

MA
RK
SIZ
AM
US
VE
TU

Internaciona-
lizacija
kapitala

R.Rosdolsky:
Historijska
prepreka zakona:
vrijednosti

J.H.Goldthorpe i dr.
Radnik
društva
izobilja

jul
avgust
1974

MARKSIZAM U SVETU, časopis prevoda iz strane periodike i knjiga

Glavni i odgovorni urednik
Miloš Nikolić

Redakcija
David Atlagić, dr Miroslav Pečujlić, Ivan Salečić, dr Vanja Sutlić, dr Arif Tanović i Ukšini Hoti

Sekretar
Dušan Pajin

Lektor
Marija Vuković

Oprema i tehničko uređenje
Vladana Cvetanović

Izdavač: NIP „Komunist“, Izdavački centar „Komunist“, Trg Marksa i Engelsa 11, 11000 Beograd. Tel. 335-061/786

Za izdavača
Glavni i odgovorni urednik
David Atlagić

Časopis izlazi mesečno. Cena pojedinom primerku 20 dinara. Godišnja pretplata 200 din. — za inostranstvo USA dol. 20. Ziro račun: 60801-601-3385

Stampa: Štamparsko preduzeće „Budućnost“, Sumadijska 12 / Novi Sad, 1974.

Na osnovu mišljenja Republičkog sekretarijata za kulturu, broj 413-806/73-02, od 5. 12. 73. oslobođeno poreza na promet.

MARKSIZAM U SVETU

CASOPIS PREVODA IZ
STRANE PERIODIKE I
KNJIGA

GODINA I 1974.
BROJ 7-8

SADRŽAJ

U ovom broju 3

INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA

Milan Vojnović:
INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA I RAZVOJ MULTINACIONALNIH KOMPANIJA 11

Nikos Poulantzas:
INTERNACIONALIZACIJA KAPITALISTIČKIH ODNOSA I DRŽAVNACIJA 29

Robin Murray:
INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA I NACIONALNA DRŽAVA 69

Bill Warren:
INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA I NACIONALNA DRŽAVA — OSVRT 105

Robert Rowthorn:
INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA I NACIONALNA VLAST DRŽAVE 113

Philippe Herzog:
NOVI RAZVITAK INTERNACIONALIZACIJE KAPITALA 141

MARKSIZAM O SEBI

Roman Rosdolsky:
HISTORIJSKA PREPREKA ZAKONA VRIJEDNOSTI 163

POLEMIKE

M. Cogoy — P. Sweezy:
MARX, „NEOMARKSISTI“ I NEKA PITANJA TEORIJE AKUMULACIJE KAPITALA 189

RADNIČKA PRAKSA

John Goldthorpe i dr.:
RADNIK DRUŠTVA IZO-
BILJA U KLASNOJ
STRUKTURI 211

HRONIKA

(JANUAR—MART 1974) . . 231

PRIKAZI

V. Eihgorn: O teorijskim problemima ispitivanja protivu-rečnosti u socijalizmu — *M. Markov:* Subjekat društvenog upravljanja u socijalizmu — *E. Honeker:* Uloga radničke klase i njene partije u socijalističkom društvu — *M. Rutkevič:* Socijalna struktura razvijenog socijalističkog društva — *P. Boccara:* Studija o državno-monopolističkom kapitalizmu, njegovoj krizi i njenom ishodu — *Pl. Hercog:* Ekonomska politika i planiranje u kapitalizmu — *P. Jalee:* Imperijalizam sedamdesetih godina — *C. Offe:* Strukturni problemi kapitalističke države — *D. Senghaas:* Imperijalizam i strukturirana moć — *F. Rische:* Realne nadnice i profiti u sadašnjim klasnim sukobima — *K. Steinhaus:* O razvoju borbe i svesti radničke klase u SR Nemačkoj u 1973. — *A. Van Turnhout:* Kapitalistička eksploatacija i strana radna snaga — *V. G. Dolgin:* Mirosljubiva koegzistencija i faktori njenog produbljivanja i razvitka — *A. Seiderer:* Mirosljubiva koegzistencija kao osnova za popuštanje i obezbeđenje mira — *A. J. Špirt:* Lenjinistička politika mira i zemlje u razvoju — *D. Pri-scott:* Komunistička i laburistička partija — *I. Takacs:* Ka jačanju pokreta 251

U OVOM BROJU

U toku poslednjih godina među marksistima na Zapadu razvile su se žive diskusije o procesu internacionalizacije kapitala, upravo konstituisanju i reprodukciji međunarodnih odnosa proizvodnje, kapital-odnosa u svetskim okvirima. Taj proces, koji inače karakteriše imperijalistički stadij kapitalizma, postaje posle drugog svetskog rata daleko intenzivniji i biva obeležen nekim kvalitativno novim elementima. Njega u prvom redu pokreće nastojanje da se padanje prosečne profitne stope u vodećim imperijalističkim metropolama zameni pojačanom eksploatacijom radništva u drugim zemljama. Najizraženiji institucionalni oblik toga procesa su velike multinacionalne kompanije. Međutim, proces internacionalizacije kapitala razvija se i kroz druge oblike, naročito kroz nove oblike međunarodne podele rada. Kroz ovaj proces jača ekonomska, pa i politička dominacija SAD u kapitalističkom svetu. Sve ovo predstavlja bitno obeležje nove faze imperijalizma.

Redakcija časopisa *Marksizam u svetu* odlučila se da čitaoce u ovom broju upozna sa nekoliko marksističkih rasprava o odnosu internacionalizacije kapitala i nacionalne države.

Ističući da, za razliku od građanskih autora, „marksistički pisci nastoje da razvoj internacionalizacije kapitala sagledaju u globalnom društveno-ekonomskom kontekstu“, *Milan Vojnović* u prilogu pisanom za ovaj broj časopisa multinacionalne kompanije kao jedan od naj-nacionalnijih oblika internacionalizacije kapitala razma-

tra u okviru tog konteksta koji „uključuje dominaciju u razvijenim zemljama gigantskih agregata monopolskog kapitala i njihovu borbu za prevlast na svetskim tržištima i izvorima sirovina; kompleksne i promenjene odnose između kapitala i države; protivrečnost između razvijenih i nerazvijenih zemalja, kao i onih koje se manifestuju unutar bloka nerazvijenih zemalja; borbu radničke klase i zemalja 'Trećeg sveta' za političku i ekonomsku emancipaciju što ugrožava kapitalističke klasne vladavine”.

Francuski marksista grčkog porekla *Nikos Poulantzas* (Nikos Pulancas) u studiji *Internacionalizacija kapitala i nacionalna država* traži odgovore na pitanja: „Kakvi su međusobni odnosi imperijalističkih metropola i njihova dejstva na državne aparate? Može li se sada govoriti o *nacionalnoj državi* u imperijalističkim metropolama? Kakvi su odnosi tih država prema 'internacionalizaciji kapitala' ili 'multinacionalnim firmama'? Da li nove nadetatističke institucionalne forme teže da zamene nacionalne države, ili — koje su to promene u tim državama koje im omogućuju da ispunjavaju nove funkcije što ih zahteva proširena reprodukcija kapitala na internacionalnom planu?”

U zaključku svoje studije Poulantzas, između ostalog, ističe: „U stvari, sada se ne nalazi u krizi američka hegemonija pod uticajem porasta 'ekvivalentnih protuimperijalizma', nego je u krizi celokupan imperijalizam pod uticajem svetskih klasnih borbi koje danas zahvataju i samu zonu centra... Iz toga sledi da ne može biti rešenja u odnosu na tu krizu — *evropske buržoazije to savršeno dobro znaju*, — putem nekog ponovnog dovođenja u pitanje, s njihove strane, dominacije američkog kapitala. Glavno je pitanje za njih (a to najbolje dokazuju peripetije Evropske ekonomske zajednice — na primer, poslednji sastanak devetorice u Parizu) kako da održe imperijalizam pod tom dominacijom koju priznaju, spremne da u njega unesu neke sekundarne izmene u pogledu celokupnog sistema: s tim je, razume se, povezana i podela dobiti. Ovo nas dovodi do još jedne konstatacije: put kojim će se ta kriza kretati — jer postoje dugovečne krize — zavisice od narodnih masa. Unutar te borbe, u aktuelnoj fazi imperijalizma i sadašnjoj konjunkturi, borba narodnih masa u Evropi ima fundamentalnu ulogu.”

Engleski marksista *Robin Murray* (R. Murej) napisao je raspravu pod istim naslovom: *Internacionalizacija kapitala i nacionalna država*. Svoje osnovno stanovi-

šte iznosi već na početku rasprave: „Koncept liberalnog modela međunarodne privrede, kao i međunarodnih odnosa uopšte, uglavnom je vezan za period ranog utilitarizma. Nacionalna država posmatra se kao osnovna kategorija sveta, kao atom sistema. Polazi se od toga da je država razumska, samosvesna, samostalna, na isti način kao što je to i ekonomski čovek. Međunarodni odnosi, bilo da su po svom karakteru ekonomski ili politički, pre svega su odnosi između ovakvih, nezavisnih država u kojima je u uslovima unutrašnjih i spoljašnjih ograničenja usvojen kao rukovodeći princip ostvarenje maksimalne sopstvene koristi. Razvitak u strukturi ekonomske organizacije kapitalističkog društva od 1945. godine do danas, a posebno brz rast internacionalnih preduzeća, nametnuli su potrebu novog koncepta međunarodnih odnosa među državama, kao dela međunarodnih odnosa u celini. Međunarodne institucije koje su se uvećale, kao IMF, Svetska banka ili međunarodne korporacije, imaju veći značaj od mnogih nacionalnih, razvijenih ili nerazvijenih država.”

Robert Rowthorn (R. Routorn) u analizi pod naslovom *Internacionalizacija kapitala i nacionalna vlast države* dolazi do sledećih zaključaka: „Ukratko, otvara se perspektiva interimperijalističkog suparništva: određen broj relativno autonomnih država koje smo nazvali 'imperijalističkim metropolama' doći će u sukob, nastojeći da pruže podršku svojim kapitalima... Neke nacionalne države (Velika Britanija je nabolji primer) postaće (ili su to već) relativno potčinjene. Za razliku od imperijalističkih metropola, te države možemo nazvati 'imperijalističkim satelitima’.”

Što se tiče radničkog pokreta, Rowthorn ističe:

„Problemi i perspektive sa kojima se suočavaju radnički i revolucionarni pokreti u razvijenim kapitalističkim zemljama zavisice delimično od stepena podrške koju krupni kapital bude davao nacionalnoj strategiji privrednog razvoja u vreme krize, od načina na koji će računati sa fenomenima kao što su Zajedničko tržište ili evropski nacionalizam... Takva metropola nosi u sebi novu vrstu opasnosti, 'socijal-imperijalizam', što znači da radnička klasa koristi preimućstva koja joj pruža nacionalna privreda u razvoju i stoga prihvata imperijalistički sistem, odnosno dozvoljava da se vodi imperijalistička politika... I obratno, u nekom 'satelitu', gde kapital nije spreman da podrži nacionalni razvitak i gde stoga deluje kao kosmopolitska snaga, manevarski prostor države je znatno sužen i njoj je u trenutku krize teško da

osigura preimućstvo radničkoj klasi. U stvari, ograničena međunarodnim potrebama krupnog kapitala, država može biti prisiljena da frontalno udari na radnički standard kako bi se suočila sa krizom."

Jedan od istaknutih teoretičara Komunističke partije Francuske, politekonomista *Philippe Hercog* (F. Hercog) u članku *Novi razvitak internacionalizacije kapitala* pokazuje kako u osnovi procesa internacionalizacije proizvodnje deluju dva faktora, koje on naziva „realni i apstraktni aspekt internacionalizacije kapitala”. Savremene proizvodne snage ne samo da omogućuju, nego i traže internacionalizaciju proizvodnje, pa je zato „širenje internacionalnih grupa moguće samo na osnovu značajnog progressa proizvodnih snaga”. Međutim, Hercog naglašava da „internationalizacija proizvodnje nije fenomen proizašao iz jednog... autonomnog pokreta nezavisnog od klasnih odnosa”, da međunarodno udruživanje kapitala „nema ništa zajedničko sa društvom pokretača tehničkog progressa i kooperacije — ono nema drugih ciljeva nego isisavanje viška vrednosti”. S tim u vezi Hercog piše: „Dok su se ranije multinacionalne kompanije stvarale najčešće diktirane nalazištima sirovina ili nužnošću za proširenjem tržišta, danas, mada ove motivacije nisu nestale, multinacionalnost odgovara na jedan mnogo širi način... potrebi oplođavanja multinacionalnog kapitala na osnovu korišćenja relativnih prednosti, naročito u eksploataciji rada.” Hercog posebno analizira negativne društveno-ekonomske posledice razvoja multinacionalnih kompanija.

Prilog *Historijska prepreka zakona vrijednosti; Marx o socijalističkom društvenom uređenju*, koji donosimo u rubrici *Marksizam o sebi* pretposlednje je poglavlje iz knjige: *Roman Rosdolsky* (R. Rozdolski), *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen ‚Kapital‘* (Der Rohentwurf des Kapital 1857—1858). Ova knjiga (koja će iduće godine izaći u biblioteci *Marksizam i savremenost*) predstavlja najpoznatiji i najpriznatiji komentar Marxovih rukopisa objavljenih pod imenom *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Prilog ima tri dela: „Marx o razvitku ljudske individualnosti u kapitalizmu”, „Uloga mašinerije kao materijalne pretpostavke socijalističkog društva”, „Odumiranje zakona vrednosti u socijalizmu”.

U rubrici *Polemike* objavljujemo izvode iz rasprave Maria Cogoya (M. Kogoj) i Paula Sweezyja (P. Svizi) o akumulaciji kapitala, problematici o kojoj se s razlogom mnogo raspravljalo u marksističkoj i građanskoj političkoj ekonomiji. Mario Cogoy u svom prvom članku

Neomarksističke teorije, Marx i akumulacija kapitala već na samom početku piše: „Osnovna teorijska shvaćanja neomarksizma mogu se uočiti već u Sweezyjevoj *Teoriji kapitalističkog razvitka* i u radovima Paula Barana. Međutim, tek u *monopolističkom* kapitalu dolaze do punog izražaja... Tim delom se neomarksizam... po svojim koncepcijama približava određenoj univerzitetskoj ‚levici‘ (J. Robinson, A. Hansen, Kalecky, Steindl), čije izvorište i inspiracije leže u kejnzijanstvu. Približavanje neomarksista univerzitetskoj ‚levici‘ ostvareno je oživljavanjem teza o nedovoljnoj potrošnji i takvom interpretacijom Marxovih shvaćanja kojima se eliminišu teorija radne vrednosti i zakoni akumulacije, a zadržava se samo marksistička analiza političke strukture kapitalizma.” Sweezy u članku *Neki problemi teorije akumulacije kapitala*, odgovarajući Cogoyu, ne prihvata tvrdnju da on odbacuje Marxovu teoriju vrednosti. Međutim, Sweezy ističe da se s obzirom na to što sve industrije nemaju isti organski sastav kapitala (problem odnosa cena proizvodnja—zakon vrednosti) i s obzirom na monopolnu strukturu tržišta „teorija vrednosti, i to ona u svom najapstraktnijem izrazu, znači ona iz I toma *Kapitala*, nije konačna forma instrumenata” analize akumulacije i ukupne društvene reprodukcije. U odgovoru Cogoyu u članku *Pad profitne stope i teorija akumulacije* Sweezy naglašava: „Nije pitanje u tome da se podrži stav da ‚prisustvo ili odsustvo monopola ne unosi nikakvu promenu u proces akumulacije‘... Pitanje je sadržano jedino u nivou apstrakcije na kojem se može tretirati problem monopola.” „Ako je Marx svoju teoriju akumulacije formulisao nezavisno od monopola, on to nije učinio jednostavno zato što je u njegovo vreme monopol predstavljao izuzetak, već je to učinio iz teorijskih razloga.”

U rubrici *Radnička praksa* objavljujemo prilog četiri engleska autora — John H. Goldthorpe, David Lockwood, Franck Bechhofer, Jehnnifer Platt: *Radnik društva izobilia u klasnoj strukturi*. Reč je o zaključnom poglavlju iz trotomnog izdanja *The Affluent Worker*, u kome su sabrani rezultati istraživanja koje je navedena grupa engleskih istraživača vršila između 1962. i 1968. godine. Kako kažu sami istraživači, ovo istraživanje je trebalo da „empirijski proveri teoriju o buržujizaciji radničke klase... po kojoj manuelni radnici i njihove porodice, kad dostignu relativno visoke prihode i životni standard usvajaju i jedan životni stil koji se približava ‚srednjoj klasi‘ s kojom se, u stvari, postepeno inte-

grišu". U zaključnom poglavlju svog dela engleski autori ističu: „Sve u svemu, rezultati naše studije se ni u čemu ne slažu s onim koji bi se mogli očekivati kada bi teza o buržujizaciji bila prihvatljiva u celini.” „Fabričkom radniku može da dvostruko poraste životni standard a da on ipak ostane čovek koji prodaje svoj rad poslodavcu u zamenu za platu; on može da radi za jednim komandnim pultom umesto kraj lančane trake, a da ipak ostane sporedan točkić u organizaciji proizvodnje; on može da stanuje u sopstvenoj kući, kvartu ili predgrađu u kome preovladava srednja klasa, a da se pri tom ne uklopi u društveni svet administrativnih službenika. Ukratko rečeno, klasni odnosi i odnosi u društvenom položaju ne evoluišu neizbežno uporedo s promenama u ekonomskoj, tehnološkoj i ekološkoj infrastrukturi društvenog života.”

Broj se završava *Hronikom i Prikazima*.

internaciona-
lizacija
kapitala

Milan Vojnović

INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA I RAZVOJ MULTINACIONALNIH KOMPANIJA

Na stranicama koje slede izloženi su elementi jednog kritičkog razmišljanja o temi „internacionalizacija kapitala”. Nastojanja da se konstituiše jedan novi analitički okvir za raspravljanje o ovoj temi i da se izvrši kritika apologetske vizije građanskih ekonomista ponovo otkrivaju da se ova problematika vezuje za opštiju temu savremenog kapitalizma. Zapravo, brojne studije građanskih ekonomista koje su pretežno usmerene na istraživanje raznovrsnih determinanti internacionalizacije proizvodnje došle su do jednostranih i parcijalnih saznanja, jer u većini razmatraju procese internacionalizacije kao varijablu nezavisnu od celine društveno-ekonomskih odnosa. Ova vrsta literature najčešće polazi od organizaciono-tehničke strukture proizvodnih snaga, objašnjavajući inostrane direktne investicije prednostima efikasnijeg i unosnijeg poslovanja, karakteristikama tržišta i proizvodnih struktura, finansijskim varijablama ili tehnološkim faktorima itd.¹ Međutim, savremeni marksistič-

¹ Videti, na primer: *International Investment*, u redakciji Johna Danninga, Penguin Books, 1972.; *US Private and Government Investment Abroad*, Oregon University Press, 1962., u redakciji R. Mikesell; A. K. Cairncross, *Control over International Capital Movements*, The Brookings Institution, 1973.; Charles P. Kindleberger: *Les investissements des Etats — Unis dans le monde*, Paris, 1971.; H. J. Robinson: *Motivation and flow of Private Foreign Investment*, Stanford Research Institute California, 1961.; H. P. Gray: *The Economics of Business Investment Abroad*, Macmillan, 1972.; R. D. Robinson: *International Management*, New York, 1967.

ki pisci nastoje da razvoj internacionalizacije kapitala sagledaju u globalnom društveno-ekonomskom kontekstu.² Ovaj kontekst uključuje dominaciju u razvijenim zemljama gigantskih agregata monopolskog kapitala i njihovu borbu za prevlast na svetskim tržištima i izvorima sirovina; kompleksne i promenjene odnose između kapitala i države; protivrečnosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja, kao i onih koje se manifestuju unutar bloka razvijenih zemalja; borbu radničke klase i zemalja Trećeg sveta za političku i ekonomsku emancipaciju, što ugrožava osnove kapitalističke klasne vladavine.

Internationalizacija kapitala zasniva se na odavno poznatim procesima izvoza kapitala. Danas nije došlo samo do izuzetnih razmera i dinamike razvoja internacionalizacije kapitala, već su se pojavili i principiijelno novi momenti. Pre svega, promenio se smer toka investicija. Izvoz kapitala u 19. veku kretao se od razvijenih kapitalističkih zemalja ka nerazvijenim, radi eksploatacije sirovina i jeftine radne snage i nalaženja novih tržišta. Međutim, danas, prvo, opada udeo nerazvijenih zemalja u spoljnotrgovinskoj razmeni u svetu, drugo, relativno se smanjuje uloga sirovina u savremenom tehnološkom procesu. Zacemento, razvijene zemlje nude niz prednosti: ogromno rastuće tržište, izgrađenu infrastrukturu, prateće objekte, tehnički nadzor i mogućnosti opravki u slučaju kvarova modernih postrojenja i zastoj u proizvodnji. Savremeni proces proizvodnje jednog dela finalnog proizvoda (recimo, automobila ili kompjutera) zahteva visoku tehnološku opremljenost kako na prethodnim tako i u sledećim stepenima produkcije. Najzad, zahtevi ubrzanog naučnotehničkog progressa traže visoku adaptivnu moć proizvodnih struktura tehnološkim inovacijama.

U pogledu svih ovih elemenata, razvijene zemlje u kojima su formirane slične proizvodno-tehnološke strukture pružaju znatno šire mogućnosti od nerazvijenih zemalja, pa je to delom i objašnjenje što danas glavna direktnih investicija struji između razvijenih zemalja

² Videti, na primer: Katja Nehls: *Internationale Konzerne — Monopolmacht-Klassenkampf*, Berlin, 1973.; A. Glyn and B. Sutcliffe: *British Capitalism, Workers and the Profits Squeeze*, Penguin Books, 1972.; P. M. Sweezy, H. Magdoff: *The Multinational Corporation*, Monthly Review, No. 5, 6. 1969.; H. Magdoff: *The Age of Imperialism*, New York, Monthly Review Press, 1969.; E. Mandel: *La réponse socialiste au défi américain*, Paris, 1970.; Jon Halliday, McCormack: *Japanese Imperialism Today*, Penguin Books, 1973.

(preko dve trećine ukupnih investicija u svetu). Promena u geografskoj lokaciji inostranih investicija uslovljena je promenom u njihovoj sektorskoj alokaciji. Poslednjih decenija došlo je do značajne internacionalizacije u sektoru prerađivačke industrije. Inostrane privatne investicije bile su, pre 1950. godine, plasirane uglavnom u rudarstvo, javne usluge, poljoprivredu, eksploataciju petroleja. U svim ovim sektorima, izuzimajući petrolej, inostrane investicije su se bitno smanjile, dok su se jako povećale u prerađivačkoj industriji, kao i u odgovarajućim uslugama, bankarstvu, marketingu, masovnim komunikacijama. Uzimajući internacionalno tržište kao bazu ekspanzije, korporacije su orijentisale svoje aktivnosti prema prerađivačkoj industriji povećavajući izvoz, a zatim i svoje inostrane investicije; sledio je plasman ovih investicija u privredama glavnih razvijenih zemalja. Ovome treba dodati i društveno-ekonomske i političke razloge. Sweezy (Svizi) i Magdoff (Magdoff) naglašavaju da „kapital jedne nacionalnosti može delovati u drugim nacijama samo zato što sve kapitalističke klase održavaju suštinski sličan sistem produkcionih odnosa i zato što nalaze da je, u celini, u njihovom uzajamnom interesu da dozvole ovu vrstu internacionalnog kretanja kapitala”. Posle drugog svetskog rata donete su političke odluke koje su olakšale proces internacionalizacije kapitala; glavne razvijene zemlje sporazumele su se o okviru za svetski ekonomski sistem koji će progresivno ohrabrivati slobodan tok robe i privatnog kapitala između zemalja. Stabilnost svetskog monetarnog sistema, zasnovanog na dolaru kao svetskom merilu vrednosti, unapređivala je internacionalno kretanje kapitala i robe. Zapravo, nosilac ovog svetskog toka kapitala i kredita bile su SAD, koje su izašle iz drugog svetskog rata sa mnogo većom akumulacijom kapitala nego druge kapitalističke zemlje.

Druga značajna promena odnosi se na strukturu izvoza privatnog kapitala. Prema proceni engleskog ekonomiste Danninga (Danninga), 1914. godine 90 procenata sveg izvezenog kapitala bilo je u formi portfolio investicija, zapravo, kupovine stranih hartija od vrednosti od strane pojedinaca ili institucija, čime se nije sticala nikakva kontrola nad inostranim institucijama ili pak učešće u njihovom upravljanju.³ Snažan porast inostranih direktnih investicija posle drugog svetskog rata iz-

³ John Danning: *Studies in International Investment*, London, 1970. str. 2.

menio je strukturu izvoza kapitala; danas je glavina privatnih inostranih investicija u formi direktnih investicija, što se suštinski odražava u proširenju proizvodne aktivnosti privatnih kompanija izvan nacionalnih granica. Svojestvo direktnih inostranih investicija jeste, dakle, novi intenzitet i forma internacionalne ekspanzije privatnih preduzeća, pri čemu se njihov uticaj sve više širi na sferu proizvodnje u drugim zemaljama; time njihov uticaj postaje ne samo dugoročniji i trajniji, već i kompleksniji.

Treća promena odnosi se na dramatičan rast multinacionalnih kompanija, koji je zasnovan na ovom snažnom porastu inostranih direktnih investicija. Došlo je do novog stepena koncentracije na međunarodnom planu bilo širenjem mreže afilijacija, bilo kroz fuzije, preuzimanje kontrole, potpune ili parcijalne kupovine, uspostavljanje zajedničkih afilijacija dve ili nekoliko kompanija, bilo putem raznih vidova „joint ventures” i kooperacionih odnosa. U tome je odlučujuće da putem direktnih investicija multinacionalni koncerni neposredno zahvataju interesne sfere, čime oblici i intenzitet ekonomskog povezivanja među kapitalističkim zemljama dostižu jedan novi kvalitet.

Ubrzana internacionalizacija kapitalističkog ekonomskog sistema, tipična pojava za vreme i posle drugog svetskog rata, danas se ispoljava pre svega u tri vida: u rastućoj ulozi vanprivrednih činilaca za kapitalistički reprodukcioni proces; u povećanoj važnosti multinacionalnih kompanija u privredi skoro svih kapitalističkih zemalja; u integracionim procesima koji se vrše u kapitalističkim državama. Sve tri pojave imaju i specifične determinante u logiku razvoja, ali zajedničko im je da predstavljaju specifične forme internacionalne monopolizacije. Pri tome multinacionalne kompanije postaju sve snažniji faktor i vrše rastući uticaj i na ove druge procese; one sve više konstituišu najznačajniju formu ekonomskih odnosa između kapitalističkih zemalja. A kako „izvoz kapitala u inozemstvo postaje sredstvo za pojačavanje izvoza robe u inozemstvo”,⁴ ogromne razmere i visok tempo razvoja internacionalizacije kapitala bili su osnova posleratne konjunktura u privredi kapitalističkih zemalja.

Poslednjih godina ponovo je oživljen klasični problem marksističke literature — o odnosima i protivreč-

⁴ V. I. Lenjin: *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Zagreb, 1958. str. 72.

nostima između imperijalističkih zemalja.⁵ Ovome su doprineli između ostalog narasli konflikti između vodećih kapitalističkih zemalja, kao i zaoštavanje klasne borbe i akcije radničke klase u takvim zemaljama koje su pokušale put tzv. „mirnog rasta”. Savremeni odnosi između vodećih kapitalističkih zemalja traže kompleksnu interpretaciju, koja treba da uzme u obzir spoljnotrgovinsku konkurenciju, značaj i obim direktnih investicija, odnose između moderne tehnologije, ekonomije obima i visine nadnica kao i odnose na svetskom finansijskom tržištu.

Izgleda nam da je isuviše optimistička teza Mandela i Rowthorna da se nalazimo u novoj situaciji u kojoj je došlo do dezintegracije hegemonije SAD i promene odnosa snaga između SAD, zapadne Evrope i Japana. Činjenica je da je razvoj evropskog i japanskog kapitalizma nakon drugog svetskog rata bio veoma brz, i da je u tome bila značajna uloga kredita i raznih formi pomoći koje je obezbeđivao američki kapitalizam (Maršalov plan); nesumnjivo je da je invazija američkog kapitala na Evropu doprinela i prenosu moderne tehnologije, što je bio jedan od faktora posleratne evropske konjunktura. U zapadnoj Evropi i Japanu na bazi ubrzane centralizacije i koncentracije kapitala došlo je do ukрупnjavanja preduzeća i višeg stupnja monopolizacije tako da su u mnogim sektorima smanjile zaostajanje u odnosu prema američkim preduzećima. Za manje od dvadeset godina Evropa i Japan postali su ekonomski giganti: udeo zapadne Evrope u industrijskoj proizvodnji kapitalističkog sveta porastao je od 28,8% u 1948. na 31,7% u 1972. godini; kod Japana taj udeo je porastao od 1,2% na 9,2%, dok je udeo SAD opao od 54,6% na 40,7%. Međutim, to još uvek nije dovoljno da se zaključi o „multipolarnosti”, o slabljenju dominantne pozicije koju SAD zauzimaju u kapitalističkom svetu. Mnoge indikacije ukazuju na superiornost američkog kapitalizma i potčinjenost evropskog i japanskog kapitalizma. Analiza N. Pulantzasa pruža dragocena saznanja o razmerama i oblicima dominacije američkog kapitala u evropskoj privredi; a J. Haliday (Dž. Halidej) i G. McCormack (G. Mekormak) su dali bogatu argumentaciju u prilog svoje teze da je „japanski kapitalizam još uvek suštinski potčinjen imperijalizmu SAD”.

⁵ Tema o odnosima između Evrope i SAD omiljena je i kod nemarksističkih pisaca. Za ovu vrstu literature karakteristična je knjiga: Louis Armand, Mishel Drancourt: *The European Challenge*, Atheneum, 1973.

„Eksteritorijalni sektor“ američke privrede (inostrana proizvodnja uz finansijsko prisustvo u drugim zemljama) još uvek ima dominantnu ulogu u kapitalističkom svetu, mada se ne može potceniti ni rast inostranih investicija evropskih i japanskih kompanija. Treba istaći da je obim penetracije i kontrole američkog kapitala u evropskoj i japanskoj privredi još uvek mnogo veći nego *vice versa*. Takođe je mnogo veća i inostrana penetracija američkih banaka nego evropskih i japanskih (dok je 1965. godine broj inostranih ogranaka američkih banaka bio 188, 1972. godine popeo se na 558). A dalekosežne posledice na internacionalne procese raspodele ima činjenica da su američke privatne investicije u zapadnoj Evropi pretežno u formi direktnih investicija, dok su evropske investicije u velikoj većini portfolio investicije. Ova za zapadnu Evropu nepovoljna struktura kretanja kapitala još više se pogoršala nakon 1967. godine; evropske direktne investicije u SAD iznosile su 1970. godine 9,5 milijardi dolara, dok je preko 50 milijardi dolara bilo u portfolio instrumentima. Na osnovi vodeće ekonomske, političke i vojne pozicije SAD u kapitalističkom svetu, tehnološke i finansijske nadmoći, zbog diktata dolara i specijalnih mogućnosti proisteklih iz Bretonvudskog sporazuma, monopolni kapital SAD iskoristio je ogromni evropski kapital za uspostavljanje svog industrijskog carstva u zapadnoj Evropi i drugim kapitalističkim zemljama. Zapadnoevropski kapital koristio je tako ekspanziji inostrane proizvodnje američkih monopola, služio za podupiranje američke valute, za finansiranje rata u Vijetnamu, dok se njegovo iskorišćavanje od strane evropskih ulagača svelo na kamate. Takvim procesima u internacionalnom preplitanju kapitala bilo je moguće prebaciti posledice tendencijskog opadanja profitne stope na tuđe zemlje.

Tehnološki jaz je izrazit u gotovo svim područjima moderne tehnologije: američka privreda je superiorna u industrijskim granama koje imaju odlučujuću ulogu za savremenu naučno-tehnološku revoluciju (elektronika, aeronautika, nuklearna istraživanja, osvajanje svemira itd.). SAD su utrošile u 1971. godini na istraživačke aktivnosti 28 milijardi dolara ili deset puta više nego ijedna druga kapitalistička zemlja. Ako se uporede troškovi za istraživanje *per capita*, odnos između zemalja zapadne Evrope i SAD je 1:3 ili 1:4. Drugi pokazatelj tehnološke superiornosti SAD jeste stalno pogoršavanje deficita zapadnoevropskih zemalja u pogledu plaćanja za tehnologiju. Dok je 1961. godine deficit zapadne Evrope prema SAD iznosio oko 200 miliona dolara, ovaj deficit

je porastao 1967. godine na skoro milijardu dolara. Međutim, transfer tehnologije je ograničen u pojedinim sektorima moderne industrije gde je tehnološki progres veoma brz. Tipična situacija tehnološkog oligopola je u industriji kompjutera, gde preduzeće IBM dominira na 70% svetskog tržišta (izvan socijalističkih zemalja), i koje vrši transfer tehnologije samo ka svojim afilijacijama u drugim zemljama. Pošto u drugim industrijalizovanim zemljama lokalna industrija kompjutera nema pristup tehnologiji koju razvija ova kompanija, njena tehnološka prednost se učvršćuje, a ove zemlje ne mogu da razviju tehnološki autonomnu industriju kompjutera. Da bi dostigle SAD u sektorima moderne tehnologije, zemlje zapadne Evrope treba da udruže svoje istraživačke potencijale i investicije, što nailazi na mnoge prepreke, izazvane rivalstvom između ovih zemalja a često i politikom SAD.

Bitan faktor dominantne pozicije SAD jeste njihova apsolutna politička i vojna superiornost u odnosu na druge kapitalističke zemlje; u svojoj transnacionalnoj ekspanziji američki kapital se oslanja na osnovne poluge vojne i političke moći SAD. Sweezy ukazuje da SAD nastoje da u svojoj strategiji pomire dva protivrečna elementa: prihod od direktnih investicija treba da odigra suštinsku ulogu u reduciranju deficita platnog bilansa (prilikom poslednje devalvacije dolara ministar finansija Schulz (Šulc) je izjavio da administracija namerava da ukine svaku kontrolu izvoza kapitala do 31. decembra 1974. godine); međutim, ogromni troškovi za održavanje imperijalističkog carstva (vojne baze, pomoć satelitskim režimima itd.) osnovni su faktor platnog deficita, a suštinski su usmereni da zaštite američke transnacionalne investicije. Nesumnjivo je da će ovaj trošak morati sve više da raste s obzirom na porast borbe naroda Trećeg sveta za svoju potpunu emancipaciju.

U tesnoj povezanosti sa nastojanjem SAD da održe svoju hegemonističku poziciju jeste pokušaj da se u sadašnjoj energetskej krizi petrolejska politika Evrope uskladi sa onom koja je u interesu SAD. Pošto je energetska kriza bila jednim delom izazvana voljom zemalja-proizvođača da povećaju udeo u dobiti od eksploatacije njihovih prirodnih izvora, SAD su tražile solidarnost i zajedničku politiku razvijenih zemalja prema energetskim problemima; ova koordinirana petrolejska politika imala bi za cilj da se očuvaju postojeće pozicije Zapada u eksploataciji petroleja u zemljama Trećeg sveta. Na drugoj strani, energetska kriza je bila izazvana od strane

velikih petrolejskih kompanija (većinom američkih); stvarajući nestašicu petroleja, velike kompanije su težile da povećaju cenu petroleju i njegovim derivatima od čega su same imale najviše koristi. Ali, aktuelne događaje u vezi sa energetsom krizom treba posmatrati kroz prizmu rivaliteta između vodećih kapitalističkih zemalja. Zapravo, pošto su Evropa i Japan mnogo zavisniji u pogledu uvoza petroleja nego SAD, povećanje cena petroleja povećava trošak za ove zemlje usled čega će imati veći relativni gubitak u svojim platnim bilansima. Ne može se isključiti ni mogućnost da su SAD nastojale da povećaju kontrolu nad svetskim energetsom izvorima, lišavajući tako evropske zemlje i Japan, ili da povrate konkurentnost rezervama i energetsom izvorima koje poseduju.

Pojavili su se i značajni momenti u političkoj i institucionalnoj evoluciji odnosa između zapadne Evrope i SAD koje karakteriše reafirmacija atlantizma. Došlo je do slabljenja uticaja onih snaga i tendencija koje su bile na pozicijama stvaranja autonomne i nezavisne uloge zapadne Evrope u međunarodnim odnosima; na drugoj strani porasli su snaga i aktivnost onih činilaca koji se zalažu za reafirmaciju atlantizma. U rezoluciji Evropskog parlamenta o odnosima između EEZ i SAD od 18. oktobra 1973. godine ispoljava se nastojanje za realizovanjem većeg stupnja autonomije EEZ u svetskim poslovima.⁶ Tako se u rezoluciji ističe da su u međusobnim odnosima između EEZ i SAD „nastali brojni problemi kao rezultat razvoja ekonomske i monetarne politike i politike bezbednosti u poslednjih nekoliko godina”, i da je stoga neophodan „intenzivan i otvoren dijalog”; ovaj dijalog treba da se organizuje „na osnovama ravnopravnosti”. U rezoluciji se naglašava da kroz odgovarajuću aktivnu politiku „proširena Zajednica mora postati svesna povećane odgovornosti za spoljne odnose, shvaćene u svetski širokom smislu, i da odnosi sa SAD moraju se posmatrati u kontekstu ove politike”. Međutim, već na sastanku šefova država i vlada zemalja EEZ 14. i 15. decembra 1973. u Kopenhagenu, i pored naglašavanja ideja o „evropskom identitetu” zaključeno je da „ne postoji aktuelno alternativa bezbednosti koju osiguravaju nuklearne snage SAD i prisustvo snaga Severne Amerike u Evropi”.⁷ Ponovno oživljavanje atlantizma uslovljeno

⁶ *Resolution on Relations between the European Community and the United States of America*, Official Journal of the European Communities, Vol. 16, Novembar 1973.

⁷ „Le Monde”, 15. XII 1973.

je kako unutrašnje-političkim tako i međunarodnim faktorima: produbljavanje kriznih elemenata u evropskom kapitalizmu i nastojanje desnice i krupnog transnacionalnog kapitala da nađu oslonac u NATO; pojačavanje tenzija i elemenata nejedinstva među zemljama EEZ (teškoće u ostvarenju monetarne unije, nejednaki efekti zajedničke poljoprivredne politike na pojedine zemlje, paralisanje planova za razvoj nerazvijenih regiona itd.); najzad, pojačani pritisak SAD, koje u reafirmaciji atlantizma vide način da se blokira trend razvoja nezavisne i ujedinjene Evrope, te osnaži američka hegemonistička pozicija. U koncepciji atlantizma involvirana je težnja SAD da ostanu krajnji arbitar i garant svetskog kapitalističkog sistema, u smislu kako je to formulisao Henri Kisindžer 23. aprila 1973. godine predlažući „novu Atlantsku povelju”: „SAD imaju globalne interese i odgovornosti, dok naši evropski saveznici imaju regionalne interese.” Uporišta ovakve strategije nalaze se u ekonomskoj i vojnoj premoći SAD, te moćnim ekonomskim i finansijskim pozicijama SAD u evropskoj privredi. Ovde treba dodati i posledice petrolejske krize i spekulacija petrolejskih kompanija, pretežno američkog porekla što je uticalo na slabljenje konkurentne snage evropske privrede u odnosu na SAD. Oživljavanje atlantizma donosi, povratno, nove opasnosti daljeg slabljenja pozicije i marginalizacije evropske privrede u njenoj konkurentskoj borbi sa SAD.

Druga grupa pitanja postavlja se u pogledu odnosa između multinacionalnih kompanija i njihovih matičnih država. Ti odnosi su veoma kompleksni, i mada su ove kompanije oslonjene na neku od vodećih kapitalističkih država, bilo bi simplifikovano tvrditi da su multinacionalne kompanije *uvek* i u *svim* aspektima svojih inostranih operacija povezane za svoju matičnu državu; one su, zapravo, mnogo autonomnije od monopola pedesetih ili šezdesetih godina.⁸ Naročito se u evropskim zemljama manifestuje snaga, a ponekad i superiornost multinacionalnih koncerna prema nacionalnim vladama; u pojedinim zemljama, poput Holandije, iznose se tvrdnje da nacionalne vlade nemaju gotovo nikakvu kontrolu nad inostranim operacijama njihovih multinacionalnih kompanija. Delatnost na globalnoj osnovi daje velike prednosti multinacionalnim kompanijama u odnosu na nacionalne vlade i sindikate; tako zapadnonemačke multinacionalne kompanije, poput hemijskih koncerna BASF,

⁸ Upor.: „Rinascita”, No 8. 1974., tekst Paola Santija.

„Bayer“, ili čeličnih kombinata „Hoesch“ i „Thyssen“, uspešno zastrašuju saveznu vladu i sindikate da će postrojenja preneti u inostranstvo ako njihovi zahtevi o visini nadnica ili o zaštiti čovekove okoline budu išli predaleko. Čak ni SAD nisu imune na pojave ignorisanja nacionalne vlasti od strane multinacionalnih kompanija. Kada je Federalna komisija za trgovinu (Federal Trade Commission) pokrenula akciju protiv kompanije „Xerox“, predstavnici firme su izjavili da „Federalna komisija za trgovinu nije pravo mesto za rešavanje problema multinacionalnih korporacija“.⁹

Ovaj momenat je tačno uočen u radu R. Mureja, i njegovoj postavci da je država sve manje u stanju da kontroliše transnacionalni kapital. Međutim, izgleda nam da R. Murej nije doveo analizu do kraja, i to stoga što nije raščišćeno pitanje definisanja multinacionalne kompanije (ovo primećuje i B. Voren). Osnovna metodološka slabost je što se identifikuju internacionalizacija kapitala i multinacionalne kompanije (ili se bar ne pravi jasna pojmovna razlika). Zapravo, apologeti multinacionalnih kompanija ovim pojmom obuhvataju sva preduzeća koja imaju poslovne operacije u inostranstvu; ovakvom definicijom u stvari se teži da zamagli ceo problem. Ova definicija uključuje kompanije koje raspolažu ogromnim kapitalima i simultano razvijaju poslovne operacije u mnogim zemljama, kao i one koje u skromnom obimu prelaze nacionalne granice, u sporednim granama proizvodnje. Gotovo svaka iole značajnija firma u razvijenim zemljama teži da osnuje ogranke ili afilijacije u inostranstvu i sigurno je da one nisu sve u pravom smislu multinacionalne (od oko 7.000 kompanija koje se ubrajaju u multinacionalne skoro polovina ima afilijacije samo u jednoj zemlji). U multinacionalne kompanije treba uvrstiti preduzeća koja imaju afilijacije u velikom broju zemalja, prikupljaju finansijska sredstva na svetском planu, zavise u znatnoj meri od inostranih prihoda, te su zapravo prevazišla nacionalne ekonomske okvire; to su po pravilu veoma krupna preduzeća koja imaju bitan uticaj na međunarodnu akumulaciju.

Već je u brojnim radovima, između ostalih i u onima koje su publikovale Ujedinjene nacije, uočeno da ove kompanije mogu da zaobiđu nacionalno zakonodavstvo, zatim da velikom mobilnošću fondova doprinesu monetarnoj nestabilnosti i teškoćama platnih bilansa, zauzmu

⁹ Statement of Ralph Nader and Mark J. Green, United Nations, September 1973, New York.

monopolske pozicije na domaćem tržištu, diktiraju cene, miniraju prioritete nacionalnog razvoja te čak ugroze politički suverenitet zemalja-domaćina. Ne samo u zemljama u razvoju, već i u slabijim kapitalističkim državama (Kanada, Australija), naglašava se da inostrane kompanije depriviraju nacionalnu državu, njene ekonomske pa i političke moći. Njihova izuzetna politička moć nije se ispoljila samo u događajima u Čileu, već i u Grčkoj, a trenutno i u Peruu.

Velika koncentracija ekonomske moći u malom broju džinovskih korporacija sve više vodi novoj i opasnoj formi dominacije i manipulisanja ljudima; vrhovi korporacije sve više postaju centri odlučivanja o vitalnim pitanjima ne samo pojedinih država već i sveta. Raspolažući, po pravilu, velikim mogućnostima izbora, multinacionalne kompanije su suočene u svojim globalnim operacijama sa mnoštvom različitih nacionalnih, političkih, pravnih i ekonomskih sistema koje pokušavaju da zaobiđu ili čak potkopaju njihovu delotvornost. Nedostatak harmonizacije nacionalnih politika, kao i međunarodne osnove za regulisanje različitih vidova ekonomske politike država omogućavaju multinacionalnim kompanijama da vode relativno nezavisnu poslovnu strategiju.

Uprkos značajnoj i transnacionalnoj moći koju poseduju multinacionalne kompanije, one nisu potčinjene kontroli i regulisanju njihovih globalnih aktivnosti koji bi osigurali saglasnost između njihovih operacija i širih društvenih ciljeva.¹⁰

Ne samo što se pored država u svetskoj privredi pojavljuje novi subjekt, već je nastao transnacionalni sistem u kome su multinacionalne kompanije sve više nosilac aktivnosti i alociranja proizvodnih činilaca preko državnih granica. Pored toga ispoljava se, bar kao ten-

¹⁰ Akcija koja se trenutno vodi u svetu ima veoma široke razmere jer nema gotovo ni jedne međunarodne organizacije, regionalne grupacije, sindikalne ili važnije javne organizacije koja ne preduzima neke mere ili ne formuliše politike u vezi sa delovanjem multinacionalnih kompanija. Tako se, na primer, u rezoluciji o multinacionalnim korporacijama 22. kongresa Međunarodne federacije metalških radnika ističe: „Narodi sveta ne mogu više tolerisati situaciju u kojoj je njihova sudbina sve više određena od šačice korporacijskih oligarha, koji deluju iza zatvorenih vrata, u korist svojih sebičnih i često antisocijalnih interesa. Došlo je vreme da se uspostavi dominacija svetskog prava nad samovoljnom upotrebom privatne korporacijske moći u međunarodnoj sferi.“ (Resolution on Multinational Corporations, 26—30. Oktobar 1971. The International Metalworkers Federation, Lozana.)

dencija, nastojanje multinacionalnih kompanija da se osamostale i prema svojim zemljama porekla i da se uspostavi nova institucionalizacija međunarodnih ekonomskih odnosa. Tako, sve je evidentniji njihov prodor u strukturu međunarodnih organizacija; navedimo primer „Industrijsko-kooperativnog programa” — ICP, u okviru FAO. U okviru ovog programa koji je uspostavljen 1966. godine, okupljeno je oko 90 multinacionalnih kompanija koje deluju u poljoprivrednom sektoru; konstituisan je i sekretarijat koji je deo Odseka za razvoj u sedištu FAO u Rmu. U ovom sklopu treba pomenuti i težnju da se izmeni struktura Internacionalnog monetarnog fonda i nedavni predlog da se stvori jedno političko telo sa moći odlučivanja i „sa odgovornošću da upravlja i prilagođava monetarni sistem”.

Pojedine multinacionalne kompanije zalažu se i za stvaranje „kodeksa ponašanja” i neke oblike institucionalizacije na međunarodnom planu, što bi verovatno u izvesnoj meri ograničilo njihove aktivnosti, ali bi im s druge strane pružilo zaštitu i sigurnost. Naime, ukoliko bi odredbe ovog kodeksa vezivale i zemlje u razvoju kao područje na kom deluju multinacionalne kompanije i zemlje porekla, bili bi ujednačeni uslovi konkurencije, što bi bilo prvenstveno u interesu velikih i moćnih multinacionalnih kompanija. Zapravo, cilj svih ovih predloga i nastojanja jeste da se ojača dominacija šačice razvijenih zemalja i najmoćnijih multinacionalnih kompanija.

Prema apologetskoj viziji, istorijski kurs neizbežno vodi ka prevazilaženju nacionalne države, ka konstituisanju transnacionalnog kapitalističkog sistema u kome multinacionalna korporacija predstavlja osnovni, dinamički faktor. Tako Eliot Gudman piše: „Kontrast između ekonomskih i političkih snaga veoma je zaoštren: struktura multinacionalne korporacije je zasnovana na konceptu prikladnom modernoj tehnologiji i modernim potrebama, a nacija-država kao sredstvo organizovanja sveta je na mnogo načina zastarela.” I dalje: „Izgleda jasno iz širokog toka ljudske istorije da je čovečanstvo nepokolebljivo išlo ka širim formama političkog života pod pritiskom ekonomskih, naučnih i tehnoloških sila. Multinacionalna korporacija je izraz razvoja moderne tehnologije i verovatno će doprineti još širim oblicima političke organizacije... Uprkos naporu nacionalnih vlada da zaštite svoje parohijalne političke interese koji izgledaju ugroženi od transnacionalnih sila izvan njihove kontrole, može vremenom postati izvesno da takve šire sile

nepobitno povećavaju blagostanje šire zajednice čiji deo je nacija... Evropa je takva zajednica; možda Atlantski region može takođe da se nazove zajednicom.”

A „Business International” ide još korak dalje. „Utopija za internacionalnu korporaciju bila bi svetska vlada. Svet bez granica. Apsolutna sloboda kretanja naroda, robe, ideja, usluga i novca od i ka svakom mestu... Internacionalnim korporacijama potrebna je sloboda kretanja kapitala, materijala, tehnologije i tehničkih kadrova kada i gde je neophodno da bi se maksimalizovali rast, konkurentna snaga i profiti preduzeća. Njima je neophodna sloboda donošenja odluka na ekonomskoj osnovi.” Dakle, transnacionalne korporacije smatraju nacionalne države najvećom preprekom ekspanziji njihovih internacionalnih operacija, i stoga nacije treba razoriti, ili bar ograničiti nacionalnu suverenost uvek kada ometa efikasnu internacionalnu produkciju. Njihov ideal je globalni kapitalistički sistem, u kome će moći da razviju strategiju koja na najbolji način unapređuje njihovo globalno poslovanje, pod okriljem jedne supranacionalne države, u okviru regiona kapitalističkih zemalja, Atlantske zajednice ili sveta kao celine. Logika ovakve vizije jeste maksimalizacija etatističke podrške i minimalizacije svake socijalne kontrole multinacionalnih korporacija.

Ne može se poreći da ova apologetska vizija ne izražava, bar delimično, jednu aktuelnu tendenciju. Radi se o pojavi transnacionalnog kapitalističkog sistema čiji su nosilac i agens — između ostalih — multinacionalne korporacije. Razmere transnacionalnog poslovanja, ekspanzije multinacionalnih korporacija koje predstavljaju ogromnu koncentraciju moći i prodornog ekonomskog, političkog i socijalnog uticaja, sa velikim potencijalom društveno nekontrolisane moći i uticaja, bitno menjaju prirodu savremenog kapitalističkog društva. Neophodan je jedan novi analitički okvir za analizu procesa transnacionalizacije kapitalističkog sistema; ovaj analitički okvir omogućio bi da se shvati delovanje država i multinacionalnih korporacija u okviru šireg sistema kome pripadaju. U okviru tog sistema ni države ni multinacionalne korporacije nisu autonomne jedne od drugih, one se uzajamno prilagođavaju.

R. Murray je izložio veliku raznolikost načina i instrumenata putem kojih države ohrabruju i potpomažu rast i ekspanziju multinacionalnih kompanija. U uzajamnom prilagođavanju postoji i konflikt, jer politike multinacionalnih kompanija ne koincidiraju uvek sa intere-

sima matičnih zemalja i zemalja domaćina; to su, dakle, transnacionalne korporacijske politike. One proizlaze iz zahteva za rastom oligopolitičkog transnacionalnog segmenta svetske privrede, koji postoji u većem ili manjem stepenu širom globusa, u razvijenim i nerazvijenim zemljama. Osvrćući se na ovaj konflikt Tony Chater (Toni Čater) ističe „da rast džinovskih multinacionalnih firmi predstavlja ozbiljnu pretnju sposobnosti nacionalnih vlada da kontrolišu svoje ekonomije, platne bilanse, politike pune zaposlenosti i investicija, lokaciju industrije i druga ključna pitanja.” Moć multinacionalnih kompanija je toliko velika i tako se brzo širi da je, prema mišljenju ovog autora, nacionalizacija jedini realno efektivni način da se obezbedi javna kontrola.

Novi faktor predstavlja sve direktnija saradnja socijalističkih zemalja i multinacionalnih kompanija. U socijalističkim zemljama iznesene su mnoge ozbiljne kritike na račun multinacionalnih kompanija, pri čemu se naročito ukazuje na osnovnu suprotnost između interesa privatnih kompanija i nacionalnih zajednica. Međutim, smatra se da su multinacionalne kompanije realnost koju treba priznati, te da socijalističke zemlje imaju velike planove da razviju sa njima saradnju; pri tome se ističe da su socijalističke zemlje zaštićene od negativnih efekata državnom svojinom u privredi. U tom smislu zanimljiva je izjava predsednika državnog Komiteta za nauku i tehnologiju Gvišijanija da će se „čak i bez statusa najvećega povlašćenja i kredita, mnogo šta desiti u američko-sovjetskoj razmeni”; naime, američke multinacionalne kompanije u stanju su da kredite potrebne Sovjetskom Savezu za sklapanje poslova obezbede van Amerike, pre svega u zapadnoj Evropi.¹¹

U radovima Murraya, Hercoga, Pulantzasa pomno je razvijana produbljena analiza mnogostrukih veza između države i kapitala. Nesumnjivo, država ne može biti zanemarena onda kada se govori da je američki kapitalizam najjači jer se oslanja na osnovne poluge političke i vojne moći SAD. Međutim, bilo bi jednostrano smatrati da je savremena kapitalistička država jedino prosto i poslušno sredstvo velikih monopola. Država treba da usklađuje i da posreduje između različitih ekonomskih i socijalnih interesa. Na uju vrše manji ili veći uticaj razne socijalne strukture. Stoga, u kontekstu delovanja različitih političkih grupacija, različitih grupa za priisak itd. u zavisnosti od njihovog odnosa snaga,

¹¹ „Politika” 29. mart 1974.

država može biti prinuđena da preduzme mere koje su, bar kratkoročno gledano, u suprotnosti sa interesima pojedinih multinacionalnih društava. Tako je, na primer, ponašanje američke vlade prema petrolejskim kompanijama odražavalo svu kompleksnost unutrašnjeg odnosa snaga. Pre tri-četiri godine snažni ekološki pokreti imali su uspeha u svojoj borbi protiv petrolejskih kompanija, sprečavajući tako izgradnju naftovoda sa Aljaske, podizanje novih rafinerija, izgradnju priobalnih postrojenja za supertankere itd. Međutim, izazivajući energetska krizu, petrolejske kompanije su uspele da oslabe uticaj javnog mnjenja i ekoloških pokreta, tako da je Kongres odobrio izgradnju naftovoda sa Aljaske, a izgradnja rafinerija u onim državama gde je bila onemogućavana ponovo je predložena, standardi sigurnosti u pogledu nuklearnih centrala su ublaženi (petrolejske kompanije su se infiltrirale i u ovo područje) itd. Država je ohrabrila destrukciju i zagađivanje okoline, a takođe i visoke profite kompanija, pošto je sva povećana plaćanja petrolejskih kompanija OPEC-u dedukovala od njihovih poreskih obaveza. Tako su interesi petrolejskih kompanija ostali neoštećeni, a one su služile kao „prikupljači poreza sakupljenog od potrošača širom sveta.”¹² Istovremeno energetska kriza je pomogla da se stvori atmosfera u kojoj bi vlada mogla vojno da interveniše na Srednjem istoku radi očuvanja interesa petrolejskih kompanija. Međutim, iako petrolejske kompanije tradicionalno imaju veliki uticaj u političkim vrhovima, spoljna politika SAD stalno oscilira između pretnji o zauzimanju silom petrolejskih polja i spremnosti da se bar donekle prihvate sadašnje promene i povećanja autonomije nerazvijenih zemalja.

Najzad, treća grupa pitanja tiče se odnosa razvijenih kapitalističkih zemalja i zemalja Trećeg sveta. Izgleda nam da nije opravdana kritika koju R. Rowthorn upućuje „tjermondistima”* (da upotrebim ovaj izraz Mandela); naime, ne mogu se u istu ravan stavljati protivrečnosti između vodećih kapitalističkih zemalja i nerazvijenog sveta i protivrečnosti unutar bloka kapitalističkih zemalja. Reč je o različitoj prirodi i intenzitetu protivrečnosti. Zasluga je „tjermondista” što su pokazali da su ekonomije Trećeg sveta integrisane u svetski kapitalistički sistem u funkciji potreba i dinamike „centra”, sasvim ostajući na periferiji sistema. Usled dominacije imperijalističkih država i obogaćivanja na steu pod do-

* „Monthly Review” januar 1974.

* Tiers monde — Treći svet.

minacijom, agresivni kapitalizam prouzrokuje stagnaciju i zaostajanje privreda nerazvijenih zemalja.¹³ Ova analiza zadržava svoju punu aktuelnost, jer aktuelni ekonomski poredak u svetu sprečava brži razvoj zemalja Trećeg sveta, perpetuirajući njihovu zavisnot. A multinacionalne kompanije su vitalni deo kompleksnog mehanizma putem kojeg šaćica bogatih zemalja eksploatiše prirodna bogatstva i radne mase nerazvijenih zemalja.

U savremenom međunarodnom ekonomskom sistemu produbljuje se nejednakost između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. Razvoj multinacionalnih kompanija i širenje afilijacija u zemljama u razvoju, u aktuelnoj formi, predstavlja faktor koji konsoliduje i produbljuje potčinjenost zemalja u razvoju u odnosu na razvijene zemlje, a istovremeno koči rešavanje osnovnih problema bržeg razvoja zemalja u razvoju. Zapravo, postoji uska veza između uslova pod kojima zemlje u razvoju moraju da pribavljaju inostrani kapital i tendencija ka pogoršanju njihovog položaja u međunarodnim odnosima. Periferni položaj zemalja u razvoju u svetskoj privredi manifestuje se i kroz sporiji ritam ekonomskog rasta u odnosu na razvijene zemlje, smanjivanje učešća u međunarodnoj trgovini i marginalnu ulogu u međunarodnoj podeli rada.

Porast ekonomske moći multinacionalnih kompanija i tesna povezanost njihovih interesa sa ekonomskim i političkim ciljevima razvijenih zemalja, primena novih i fleksibilnih metoda direktnog i indirektnog iskorišćavanja zemalja u razvoju povećavaju opasnost od daljeg pogoršavanja položaja zemalja u razvoju u međunarodnim ekonomskim odnosima. Tome se suprotstavljaju razvijene zemlje, tako da savremenu strukturu svetske privrede karakteriše fundamentalna suprotnost između kolosalnog porasta multinacionalnih kompanija i porasta težnji za samostalnim razvojem nacionalnih zajednica.

Sweezy je istakao da je čitava istorija kapitalizma sadržana u dijalektičkoj međuzavisnosti razvoja centra i nedovoljnog razvoja periferije; razvoj razvijenog dela je rezultat i druga strana nedovoljnog razvoja nerazvijenog dela. Prema Sweezyju, osnovne poluge pomoću kojih

¹³ Videti, Claude Julien: *L'Empire americain*, Paris, 1968. Pierre Jalée: *Le tiers monde dans l'économie mondiale*, Paris 1968; Jean-Pierre Vigier-Georges Waysand: *Revolution scientifique et impérialisme*, „Les temps modernes” No 266—267, 1968. p. 490—536; *Le capitalisme périphérique*, „Revue Tiers Monde” No. 32, 1972. (S priložima C. Furtada, S. Amina, M. Ikonikofa, P. Gulena, I. Gusola).

razvijene zemlje eksploatišu nedovoljno razvijene jesu trgovina, investicije i vladina pomoć.¹⁴ Ovome bismo dodali da se eksploatacija i zavisnost nerazvijenih zemalja održavaju i kroz mehanizme transfera tehnologije, tehničku pomoć, pomoć međunarodnih agencija, migraciju radne snage itd. Posebno je izražena tehnološka zavisnost u razvoju, tako da — prema jednom izveštaju Ujedinjenih nacija — zemlje u razvoju plaćaju samo za patente i menadžersko znanje bar 1,5 milijardu dolara godišnje. Zemlje u razvoju plaćaju za uvezenu tehnologiju i njenu upotrebu svojim skromnim deviznim sredstvima na nekoliko načina. Njihovi izdaci se kumuliraju putem plaćanja: 1. za pravo da koriste patente, licence, *know-how* i zaštitne znakove; 2. za tehničko znanje i *know-how* koji su jednako neophodni u fazama pre investiranja, investiranja i u proizvodnji; 3. kroz previsoku cenu polupreradevina i opreme; 4. kroz profite na kapitalizaciju *know-how*; 5. kroz deo prenesenih profita afilijacija ili joint-ventures preduzeća koja ne čine specifične provizije za plaćanje za transfer tehnologije; 6. kroz uvoz kapitala i druge tehničke opreme.

Ne samo što je stvarni trošak za tehnologiju mnogo veći od procenjenog, već i metodi prenosa tehnologije perpetuiraju tehnološku zavisnost zemalja u razvoju od spoljnih izvora, umesto da povećavaju nacionalni tehnološki potencijal. A, naročito, multinacionalne kompanije nameću zemljama u razvoju uglavnom takvu tehnologiju, strukturu proizvodnje i potrošnje koji pre odgovaraju interesima razvijenih zemalja a ne specifičnostima nerazvijenih; ta proizvodnja je pretežno usmerena na zadovoljavanje potreba viših i srednjih slojeva, prema modelima i standardima zapadnog, potrošačkog društva.¹⁵

¹⁴ Paul Sweezy: „Budućnost kapitalizma”, u knjizi *Dijalektička oslobođenja*, Zagreb, 1969.

¹⁵ Viktor Papanek je u svojoj izvanrednoj knjizi: *Dizajn za stvarni svijet* pokazao da je tehnologija koju razvijene zemlje nameću zemljama Trećeg sveta potpuno neprikladna sa staništa specifičnih uslova i potreba ovih zemalja. Pošto su velike korporacije jedino orjentisane uskim vidokrugom sticanja profita, one nisu motivisane da tragaju za ljudskim optimumom u načinima proizvodnje i potrošnje. Potrošnja je primarno u funkciji prestiža, tako da, na primer, cena novog automobila staje 2.500 dolara, a sa dodatnim ukrasnim asortimanom automobil staje 4.200 dolara. Papanek je dizajnirao veliki broj izuzetno jeftinih artikala, za zemlje Trećeg sveta, a neke njegove projekte prihvatio je i UNESCO, između ostalog, radio-prijemnik za Treći svet koji staje samo 9 centi, rashladne uređaje čiji su proizvodni troškovi 6 dolara, televizor za manje od 9 dolara, vozilo za neravne terene čija je cena 150 dolara itd. (Viktor Papanek: *Dizajn za stvarni svijet*, Split, 1973.)

Dakle, tu se začinje jedna nova protivrečnost između razvijenih i nerazvijenih zemalja: između industrijalizacije prema modelima razvijenog kapitalističkog društva i potrebe nerazvijenih zemalja za takvim tipom privrednog razvoja koji bi vodio proširenju domaćeg tržišta i povećanju potrošnje masa, angažovanju svih raspoloživih ljudskih potencijala, pravičnijoj distribuciji prihoda i, u krajnjoj liniji, uvećanju unutrašnje akumulacije.

Nerazvijene zemlje se, dakle, moraju danas suočiti sa pritiskom velikih multinacionalnih kompanija, koje porobljavaju njihovu radnu snagu i eksploatišu njihove izvore sirovina. Narodi Trećeg sveta teže da raskinu ovu dominaciju, oni teže da preokrenu ekonomske i finansijske strukture, oblikovane dugim periodom zavisnosti od razvijenih zemalja; tome se svim svojim raspoloživim potencijalom suprotstavlja savremeni imperijalizam, koji nastoji da održi i produbi svoju dominaciju (svejedno da li se pri tome radi o dominaciji jedne super-sile ili o podeljenoj hegemoniji između nekoliko vodećih kapitalističkih zemalja). Borba naroda Trećeg sveta za svoju političku i ekonomsku emancipaciju ne može da se odvoji od preobražaja socijalnih i ekonomskih struktura unutar nerazvijenih zemalja. Poulantzas je s pravom primetio da savremeni imperijalizam ne dominira nad zavisnim formacijama „samo naprosto „spolja” i putem reprodukcije *odnosa* zavisnosti, nego utvrđuje svoju neposrednu dominaciju unutar njih samih; način proizvodnje metropola reprodukuje se u specifičnom obliku unutar samih potčinjenih i zavisnih formacija”. Politički režimi i privilegovani društveni slojevi u jednom broju zemalja u razvoju u tesnoj su sprezi sa inostranim kapitalom, koji im donosi kratkoročne koristi, ali, dugoročno gledano, ozbiljno šteti interesima nacionalnog razvoja. Posvećujući pažnju dimenzijama inostranog investiranja, bilo bi jednostrano ignorisati barijere koje se postavljaju nacionalnoj nezavisnosti, demokratizaciji i društvenim reformama. A taj aspekt je često bio ispušten u uprošćenim koncepcijama o „internacionalizaciji kapitala”.

Nikos Poulantzas

INTERNACIONALIZACIJA KAPITALISTIČKIH ODNOSA I DRŽAVA—NACIJA

Nova faza imperijalizma i sve jača klasna borba u imperijalističkim metropolama izazvali su čitav niz ključnih pitanja za revolucionarnu strategiju: kakvi su novi međusobni odnosi imperijalističkih metropola i njihova dejstva na državne aparate? Može li se sada govoriti o *nacionalnoj državi* u imperijalističkim metropolama? Kakvi su odnosi tih država prema „internacionalizaciji kapitala” ili „multinacionalnim firmama”? Da li nove nadetatističke institucionalne forme teže da zamene nacionalne države, ili — koje su to promene u tim državama koje im omogućuju da ispunjavaju nove funkcije što ih zahteva proširena reprodukcija kapitala na internacionalnom planu?

Ta su se pitanja, kao što je poznato, naročito zaoštrila s problemom Evropske ekonomske zajednice i „političkom budućnošću” Evrope. Ona imaju presudan značaj jer je očigledno da se današnja država, koja je više no ikad čvor jedne revolucionarne strategije, može proučavati samo u odnosu na aktuelnu fazu imperijalizma i njegovih uticaja u okviru same zone metropola. Poznato je, međutim, isto tako da su ta pitanja manje privukla pažnju marksističkih istraživanja: politički stavovi i ideologija „trećeg sveta” su samo jedan, i to ne najbeznačajniji uzrok te pojave. Zato, na primer, dok se počinju jasno sagledavati efekti sadašnje imperijalističke dominacije u okviru potčinjenih i zavisnih društvenih formacija, ti su efekti mnogo manje proučeni u okviru imperijalističkih metropola.

Šematizujući, mogu se u stavovima u vezi s tim poslednjim pitanjem ipak razabrati dve glavne tendencije:

1. — Prva, za koju su vezani na razne načine autori kao što su Sweezy (Svizi), Magdoff (Megdof), Martin Nikolaus (Nikolas), Pierre Jalée (Pjer Žale) itd., predstavlja ono što bi se moglo nazvati aktuelnom verzijom leveice kauckijevskog „superimperijalizma“¹ Ti autori, koji su inače mnogo doprineli da se osvetli sadašnja dominantna uloga Sjedinjenih Država u skupu kapitalističkih zemalja, potcenjuju međuimperijalističke protivrečnosti zasnovane na nejednakom razvitku, a kao jedinu demarkacionu liniju u okviru imperijalističkog lanca zadržavaju onu između „centra“ i „periferije“. Analize koje proučavaju međusobne odnose imperijalističkih metropola polaze od principa pacifikacije i integracije pod neospornom dominacijom i eksploatacijom američkog kapitala. Sama ta dominacija koncipirana je na *istom analoškome metodu* kao i odnos između imperijalističkih metropola i potčinjenih i zavisnih zemalja: ona bi se na taj način približavala tipu „neokolonizacije“, čiji bi krajnji, ali primerni uzor bili odnosi između Sjedinjenih Država i Kanade. U toj optici prisustvovali bismo brzom smanjivanju, ako ne gotovo i nestanku vlasti nacionalnih država imperijalističkih metropola, bilo pod dominacijom krupnog američkog ili „međunarodnog“ kapitala, oslobođenog državnih ograničenja (R. Murray /Mjurej/).²

2. — Na drugom kraju, nasuprot tome, nalaze se dve faze čije se analize često ne slažu ali koje, bar što se tog pitanja tiče, polaze od zajedničke osnove. Stoga se one mogu, *bez ikakve namere poistovećivanja*, ovde navesti zajedno:

S jedne strane stoje autori kao što su Mandel, Kidron, B. Warren (Varen), B. Rowthorn (Routorn), J. Valier (Valije) u Francuskoj.³ Nećemo izneveriti njihovu

¹ Sweezy i Baran: *Le capitalisme monopoliste* i mnogi Sweezyjevi članci u „Monthly Review“; Magdoff: *L'âge de l'imperialisme*; M. Nicolaus: *U. S. A.; The Universal Contradiction*, in „New Left Review“ No 59, 1970; P. Jalée: *Le pillage du Tiers Monde et l'imperialisme en 1970*.

² R. Murray: *Internationalization of Capital and the Nation-State*, „New Left Review“, No 67, 1971.

³ E. Mandel: uglavnom njegovo delo *La réponse socialiste au défi américain*; M. Kindron: *Western capitalism since the war*; B. Warren: *How international is capital* in „New Left Review“, No 68, 1971; B. Rowthorn: *Imperialism in the seventies: Unity or Rivalry*, *ibid.*, No 69, 1971; J. Valier: *Imperialisme et révolution permanente*, in „Critiques de l'Economie politique“, No 4, 1971.

misao ako kažemo da aktuelnu fazu imperijalizma za njih nipošto ne karakteriše neka promena strukture međusobnih odnosa imperijalističkih metropola. I tu se kao jedina linija strukturalnog prekida imperijalističkog lanca dopušta prekid između centra i periferije, pri čemu se on shvata na istovetan način celim tokom istorije imperijalizma. Međuimperijalističke protivrečnosti u okvirima samog centra, po njima, sada imaju isti smisao kao i u prošlosti, obuhvaćene jednim kontekstom „autonomnih“ i „nezavisnih“ država i buržoazija u borbi za hegemoniju. Tu se navodno radi o „nacionalnim buržoazijama“ i „nacionalnim državama“ sa čisto spoljnim odnosima, a tendencija ka internacionalizaciji bi se u *krajnjem slučaju* odnosila samo na tržišne odnose. Dominacija Sjedinjenih Država nad imperijalističkim metropolama shvata se u suštini na isti analogni način kao i dominacija Velike Britanije u prošlosti. Sada čak navodno prisustvuju jednom ponovnom radikalnom preispitivanju te hegemonije usled pojave ekvivalentnih „protuimperijalizama“ Evrope, Zajedničkog tržišta, i Japana. Naročito se proširena Evropska ekonomska zajednica smatra nekom „kooperacijom“ i „internationalizacijom“ evropskih kapitala u smeru jedne evropske super-nacionalne države za eliminisanje američkog kapitala: ta je teza, uostalom, u priičnoj suprotnosti s tezom o „autonomnim i nacionalnim državama“.

S druge strane stoje analize zapadnih komunističkih partija, u konkretnom slučaju Francuske komunističke partije⁴. Aktuelni odnosi u okvirima centra navodno nisu zasnovani na promenama imperijalističkog lanca, nego na promenama načina kapitalističke proizvodnje (M.P.C.) u nacionalne „državno-monopolističke kapitalizme“, suprotstavljene i sabrane; proces internacionalizacije tu, u krajnjem slučaju, treba da obuhvati samo famozne „proizvodne snage“. Odnosi su na taj način u suštini shvaćeni kao recipročni spoljni pritisci između nacionalnih buržoazija i država, inače autonomnih i nezavisnih. Evropska ekonomska zajednica i „Ujedinjena Evropa“ tu se stvarno smatraju manifestacijom povećane prevlasti američkog kapitala: ali ta je prevlast shvaćena na neki način u obliku „kalemljenja“ stranih kosmopolitskih

⁴ Rasprava: *Le capitalisme monopoliste d'Etat*; P. Herzog: *Politique économique et planification*, i njegov članak: *Nouveaux développements de l'internationalisation du capital*, in „Economie et politique“, No 198, 1971; J.-P. Deliez: *Les monopoles* i njegov članak: *Internationalisation*, in „Economie et Politique“, No 212, 1972.

tela na evropske nacionalne državno-monopolističke kapitalizme (C.M.E.), a uloga nacionalnih država u korist američkog ili kosmopolitskog kapitala u obliku funkcija „pridodatih” „nacionalnim” funkcijama tih država.

*

Imaćemo prilike da se vratimo na preciznije pozicije tih tendencija i na njihove političke implikacije. Recimo odmah da one ne uspevaju da obuhvate današnje modifikacije imperijalističkog lanca i njihova dejstva na odnose između metropola, a posebno na nacionalne države. Ovdje ćemo se ograničiti na slučaj evropskih metropola, kako zbog njegovog političkog značaja za nas ovde i danas, tako i zbog nesumnjivih i značajnih osobenosti koje karakterišu slučaj Japana: osobenosti koje, međutim, kao tendencija ne predstavljaju nipošto izuzetak od pravila.

Da bismo uspešno izvršili tu analizu aktuelne faze imperijalizma moraćemo, pri sadašnjem stanju istraživanja, da zahvatimo probleme u njihovom korenu i da se vratimo na jednu seriju pitanja koja mogu da izgledaju nezahvalna ili teška. Neka nam čitalac oprost i dopusti da je to jedini način rasvetljavanja političke diskusije.

I. — AKTUELNA FAZA IMPERIJALIZMA I DOMINACIJA SJEDINJENIH DRŽAVA

1. Periodizacija

Kapitalistički način proizvodnje (M.P.C.)^{*} karakteriše u njegovoj proširenoj reprodukciji jedna *dvostruka* tendencija: njegova reprodukcija u okviru jedne društvene formacije u kojoj se „ustaljuje” i zavodi svoju prevlast, i njegova ekspanzija izvan te formacije. Oba aspekta te tendencije deluju istovremeno. M.P.C. usled sopstvenih ograničenja može da postoji samo ako proširuje svoje proizvodne odnose i na taj način razmiče svoje granice. Ako ta dvostruka tendencija karakteriše M.P.C. od njegovog početka, on dobija poseban značaj u imperijalističkom stadijumu. Taj stadijum, koji akcentuje tenden-

^{*} M. P. C. — skraćena za „mode de production capitaliste”. (Prim. prev.)

ciju ka smanjenju stope dobiti, obeležen je u spoljnoj ekspanziji M.P.C.-a prvenstvom *izvoza kapitala* nad prostim eksportom robe. Imperijalistički stadijum, koji odgovara monopolističkom kapitalizmu, obeležen je pomeranjem prevlasti, kako u društvenoj formaciji tako i imperijalističkom lancu, ekonomskog momenta nad političkim (državom).

Sam imperijalistički lanac obeležen je *neravnomernim razvitkom*: taj se lanac odražava u svakom svom beočugu u jednoj specifičnosti svake društvene formacije. Ta specifičnost zavisi od oblika koje poprima prevlast M.P.C.-a u internacionalnim razmerama nad drugim načinima i oblicima proizvodnje u okviru svake društvene formacije. Reprodukција M.P.C.-a u njegovoj dvostrukoj tendenciji potvrđuje stvarno da M.P.C. može da postoji samo podvrgavajući sebi druge načine i oblike proizvodnje i prisvajajući njihove elemente (radnu snagu, sredstva za rad). To povezivanje M.P.C.-a i onih načina i oblika proizvodnje na koje on nailazi u društvenim formacijama prouzrokuje *neravnomeran razvitak*.

Ta prevlast M.P.C.-a ima složeno dejstvo *razaranja očuvanja* (jer se tu radi o jednoj klasnoj borbi) na druge načine i oblike proizvodnje nad kojima dominira.⁵ Diferencijalni oblici koje poprimaju ta dejstva na internacionalnom planu označavaju *faze* imperijalističkog stadijuma: one tako odgovaraju preciznim oblicima akumulacije kapitala, odnosno preciznim oblicima svetskih proizvodnih odnosa i internacionalne imperijalističke podele rada.

Tako je od početka imperijalizma jedan fundamentalni prekid obeležio imperijalistički lanac: prekid između *imperijalističkih metropola*, s jedne strane, i *potčinjenih i zavisnih društvenih formacija*, s druge. Taj prekid, zasnovan na samoj strukturi imperijalističkog lanca, radikalno se razlikuje od odnosa u samim počecima kapitalizma kolonijalnog tipa i, docnije, kapitalističko-trgovačkog tipa, najviše usled konstituisanja svetskog tržišta i eksporta robe. Tu se više ne radi o ekonomskom suprotstavljanju društvenih formacija sa relativno spoljnim odnosima. Proces dominacije i imperijalističke zavisnosti pojavljuje se sada kao reprodukcija, u okviru samih potčinjenih društvenih formacija i pod specifičnim oblicima za svaku od njih, *odnosa* dominacije koji je vezuje za imperijalistički centar.

⁵ Bettelheim: *Remarques théoriques à A. Emmanuel* in „L'Echange inégal”, delu ovog drugog autora.

Možemo dakle pokušati da preciziramo tu situaciju, koja nas prvenstveno interesuje u ovom izlaganju. Jedna društvena formacija je potčinjena i zavisna kad artikulacija njene spostvene ekonomske, političke, ideološke strukture izražava konstitutivne i asimetrične odnose s jednom ili više društvenih formacija koje, u odnosu na prvu, zauzimaju položaj vlasti⁶. Organizacija klasnih odnosa i državnih aparata u potčinjenoj i zavisnoj formaciji reprodukuje u svom okviru strukturu odnosa dominacije koji karakteriše klasu (ili klase) na vlasti u dominantnoj društvenoj formaciji (ili formacijama). Ta dominacija odgovara oblicima *eksploatacije*, u isti mah indirektnim (po mestu potčinjene formacije u imperijalističkom lancu) i direktnim (putem direktnih investicija), narodnih masa potčinjenih formacija od strane klase na vlasti dominantnih formacija. Ta je eksploatacija povezana s onom koju dominantne formacije podnose od strane sopstvenih klasa na vlasti. Svaka faza imperijalizma obeležena je različitim oblicima realizacije te prevlasti i zavisnosti.

*

Ako povedemo računa o tim elementima, možemo da preduzmemo periodizaciju imperijalističkog stadijuma na faze. Podvucimo pre svega da se tu ne radi o jednoj periodizaciji u smislu nekog obaveznog „redosleda” prema nekoj hronološki linearnoj shemi etapizma. Te faze, koje ćemo pokušati da obuhvatimo u osnovnim crtama proširene reprodukcije M.P.C.-a, istorijska su posledica klasne borbe.

Setimo se, s druge strane, jednog dodatnog problema što nam ga nameće periodizacija imperijalizma — koji je i sam jedan posebni *stadijum* M.P.C.-a. Periodizacija na faze *samog* imperijalizma je opravdana u onoj meri u kojoj M.P.C. ispoljava tu osobenost u odnosu na „pre-kapitalističke” načine proizvodnje da karakterišu *dva stadijuma*, koji se razlikuju jednom drukčijom artikulacijom njegove strukture. Ali to znači da periodizacija imperijalizma u proširenoj reprodukciji M.P.C.-a mora da bude obuhvaćena u odnosima imperijalizma (monopolističkog kapitalizma) istovremeno sa prekapitalističkim načinima i oblicima proizvodnje i sa „pre-imperijalističkim” stadijumom M.P.C.-a (koji ćemo radi jednostavnosti nazvati „konkurentskim kapitalizmom”).

⁶ M. Castells: *La question urbaine*, str. 62 i sl.

Tako se mogu razlikovati sledeće faze imperijalizma:

— *Prelazna faza* od konkurentskog kapitalističkog stadijuma na imperijalistički stadijum, koja traje od kraja 19. veka do perioda između dva svetska rata. Ta faza u metropolama imperijalizma pokriva period *nestabilne ravnoteže* između konkurentskog i monopolističkog kapitalizma. U ekspanziji M.P.C.-a na „van” i zasniavanju imperijalističkog lanca ta faza pokriva relativnu ravnotežu između oblika kapitalističko-trgovačke dominacije — eksporta robe — potčinjenih formacija i dominacije putem eksporta kapitala. Za vreme tog perioda imperijalističke metropole i odnosi između metropola i potčinjenih formacija obeleženi su jednom nestabilnom ravnotežom između ekonomske i političke — državne — dominacije. *Faza konsolidovanja imperijalističkog stadijuma*: ta se faza utvrđuje između dva rata, naročito posle krize tridesetih godina, stabilizacijom ili zavodnjem fašističkih režima i ruzveltovskog *New-Deal-a*. U okviru metropola monopolistički kapitalizam utvrđuje svoju prevlast nad konkurentskim kapitalizmom, zavedeći i dominaciju političkog — države — u samim tim formacijama. Ali u onim protivrečnim dejstvima razaranja održanja koja monopolistički kapital nameće prekapitalističkim oblicima (obliku proste trgovačke proizvodnje: tradicionalnoj sitnoj buržoaziji itd.), dejstva održanja još uvek nadmašuju dejstva razaranja. U imperijalističkom lancu izvoz kapitala nadmašuje izvoz robe, a politički momenat ima prvenstveni značaj u odnosima između metropola i potčinjenih i zavisnih formacija.

Treba, međutim, napomenuti da tokom tih faza, i to u nejednako meri, M.P.C., karakterišući imperijalistički lanac, dominira nad zavisnim formacijama najčešće putem njihovog uključivanja u taj lanac. Imperijalistička podela rada između centra i periferije uglavnom se svodi na podelu između gradova (industrije) i sela (poljoprivrede). Upravo to i omogućuje dominaciju M.P.C.-a nad formacijama unutar kojih često mogu da prevladaju drugi načini proizvodnje, različiti od M.P.C.-a: pod tom dominacijom (na primer, feudalnom dominacijom krupnih „feudalnih” zemljoposjednika) dolazi u zavisnoj formaciji do reprodukcije odnosa dominacije koji je vezuje za centar.

Što se tiče međusobnih odnosa metropola, za vreme tih faza tu se radi o međimperijalističkim suprotnostima koje često dovode do povremene prevlasti jedne metropole nad drugima: Velike Britanije, Nemačke, SAD. Ali ta prevlast je u *suštini* zasnovana na onom tipu do-

minacije i eksploatacije koju ta metropola nameće svojoj sopstvenoj imperiji potčinjenih formacija i na ritmu kapitalističkog razvitka u njenim sopstvenim granicama. Jedina polarizovana demarkaciona linija u vezi sa strukturom imperijalističkog lanca je linija koja deli — razdvaja — metropole i potčinjene formacije.

— *Aktuelna faza imperijalizma*, koja se postepeno utvrdila posle drugog svetskog rata, obeležena je takođe raznim etapama klasne borbe. U okvirima imperijalističkih metropola za vreme te faze, u nesumnjivo nejednakoj meri, usled efekata razaranja koji premašuju efekte održanja, dominacija monopolističkog kapitalizma vlada nad prekapitalističkim oblicima i nad konkurentskim kapitalizmom; to međutim ne znači da M.P.C. u svom monopolističkom obliku teži da postane „isključiv” u metropolama. Oblici o kojima je reč postoje i dalje, ali odsad u vidu „elemenata” (sitna tradicionalna buržoazija, sitno seljaštvo, srednji kapital), restrukturisanih i direktno uključenih u reprodukciju monopolističkog kapitalizma.

Ta faza odgovara preobražajima odnosa između metropola i potčinjenih formacija. M.P.C. odsad dominira nad tim formacijama ne samo naprosto „spolja” i putem reprodukcije *odnosa zavisnosti, nego utvrđuje svoju neposrednu dominaciju unutar njih samih: način proizvodnje metropola reprodukuje se u specifičnom obliku unutar samih potčinjenih i zavisnih formacija*. To ne sprečava da, u nejednakoj meri, nasuprot onome što se događa u metropolama, efekti održanja mogu tu preovladati nad efektima razaranja u dvostrukoj tendenciji koju nameće unutrašnja dominacija M.P.C.-a nad drugim načinima i oblicima proizvodnje tih formacija. Tu fazu karakteriše još i to da reprodukcija koju M.P.C. uvodi u te formacije na odlučan način obuhvata i oblast njihovih državnih aparata i njihovih ideoloških oblika.

Aktuelni oblici te zavisnosti (razvitak nerazvijenosti, periferijska industrijalizacija i blokade privrede, unutrašnji raspad društvenih odnosa, itd. poslednjih godina su široko proučavani⁷. Manju pažnju su privukli preobražaji imperijalističkog lanca u međusobnim odnosima metropola. U stvari, oblici akumulacije kapitala i međunarodne podele rada na kojima je zasnovana ta proši-

⁷ Između ostalih, S. Amin: *L'accumulation à l'échelle mondiale*, i razni radovi drugih autora, kao što su: E. Faletto, Th. dos Santos, A. Quijano, E. Torres Rivas, F. Weffort, itd. Videti naročito: F. H. Cardoso: *Notes sur l'état actuel des études de la dépendance*, in *miméo*, august 1972.

rena reprodukcija kapitalizma u odnosima između metropola i zavisnih formacija, o kojima će kasnije biti reči, uvode tu, u toj fazi, jednu bitnu promenu: upravo u trenutku kada se demarkaciona linija i raskorak između metropola i potčinjenih formacija naglašava i produbljuje, prisustvujemo utvrđivanju jedne nove demarkacione linije između SAD s jedne strane i drugih metropola imperijalizma, posebno Evrope, s druge strane. Struktura dominacije i zavisnosti imperijalističkog lanca organizuje odnose samih formacija centra. Ta hegemonija SAD stvarno nije analogna hegemonija jedne metropole nad drugima u prethodnim fazama, a i ne razlikuje se od nje samo s jednog prostog kvantitativnog gledišta: ona prolazi kroz ustanovljavanje proizvodnih odnosa koji karakterišu američki monopolistički kapital i njegovu dominaciju *unutar samih* drugih metropola i kroz reprodukciju u njihovoj sredini tog novog odnosa zavisnosti. Ta *indukovana reprodukcija* američkog monopolističkog kapitala unutar drugih metropola i njegovo dejstvo na njihove načine i oblike proizvodnje (prekapitalistički, konkurentsko-kapitalistički) karakteriše aktuelnu fazu: ona obuhvata i proširenu reprodukciju unutar tih metropola, političkih i ideoloških uslova tog razvoja američkog imperijalizma.

Ali tu je još uvek reč o jednom asimetričnom *udvostručavanju* demarkacionih linija. Ta nova zavisnost se ne identifikuje s onom koja karakteriše odnose između metropola i periferija, upravo u onoj meri u kojoj te metropole i dalje predstavljaju prave centre akumulacije kapitala i same dominiraju nad perifernim formacijama.

*

Ta aktuelna faza imperijalizma obeležena je, zavisno od tih karakteristika i prema raznim zaokretima, jednim čudesnim porastom borbe narodnih masa na svetskom planu, i to *istovremeno* u perifernim formacijama *kao i u* imperijalističkim metropolama, naročito u Evropi. Upravo akumulacija tih borbi daje *određenim uslovima* te faze karakter krize celokupnog sistema.

2. Znaci prevlasti američkog kapitala

U toj svetlosti treba, pre svega, dati temeljite analize te situacije, izložiti crte koje je karakterišu.

1. — Prva upadljiva činjenica je redovni *srazmerni* porast posle drugog svetskog rata američkog kapitala u globalnoj sumi kapitalnih investicija u inostranstvu. Godine 1960. strane investicije SAD iznosile su već 60% svetskog ukupnog iznosa, dok 1935. nisu iznosile više od 36%. Mada u manje spektakularnom ritmu, ta se tendencija potvrdila, a jaz koji odvaja SAD od drugih metropola još se više produbio za period 1960—1968, vreme za koje postoje uporedivi statistički elementi.⁸

Ali još su važnija izvesna nova obeležja tih investicija:

2. — Sada to više nisu periferne formacije, nego evropske imperijalističke metropole koje postaju privilegovana mesta neposrednih američkih investicija, učestvorostručeni u periodu 1957—1967. u Evropi, dok u Kanadi za to vreme nisu potpuno ni udvostručene, a u Latinskoj Americi su jedva nešto porasle. To uostalom odgovara opštoj tendenciji kapitala zemalja centra da budu investirani unutar te zone.

3. — Uporedo se pojavljuju znatne razlike i u pogledu oblika investiranja tih kapitala. Radi se o rastućoj predominaciji *direktnih investicija* nad *portfolio investicijama*. Mada je ta razlika u stvari relativna, ona ima indikativni značaj, jer direktno odgovara promenama u proizvodnim odnosima. Pod direktnim investicijama podrazumevaju se u isti mah investicije u fiksnom kapitalu i one koje za sobom povlače, ili u kraćem ili dužem roku teže ka *preuzimanju kontrole* nad firmama i preduzećima; mada procenti variraju zavisno od statistika i raznih institucija, uglavnom se direktnom investicijom smatra ona koja prelazi 25% akcija jednog društva. Portfolio investicije odnose se na proste kupovine obveznica ili na kratkoročne berzanske i finansijske operacije. U ovom trenutku direktne investicije sačinjavaju oko 75% eksporta privatnih kapitala iz glavnih industrijskih zemalja, prema samo 10% koliko su iznosile pre 1914.⁹

Međutim, dok se *pritanje* globalnih investicija Evrope u SAD u celini otprilike izjednačuje s pritanjem iz SAD u Evropu (što je omiljeni argument Mandela, Rowthorna, itd.), otprilike 70% američkih investicija u

Evropi su direktne investicije, prema samo trećini evropskih investicija u SAD.¹⁰ A to ukazuje i na činjenicu da je američki kapital u Evropi u stvari umanjen reinvestiranjem dobiti na licu mesta. Stvarno, nasuprot onome što se događa sa perifernim formacijama, znatan deo (oko 40%) tih profita se tu reinvestira na mestu i u okvirima iste zone.

4. — Postepeno sve veći deo stranih investicija razvijenih zemalja pripada prerađivačkim industrijama (manufakturnim proizvodima) u odnosu na ekstrakcione industrije (sirovine) i na „uslužne” sektore, trgovinu, itd... Ovo je naročito jasno za američki kapital. Međutim, ako se uzmu u obzir prerađivačke industrije, proporcionalno povećanje američkog kapitala u Evropi u odnosu na globalni izvoz američkog kapitala u tom sektoru još je upadljivije: dok je godine 1950. Evropa dobijala samo 24,3% američkog kapitala u tom sektoru, godine 1966. taj procenat je iznosio 40,3%. Uporedo s tim, dok ogromni deo direktnih američkih investicija u Evropi otpada na prerađivačke industrije, *čiji je kapital direktno produktivan*, jedan manji deo (otprilike trećina) direktnih evropskih investicija u SAD odnosi se na direktno produktivni kapital, čiji najveći deo ide u sektor „uslužnih delatnosti”, osiguranja, itd.¹¹

5. — Te američke investicije u Evropi vezane su za koncentraciju i centralizaciju kapitala. One proističu iz najkoncentrisanijih grana u sektoru SAD.¹² One su u Evropu usmerene ka jako koncentrisanim sektorima i granama, doprinoseći uostalom ritmu koncentracije: evropske filijale američkih društava nalaze se u većini slučajeva u veoma koncentrisanim granama u kojima filijala najčešće zauzima dominantnu poziciju.¹³ Najzad, sektori i grane u koje se investira jesu one koje pokazuju najbržu ekspanziju i raspoložu najnaprednijom tehnologijom, to jest najvećom produktivnošću rada i dominantnim obeležjem intenzivne eksploatacije rada povećanjem organske kompozicije kapitala: 85% američkih investicija u oblasti prerađivačke industrije odnosi se na metalurgiju i na mašinske industrije, hemiju i sintetičke proizvode, električnu i elektronsku industriju, itd. Ritam

⁸ J. Dunning: *Capital movements in the Twentieth Century* in „International Investment”, 1972, kolektivni rad; G. V. Bertin: *L'investissement international*, str. 26 i sl. *Les investissements directs des Etats-Unis dans le monde*, *La documentation française*, tr. 7 i sl.

⁹ Dunning, in *The Multinational Enterprise*, kolektivni rad, 1971.

¹⁰ B. Balassa, in *La Politique industrielle de l'Europe intégrée*, izd. M. Byé, 1968.

¹¹ *Documentation française*, op. cit.; Balassa, ibid.

¹² St. Hymer: *The efficiency contradictions of Multinational Corporations*, in *The Mult. Corporation and the Nation-State*, kolektivni rad, 1972.

¹³ J. Dunning: *American investment in British Manufacturing Industry*.

ekspanzije i rasta tih kapitala kreće se između 8 i 10% godišnje, tj. oko dva puta više od porasta evropskog P.N.B.-a,* a više nego dvostruko od porasta američkog P.N.B.-a. Uostalom, ako se ispituju pravci razvoja tih investicija, postaje jasno da oni u većini slučajeva zamenjuju ranije koncesije licenci i patenata evropskim firmama, prelazeći na neposrednu eksploataciju tih tehnoloških prednosti.

6. — Izvoz kapitala i hegemonija američkog kapitala odnose se uostalom i na *centralizaciju novčanog kapitala*, na velike banke i *holdinge* čisto finansijskog karaktera. Iz te opšte situacije proističe uostalom uloga koju je u monetarnoj oblasti dugo igrao dolar, a koju sada preuzima tržište euro-dolara.

Treba, međutim, napomenuti da tendencija ka „fuziji” industrijskog i bankarskog kapitala u finansijski kapital, u stadijumu monopolističkog kapitalizma, ne ukida razliku u ciklusu proširene reprodukcije kapitala između *koncentracije produktivnog kapitala* i *centralizacije novčanog kapitala*. Akumulacija kapitala i stopa dobiti u tom opštem ciklusu *određene su ciklusom produktivnog kapitala*, onog koji proizvodi višak dobiti, nasuprot jednoj dosta raširenoj koncepciji koja usled jedne terminološke zabune identifikuje „finansijski” kapital sa dominacijom „bankarskog” kapitala: finansijski kapital označava *proces* reprodukcije u „fuziji” frakcija kapitala i način njihovog funkcionisanja u toj fuziji, što podrazumeva razlikovanje između monopolističkog kapitala s prevashodno industrijskim obeležjem i monopolističkog kapitala sa bankarskim obeležjem. Uostalom, ta presudna uloga proizvodnog kapitala ne sprečava da se proces finansijskog kapitala *istorijski* odvija pod ekonomskim vođstvom i političkom hegemonijom bilo samog industrijskog kapitala (slučaj SAD), bilo bankarskog kapitala (klasičan primer Nemačke). Tako su u ciklusu produktivnog kapitala jasno vidljivi preobražaji aktuelne faze imperijalizma, što objašnjava značaj koji joj ovde pridajemo.

*

Ti preobražaji se najzad u izvesnoj meri odražavaju na aktuelnu organizaciju svetske spoljne trgovine u pogledu *izvoza robe*: to je tendencija ka ekspanziji tržišta,

* P. N. B. — skraćena za bruto nacionalni dohodak (*Prim. prev.*)

inherentna kapitalizmu, koja — mada u imperijalističkom stadijumu podvrgnuta izvozu kapitala — ipak ne popušta. Udeo unutrašnje trgovine u svetskoj trgovini između „razvijenih zemalja” raste u odnosu na udeo trgovine između tih zemalja i perifernih zemalja. Udeo internih razmena centra popeo se od 46% svetske trgovine u 1950. na 62% u 1965. godini i raste mnogo brže od trgovine između centara i periferije (+17,5% u 1969). Toj evoluciji uostalom odgovara sve veći udeo u svetskoj trgovini *proizvoda prerađivačke industrije* koji u 1969. godini predstavljaju oko 66% svetske trgovine, prema manje od 50% pre 1963.¹⁴

Tu, međutim, treba učiniti još jednu sporednu napomenu: tačno je da u imperijalističkim zemljama prisustvujemo jednom srazmernom porastu izvoza robe od strane drugih imperijalističkih zemalja, naročito evropskih, u odnosu na izvoz iz SAD. To je uostalom *glavni argument* Mandelove tendencije koja se odnosi na sadašnje dovođenje u pitanje supremacije američkog kapitala. Reći ćemo nešto u vezi sa značenjem tog fenomena u našem zaključku, ali podvucimo odmah: a) presudna uloga u imperijalizmu pripada izvozu kapitala; b) Mandelove analize, s jedne strane, ne vode računa o robi proizvedenoj direktno u Evropi od firmi pod američkom kontrolom, robi koja tako „zamenjuje” američki eksport, a da, s druge strane, ubrajaju u „evropski” izvoz ono što izvoze firme pod američkom kontrolom iz evropskih zemalja. Ovo dobija utoliko veći značaj ukoliko se uzme u obzir činjenica da američke investicije u Evropi velikim delom otpadaju na sektore koji su i sami usmereni ka eksportu, podrazumevajući tu i oblik reimporta pod evropskom markom u same SAD. Tako Dunning smatra da trećina povećanja evropskog izvoza u proizvodima sa savremenom tehnologijom između 1955. i 1964. proističe od preduzeća koje kontroliše američki kapital i da će godine 1980. otprilike četvrtina celokupnog britanskog izvoza poticati od tih preduzeća.

*

Vratimo se pitanju izvoza američkog kapitala: činjenice koje smo prethodno izneli dobijaju svoj puni značaj samo kao znaci preobražaja koji sada u ciklusu društvenog kapitala utiču na međunarodnu koncentraciju kapitala — proizvodne odnose — i na imperijalističku

¹⁴ S. Amin, *op. cit.*, str. 85. i sl., a isto tako i Magdoff.

društvenu podelu rada na svetskom planu — proces rada. Pod tim uglom te činjenice mogu da budu pravilno ocenjene.

Njihov značaj se tako apsolutno ne može svesti na famozno pitanje „procenta” iznosa direktnih američkih investicija u evropskim zemljama u odnosu na globalni iznos investicija — ubrajajući tu i autohtone — u tim zemljama (to je omiljena argumentacija Mandelovog pravca, a i raznih buržoaskih specijalista za to pitanje). Ako je taj procenat stvarno jedna indicija za činjenicu da evropske zemlje nisu proste „kolonije” SAD, on nije nimalo indikativan za novi proces zavisnosti, ako ga posmatramo izdvojeno. Ali posmatrajmo ga za trenutak upravo tako: taj procenat izgleda prema oficijelnim statistikama slab, pošto se kreće oko jednog evropskog proseka od 6,5% (brojke iz 1964). Imamo međutim mnogo razloga da verujemo da se utvrđivanje tih podataka vrši sa znatnom tendencijom u smislu ograničenja.

Pre svega, najčešće se — a to zavisi od pojedine zemlje — vodi računa samo o američkim investicijama koje potiču bilo iz dotoka novih kapitala iz SAD, bilo iz reinvesticija putem samofinansiranja američkih filijala u Evropi, zanemarujući pribegavanje američkog kapitala *evropskom tržištu kapitala* — emisiji obveznica — i tržištu euro-dolara, pribegavanje koje sada pokriva *dve trećine* iznosa stvarnih američkih investicija u Evropi. Zatim, uopšteno, direktnim investicijama smatraju one koje premašuju 25% aktive jednog preduzeća, dok je u aktuelnom kontekstu koncentracije kapitala i socijalizacije procesa rada često dovoljno mnogo manje učešće da bi se obezbedila njegova kontrola od strane američkog kapitala. Ali, sem toga, te cifre se odnose i na direktne investicije u celokupnoj privredi, dok je procenat, ako se uzme u obzir samo *industrijski sektor* — produktivni kapital — znatno viši. *Najzad, i što je najvažnije:* te brojke ne vode računa o američkim investicijama koje se u Evropi vrše pod pokrićem firmi koje su pravno „evropske” ali stvarno pod američkom kontrolom i u američkom ekonomskom vlasništvu. To se naročito odnosi na Švajcarsku i njene investicije u zemljama Evropske zajednice. Značaj ovog pitanja može se oceniti ako se uzme u obzir činjenica da je od 1961. do 1967. srazmera američkih investicija među direktnim stranim investicijama u Francuskoj bila 30%, a u Švajcarskoj 29%: F. Braun, direktor Komisije Evropske ekonomske zajednice sabira oba procenta da bi došao do cifre od 59%

direktnih investicija iz SAD.¹⁵ Zna se uostalom da taj fenomen poprma znatne dimenzije ulaskom Velike Britanije u Evropsku ekonomsku zajednicu.

Ali to pitanje nije samo pitanje procenta. Treba se pozabaviti aktuelnim preobražajima međunarodne koncentracije kapitala i imperijalističke društvene podele rada. Dejstvo novih svetskih proizvodnih odnosa na radne procese obeležavaju sada promene u imperijalističkom lancu i u odnosima između SAD i Evrope.

3. Međunarodna socijalizacija radnih procesa i internacionalizacija kapitala

A. — Novi oblici imperijalističke međunarodne podele rada odgovaraju smeru koji sadašnja koncentracija kapitala nameće socijalizaciji radnog procesa i proizvodnih snaga u svetskim razmerama. Koncentracija kapitala u međunarodnim razmerama i konstitucija finansijskih imperija datiraju u stvari od početka imperijalističke ere. One su — što je uostalom bio slučaj i s procesom koncentracije unutar jedne društvene formacije — nametnule razlikovanje između formalno-pravnog vlasništva i stvarnog ekonomskog vlasništva (akcionarsko društvo), koje je obuhvaćeno ideološkom slikom o „odvajanju privatnog vlasništva i kontrole”. To razlikovanje traje i danas: važne promene odnose se na sadašnju vezu između *ekonomskog vlasništva* i *posedovanja*, odnosno na oblike samih proizvodnih odnosa.

Oblik koncentracije koji je preovladavao tokom progresivnog nestajanja kapitaliste-preduzimača bio je stvarno ili oblik međunarodnih kartela i finansijskih *holdingsa*, ili oblik kapitala koji u nekoj stranoj zemlji raspolaže nekom određenom *proizvodnom jedinicom* (centrom usvajanja prirode) ili sa više „odvojenih” proizvodnih jedinica u raznim zemljama. Prema tome, temeljno dominirajući oblik implicirao je relativno razlikovanje i decentralizaciju između odnosa *posedovanja* (vladanja i upravljanja jednim određenim radnim procesom) i *ekonomskog vlasništva* (mogućnosti dodeljivanja sredstava za proizvodnju i iznajmljivanja sredstava i dobiti za ovu ili onu upotrebu); ovo vlasništvo je pod svojom jedinstvenom kontrolom koncentrisalo više *odvojenih* proizvodnih jedinica (i poseda). Ono što, nasuprot tome, karakteriše proces u aktuelnoj fazi imperijalizma, to je

¹⁵ F. Braun, in *La politique industrielle...*, op. cit.

konstituisanje, pod jedinstvenim ekonomskim vlasništvom, efektivnih *kompleksnih*¹⁶ *proizvodnih jedinica sa usko povezanim i integrisanim radnim procesima — integrisanom proizvodnjom — čija se razna preduzeća nalaze u više zemalja*: to je integrisana proizvodnja koja nimalo ne sprečava diverzifikaciju u gotovim proizvodima i koja se ne ograničava samo na jednu granu. Same razmene između tih raznih preduzeća ne utvrđuju se na bazi tržišnih cena već sačinjavaju „interne” razmene (cene transfera) između tih jedinica. Drugim rečima, tu možemo pod jednim novim oblikom konstatovati resorpciju rastanja između ekonomskog poseda i posedovanja. Ali to ne sprečava nova udaljavanja između *pluraliteta vlasti* koje sadrže ti odnosi i njihovog izvršavanja od strane raznih nosilaca i predstavnika.

Resorpcija tog raskoraka, koja se mora shvatiti u okvirima celokupnog procesa (industrijske grane, pojedine industrije, međugrane, ali i uzvodno — sirovine — i nizvodno — komercijalizacija — u proizvodnji) s jedne strane ima opštu posledicu, na koju ćemo se još osvrnuti, da *proširuje* tradicionalne *granice* „preduzeća” (da ih ponekad i razbija) na internacionalnom planu; s druge strane, kao poseban *efekat* pojavljuje se konstitucija *multinacionalnih* industrijskih preduzeća. To je samo jedan efekat, jer te firme samo veoma delimično pokrivaju *proces* unifikacije kompleksnih proizvodnih jedinica po granama i industrijama. Ali te firme sačinjavaju odličan primer sadašnje integracije radnih procesa. Tim promenama naročito odgovara preimućstvo koje se daje direktnim investicijama nad investicijama u portfelju.

Integracija procesa rada unutar jedne firme u međunarodnim razmerama može da dobije više oblika. Može to biti vertikalna integracija, pri čemu je svaka filijala u pojedinoj zemlji zadužena za jedan stadijum proizvodnje ili za jednu seriju sastojaka ili delova jednog proizvoda ili jedne grupe proizvoda: za to je klasični primer I.B.M. Isto tako može biti u pitanju horizontalna integracija, u kojoj se svako preduzeće ili filijala specijalizuje od početka do kraja u proizvodnji proizvoda koje onda razmenjuje s drugim preduzećima — takav je slučaj sa Fordom. Ta integrisana proizvodnja je uostalom često delimično realizovana *kroz više grana* u sadašnjim oblicima *konglomerata*. U svakom slučaju, ti oblici soci-

¹⁶ Povodom tih koncepata vidi: Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété*.

jalizacije procesa rada, čak i kada još ne dominiraju u međunarodnoj koncentraciji kapitala, sačinjavaju ipak njenu najistaknutiju tendenciju.¹⁷ oni stvarno čine deo jednog mnogo šireg procesa internacionalne socijalizacije rada.

B. — Ta socijalizacija rada u internacionalnim razmerama prema tome nije prvenstveno rezultat faktora „tehničke” prirode — „tehnološke revolucije” — nego se vrši u znaku značajnih preobražaja svetskih proizvodnih odnosa. Ona, prema tome, može da bude shvaćena u svom punom obimu imperijalističke društvene podele rada samo kroz aktuelne oblike *internacionalizacije kapitala*. Mada tu treba biti veoma oprezan zbog raznih ideologija koje gravitiraju oko interpretacija multinacionalnih firmi. Koje su osobene crte te internacionalizacije u aktuelnoj fazi, u kojoj te firme predstavljaju samo jedan od njenih efekata?

a) — Razvitak baza za eksploataciju jednog posebnog kapitala (ili jednog zbira više kapitala) *u više nacija*.

b) — Izrazita tendencija ka spajanju pod jedinstveno ekonomsko vlasništvo *kapitala koji proističu iz više raznih zemalja*. Ali trebalo bi odmah dodati da se ta internacionalizacija vrši u ogromnoj većini slučajeva u kojima postoji ta juridička i ekonomska participacija kapitala iz više zemalja *pod apsolutnom dominacijom kapitala iz jedne određene zemlje*: taj kapital u svojim rukama koncentriše jedinstveno ekonomsko vlasništvo. To dokazuje činjenica da „*joint ventures*” — povezana preduzeća — koja treba da predstavljaju jednu „ravnopravnu fuziju” vlasništva kapitala raznih zemalja, ostaju pod svojim juridičkim vidovima sasvim izuzetna (npr.: Royal Duth/Shell, Dunlop/Pirelli, Agfa/Gevaert).

Ovo je posledica same prirode kapitalističkih proizvodnih odnosa, onakvih kakvi dolaze do izražaja u aktuelnom procesu koncentracije (u kome kapital nije „stvar”, nego jedan proizvodni odnos): *mesto* ograničeno odnosima ekonomskog vlasništva i poseda koje određuje razne vlasti što iz njih proističu. Zauzimanje tog mesta od strane raznih kapitala, koji se reprodukuju u isti mah i unutar i izvan jedne formacije, ne predstavlja nikakvo „drugovanje”, već zavisi od jednog *odnosa snaga*: suprotnosti i konkurencija nastavljaju se između sastavnih

¹⁷ To je zaključak istraživanja na Harvardu, koje je izložio R. Vernon: *International investment and international trade in the product—cycle*, in *The economics of technological change*, kolektivni rad, Rosenberg, izd. 1971.

delova jednog koncentrisanog kapitala. Ovo utoliko više što se tesna povezanost do koje sad dolazi između ekonomskog vlasništva i posedovanja, a koja je pandan aktuelnog procesa međunarodne koncentracije, teži upravo ka jednoj jedinstvenoj kontroli i centralnoj upravnoj instanci pod određenim kapitalom.

c) Ta internacionalizacija kapitala koju smo maločas objasnili *vrši se pod gotovo isključivom dominacijom američkog kapitala*. U slučaju proizvodnog industrijskog kapitala godine 1968. 55% aktive multinacionalnih firmi van njihovih zemalja pripadao je američkom kapitalu, 20% britanskom, a ostatak je bio podeljen između evropskih i japanskog kapitala. Ovo je, nasuprot Mandelovoj argumentaciji, praćeno snažnom tendencijom jedne *ekstrapolirane fuzije* evropskih kapitala sa američkim kapitalom, koja ima prvenstvo nad težnjom za *međusobnom* fuzijom tih kapitala; Evropska ekonomska zajednica je tu tendenciju samo još pojačala. Treba uostalom napomenuti da se čak i u slučaju nekog međusobnog spajanja evropskih kapitala retko radi o fuziji, još ređe o integrisanoj proizvodnji, nego najčešće o raznim „sporazumima” — kao na primer između Fiata i Citroëna, — ograničenom udruživanju i akcionarskim operacijama, dok je upravo obrnuto kada se radi o koncentracijama pod vođstvom američkog kapitala.¹⁸

4. Imperijalistička društvena podela rada i akumulacija kapitala

Te su promene karakteristične za nove oblike imperijalističke društvene podele rada i za međusobne odnose imperijalističkih metropola: one odgovaraju novim oblicima *akumulacije kapitala* u svetskim razmerama. I zaista, namećući udvostručenje demarkacione linije između centra i periferije novom demarkacionom linijom koja prolazi kroz same metropole imperijalizma i premeštajući baze eksploatacije i akumulacije bliže centralnoj zoni, te promene se postavljaju kao odgovor na *sadašnje* uslove tendencije ka opadanju opšte stope profita. Dok je izvoz kapitala ranije izgledao uglavnom vezan za kontrolu sirovina i za proširenje tržišta, *on sada u suštini odgovara potrebi oplodavanja imperijalističkog monopolističkog kapitala, izvlačeći korist iz svakog relativnog*

¹⁸ Dunning, in *The Multinational Enterprise, op., cit.*, str. 19, 297 i sl.

preimućstva u neposrednoj eksploataciji rada (prema tome to ne znači da je potreba proširenja tržišta, na primer, u slučaju investicije američkog kapitala u Evropi, odsutna). Sve promene o kojima je tu bilo reći, uključujući dominaciju američkog kapitala nad drugim metropolama, *uvek teže ka jednom jedinom cilju*: porastu stope eksploatacije, da bi se sprečila tendencija opadanja stope profita. Upravo u tome leži duboki razlog interiorizacije reprodukcije dominantnog kapitala u samom okviru „spoljnih” baza eksploatacije i novih oblika povezanosti između ekonomskog vlasništva i posedovanja, koji odgovaraju sadašnjim oblicima dominacije monopolističkog kapitalizma nad drugim načinima i oblicima proizvodnje u svetskim razmerama i novim oblicima eksploatacije.

Stvarno, taj porast stope eksploatacije je rezultanta *istovremeno nivoa plata i produktivnosti rada* — uključujući i stepen tehnološkog razvitka, kvalifikaciju rada vezanu za razvoj produktivnih snaga, itd. Nivo plata i produktivnost rada su *na duži rok* povezani. Drugim rečima, stopa eksploatacije i višak rada ne mogu se prosto izmeriti na nivou plata, već i po *intenzivnoj eksploataciji rada* (novi tehnički prosek, diverzifikacija proizvoda, intenzifikacija rada i rokova). Viša plata u nominalnoj i stvarnoj vrednosti može u jednom različitom kontekstu razvitka proizvodnih snaga da odgovara i jednoj slabijoj proporciji proizvedene vrednosti, pa prema tome i povećanoj eksploataciji u odnosu na neku nižu platu u kontekstu manje produktivnosti rada.

Poznato je, međutim, da ako su plate periferne zone niže od onih u zemljama centra, onda je i produktivnost rada znatno viša u centru nego na periferiji. Ali to još ne objašnjava pomeranje baza eksploatacije kapitala ka metropolama. To se objašnjava *pomeranjem* — u aktuelnoj fazi imperijalizma i na nivou svetske akumulacije — *težišta eksploatacije na intenzivnu eksploataciju rada*. Sâmo to pomeranje je funkcija glavne karakteristike monopolističke koncentracije, tj. *porasta organskog sastava kapitala*: on se sastoji u stalnom povećavanju kapitala u odnosu na varijabilni kapital (troškove isplate radne snage) i u smanjenju živog rada u odnosu na „mrtvi rad” (inkorporisan u sredstva za rad). Pošto je taj porast organskog sastava kapitala u obrnutoj srazmeri sa stopom dobiti, u to se uklapa i sadašnja tendencija ka tehnološkim inovacijama. Ali rad ostaje uvek baza viška vrednosti: to objašnjava sadašnju tendenciju

ka povećanju stope viška vrednosti prvenstveno putem intenzivnije eksploatacije rada neposredno vezane za produktivnost rada (relativan višak vrednosti).

*

Novi oblici svetskih proizvodnih odnosa i internacionalne socijalizacije procesa rada, doprinoseći toj intenzivnoj eksploataciji rada na svetskom planu, koncentrišu se tako u novim oblicima *imperijalističke društvene podele rada*. Ta podela *po redu eksploatacije* ne prolazi više samo kroz tradicionalnu demarkacionu liniju „gradovi — industrija — metropole/sela — poljoprivreda — periferija”. Ona se udvostručuje jednom podelom u samom *industrijskom sektoru proizvodnog kapitala* (pri čemu, uostalom, treba voditi računa i o procesu „industrijalizacije” poljoprivrede na internacionalnom planu); upravo tu dolazi do izražaja pomeranje eksporta kapitala u pravcu direktnih investicija i prerađivačkih industrija, kao i značaj manufakturisanih proizvoda u spoljnoj trgovini.

Ta nova imperijalistička društvena podela rada svakako utiče i na odnose između centra i periferije; ona odgovara „razvoju nerazvijenosti” i periferijnoj industrijalizaciji, i proizvodi dislokacije i deformacije novoga tipa u perifernim formacijama: opšte ograničavanje tih formacija na investicije kapitala u oblike lake industrije (što se uglavnom odnosi na potrošna dobra) i sa nižom tehnologijom, održavanje slabe kvalifikovanosti radne snage, tj. eksploatacija rada uglavnom putem niskih nadnica, ali isto tako i postojanje izolovanih sektora s visokom koncentracijom kapitala i produktivnošću rada. *Ali ona se prvenstveno odnosi na novu demarkaciju između SAD, s jedne strane, i ostalih imperijalističkih metopola, s druge*. Ona ima značajna dejstva na disparitete i hijerarhije plata i nadnica između tih formacija (dispariteti plata između SAD i Evrope tu igraju posebnu ulogu), na nivo kvalifikacije i dispariteta u procesu kvalifikacija — dekvifikacija rada unutar metopola, na tehnološke disparitete između oblika nezaposlenosti i uloge imigrantskog rada, itd.

Nova podela rada i pomeranje dominante u pravcu intenzivne eksploatacije rada izražava se tako u raznim oblicima eksploatacije shodno dvema demarkacionim linijama. Dok se eksploatacija narodnih masa perifernih formacija od strane dominantnih klasa metopola vrši uglavnom na indirektan način (kroz mesto tih formacija

u imperijalističkom lancu i njegovu polarizaciju), a sekundarno na direktan način (kroz eksploataciju radnika tih zemalja stranim kapitalom direktno uložanim u njihovu sredinu), eksploatacija narodnih masa u Evropi od strane američkog kapitala vrši se uglavnom na neposredan način, a tek sekundarno na posredan.

5. Oblici evropske zavisnosti

Naš cilj nije da ovde analiziramo razne aspekte te podele rada unutar samih imperijalističkih metopola, već da ilustrujemo zavisnost koju one nameću. Vodeći upravo računa o novoj podeli rada, jasno se vidi da dominacija američkog kapitala ne može da se proceni prema procentu sredstava za proizvodnju koji on formalno kontroliše unutar svake evropske nacije, ali isto tako ni po samoj ulozi multinacionalnih firmi pod američkom kontrolom. Te firme su samo jedan od efekata sadašnjeg procesa i *samo veoma delimično* odražavaju tu dominaciju. Možemo da se ograničimo na nekoliko indikativnih primera:

Pre svega, direktne američke investicije u Evropi dobijaju sasvim drugačiji smisao ako se vodi računa o međunarodnoj koncentraciji prema *granama* i ako se uzme u obzir činjenica da su uglavnom usmerene na izvesne grane koje nastoje da temeljno kontrolišu.¹⁰ Ali tu se kontrola ne može naprosto meriti značajem američkih firmi u Evropi u tim granama, a nova podela rada se ne svodi na podelu uvedenu „unutar” multinacionalnih firmi i njihovih preduzeća u raznim zemljama. U stvari, uglavnom su te grane one u kojima su proces socijalizacije rada i međunarodna koncentracija kapitala najviše napredovali. U tom kontekstu često prisustvujemo, kao što je redovan slučaj u mašinskim i elektroindustrijama, jednoj „*standardizaciji osnovnih proizvoda*” (koja ne isključuje njihovo variranje i diverzifikaciju u finalnim proizvodima) na svetskom planu. Tu standardizaciju, koja je daleko od toga da odgovara prostim „tehničkim” nužnostima, najčešće nameće američka industrija dominantna u tim granama. Jedna „evropska” firma koja bi htela da bude konkurentna u toj oblasti morala bi da „restrukturiše” svoju proizvodnju i svoje radne

¹⁰ U vezi s onim što sledi, vidi Chr. Palloix: *Le procès d'internationalisation*, polikopiran dokument, 1972, prvo poglavlje, kao i mnogobrojna istraživanja I. R. E. P.

procesu u skladu sa tom standardizacijom i na bazi internacionalizacije te grane. Ali to je veoma često početak njenog uključivanja u proces zavisnosti, koji će je odvesti u mnogostruke oblike potčinjenosti u odnosu na američki kapital, čak i ako nije pravno apsorbovana od neke američke firme. U tom istom kontekstu zavisnost se proteže na činjenicu da u onim granama i sektorima u kojima američki kapital utiskuje svoj trag u celokupni proces rada prolazi kroz kupovinu patenata i licenci koje je američki kapital pomno odabrao.

Taj proces ima utoliko veći značaj ukoliko se uzima u obzir da se sadašnja socijalizacija radnih procesa i koncentracija kapitala ne mogu prosto izmeriti unutar jedne iste grane, nego se prostiru na razne industrijske grane, pošto američki kapital uspeva da utvrdi svoju dominaciju nad raznim granama posredstvom svoje dominacije u jednoj od njih. Karakterističan je slučaj u oblasti elektronske industrije. E. Jankovici (Jankovisi) je nedavno dokazao da upotreba kompjutera u sadašnjim razmerama u evropskoj industriji, oblasti u kojoj je poznata prevlast američkog kapitala, ni izdaleka ne odgovara tehničkim potrebama; njihova upotreba se stvarno često otkriva kao suvišna ili čak antiekonomska.²⁰ Ta upotreba odgovara upravljanju od strane američkog kapitala nad izvesnim radnim procesima i samo naglašava tu dominaciju, koja se ne ograničava samo na oblast kompjutera nego njihovim posredstvom zahvata izvesne sektore gde su ti kompjuteri mnogo korišćeni.

Pošto nas imperijalistička međunarodna podela rada navodi da u prvom redu sagledamo *društvenu podelu i organizaciju* celokupnih procesa rada (društvenu podelu koja — kako su to naročito analize A. Gorza široko dokazale²¹ — dominira nad „tehničkom podelom“) mi uviđamo kako se sadašnja podela u korist američkog kapitala ne ograničava na podelu „u okviru“ američkih multinacionalnih firmi. S puno razloga se može misliti da *po nekim svojim aspektima* — pošto novi oblici društvene podela sada obuhvataju sektore i grane „evropske industrije“, naročito reprodukciju u novim oblicima podela između intelektualnog i manuelnog rada (oblika kvalifikacije-dekvalifikacije rada i mesta inženjera i tehničara u odnosu na izvesnu primenu tehnologije) — novi

²⁰ *Informatique et capitalisme*, 1972.

²¹ A. Gorz: *Technique, techniciens et lutte des classes*, T. M. august—septembar, 1971; *Le despotisme d'usine et ses lendemains*, T. M. sept.—okt. 1972.

oblici autoriteta i podele dužnosti odlučivanja i izvršavanja u „vrhunskim“ evropskim preduzećima (famozni problem njihove *modernizacije*) odgovaraju vladavini američkog kapitala (i pojačavaju je) nad celinom radnih procesa.

Najzad, u okviru koncentracije kapitala, treba samo ukazati na činjenicu da se u izvesnim granama i sektorima, elektromašinskoj grani, na primer, internacionalizacija ciklusa proizvodnog kapitala izražava kroz proces — i njegove oblike — koje američki kapital (Westinghouse, General Electric, itd.) nameće koncentraciji evropskog proizvodnog kapitala: to je težnja ka „unutrašnjoj“ restrukturaciji evropskog kapitala koja odgovara proširenoj reprodukciji američkog kapitala, što mora dovesti do toga da se prvi uključi u drugi. To uostalom dokazuje iluzorni karakter razmišljanja po kojima bi povećana „unutrašnja“ koncentracija kapitala neke evropske zemlje, ili čak raznih evropskih kapitala, bilo najbolje sredstvo odupiranja američkom prodoru; to bežanje često samo ubrzava upadanje u naručje američkog kapitala.

Mogli bi se navesti mnogi primeri: očigledno je, uostalom, da se proces može sagledati u svom punom obimu samo ako se povede računa i o međunarodnoj centralizaciji novčanog kapitala i ulozi velikih američkih banaka. Ali se može rezimirati ako se kaže da sada, sem pomeranjima, pod plaštom održavanja juridički „autonomnog“ evropskog vlasništva, odnosa ekonomskog vlasništva prema američkom kapitalu — manjinskoj kontroli —, često prisustvujemo:

a) pomeranju, pod plaštom održavanja „autonomnog“ evropskog vlasništva, vlasti (ili izvesnih vlasti) koje izvire iz ekonomskog vlasništva ka američkom kapitalu — slučaj višestrukih i složenih ugovornih aneksa; ovo ponekad može da ide do pokrivanja stvarnih *faktičkih ekspropriacija* koje još nisu vidljive, a čija će dejstva da se osete tek postepeno;

b) pomeranju, čak i u slučaju „autonomnog“ evropskog ekonomskog vlasništva, vlasti (ili izvesnih vlasti) koje izvire iz vlasničkih odnosa — ovladavanja i upravljanja radnim procesom — prema američkom kapitalu: ovo, s obzirom na sadašnju tendenciju jedne resorpcije rastojanja između ekonomskog vlasništva i posedovanja, vodi na duži rok ka pomeranju ekonomskog vlasništva prema američkom kapitalu.

Taj se proces prema tome može shvatiti samo ako se uzme u obzir povlačenje, odnosno raspadanje tradicionalnih granica između „firmi” i „preduzeća” na međunarodnom planu.

*

Ali te koordinate, koje se odnose na proširenu reprodukciju dominantnog imperijalizma unutar samih drugih imperijalističkih metropola, nemaju veze samo sa proizvodnim odnosima — one impliciraju ekspanziju ideoloških uslova te reprodukcije unutar metropola. Da bi se razumeo taj proces treba stvarno uvideti da se ideologija ne odnosi samo na „ideje” — na povezane ideološke celine — nego da se konkretno ovaploćuje u čitavoj seriji prakse, veština, načina, rituala, koji se tiču isto tako i ekonomske oblasti.

Ta je napomena dvojako značajna, jer se odnosi i na razlike između ideološke zavisnosti perifernih formacija u odnosu na centar, s jedne strane, i na zavisnost metropola u odnosu na Sjedinjene Države, s druge strane. U slučaju perifernih formacija, usled njihove prvobitne zavisnosti u odnosu na centar i ideološke podređenosti njihovih sopstvenih buržoazija, ekspanzija ideoloških oblika centra u njihovoj sredini izaziva jedno duboko cepanje celine ideoloških sektora, koje je obuhvaćeno pogrešnom slikom o „dualističkom društvu”.

U slučaju odnosa imperijalističkih metropola sa Sjedinjenim Državama, ta se ekspanzija uglavnom odnosi na praksu, rituale i veštine vezane za proizvodnju. Treba samo pomenuti famozne probleme vezane za „Know-how” („znati kako treba raditi” — dakle, veoma adekvatan izraz!), za *menadžment*, tehniku „organizacije”, celinu rituala koji gravitiraju oko informatike — lista bi bila duga. Te prakse u stvari ne odgovaraju nekoj, bilo kojoj, „tehnološkoj” racionalnosti. Često je u njihovim pomenutim efektima na društvenu podelu rada reč o ideološkim oblicima koji pokrivaju kompleksnu zavisnost metropola od dominantnog imperijalizma.

II. — NACIONALNA DRŽAVA

Posle ovih napomena može se postaviti pitanje nacionalne države u imperijalističkim metropolama i videti u čemu su razna gledišta u vezi s tim, koja smo naveli na početku ovog članka, zastarela.

1. Država i pitanje nacionalne buržoazije

Tu moramo još jednom da upozorimo na mitove koji su dugovečni, čak i u okvirima marksističkih analiza: same uobičajene formulacije problema kao što je „šta može — ili ne može — država suočena s velikim multinacionalnim firmama” koji je stepen ili oblik slabljenja njenih moći nasuprot mogućnostima internacionalnih divova (da se izrazimo onako kako to rado čini Ser van-Schreiber (Šrajber)) itd., *iz osnova su pogrešne, jer je prava istina da institucije ili aparati ne „poseduju” sopstvenu „moć”, nego samo izražavaju i kristalizuju moć klase.* Pitanje se prema tome pomera: ono postaje prvenstveno pitanje odnosa između evropskih buržoazija i američkog kapitala. O kojim se buržoazijama stvarno radi? Poznato je da se na taj način postavlja pitanje *nacionalne buržoazije.*

Napomenimo pre svega da se nacionalna buržoazija ne razlikuje od *kompradorske buržoazije* samo na ekonomskom planu; mesto nacionalne buržoazije se ne može odrediti bez pozivanja na političke i ideološke kriterijume njenog strukturalnog klasnog određenja. Nacionalna buržoazija se ne može shvatiti prosto kao „autohtoni” kapital koji se radikalno razlikuje od „stranog” imperijalističkog kapitala i protumačiti samo pozivanjem na ekonomske suprotnosti koje ga od njega odvajaju. Imperijalistički stadijum, od svojih početaka, stvarno ispoljava tendenciju ka međunarodnom prožimanju kapitala. Razlikovanje između nacionalne kompradorske buržoazije ne poklapa se ni — kao što se često smatra — sa razlikovanjem između industrijskog i trgovačkog kapitala. Štaviše, nacionalna buržoazija se ne može shvatiti putem prostog oslanjanja na kriterijume tržišta, tj. kao autohtona buržoazija koja deluje na „unutrašnjem” nacionalnom tržištu: sektori industrijske buržoazije i te trgovačke buržoazije mogu da se pronađu u isti mah potpuno podvrgnuti stranom kapitalu, kao što se mogu pronaći (što se pokazalo u izvesnim zemljama Latinske Amerike) i zemljoposedničke buržoazije kao izvoznice proizvoda monokulture (kafe, itd.), koje su, međutim, imale sva obeležja nacionalnih buržoazija. Najzad, a to je i najvažnije, razlikovanje između kompradorske i nacionalne buržoazije nije istovetno ni sa razlikovanjem između monopolističkog (krupnog) kapitala i nemonopolističkog (srednjeg) kapitala; mogu se pronaći krupni monopoli koji funkcionišu kao nacionalne buržoazije i

sektori srednjeg kapitala koji su potpuno uključeni u strani kapital.

Te napomene ne znače da ekonomske protivrečnosti između stranog i autohtonog kapitala ne igraju presudnu ulogu u određivanju mesta nacionalne buržoazije, ali znače da to nije dovoljno. U stvari, pod *nacionalnom buržoazijom* se podrazumeva autohtona frakcija buržoazije koja, polazeći od određenog tipa i stepena suprotnosti, sa stranim imperijalističkim kapitalom zauzima u ideološkoj i političkoj strukturi relativno autonomno mesto i na taj način predstavlja jednu posebnu jedinicu. To mesto, koje se odnosi na strukturalnu određenost klase, ne svodi se na njenu klasnu poziciju, ali deluje na nju: nacionalna buržoazija je u određenim uslovima sposobna da vodi antiimperijalističku i narodnooslobodilačku borbu, da usvaja klasne pozicije koje je uključuju u *narod*, te je prema tome sposobna i za izvesnu vrstu saveza s narodnim masama.

Nasuprot tome, pod *kompradorskom buržoazijom* se tradicionalno podrazumeva frakcija buržoazije koja nema sopstvenu bazu akumulacije kapitala, koja u neku ruku deluje kao prost „posrednik” stranog imperijalističkog kapitala — zato se u buržoaziju ponekad uključuje i „birokratska buržoazija” — i koja je, prema tome, sa gledišta ekonomskog, kao i političkog i ideološkog, potpuno potčinjena stranom kapitalu.

*

Tako se može jasno sagledati da ta dva koncepta nisu dovoljna za analizu buržoazije imperijalističkih metropola suočenih s američkim kapitalom u aktuelnoj fazi imperijalizma. Držati se u tom slučaju samo te distinkcije fatalno vodi ka njenom ekonomističkom, jednostranom shvatanju i ka pogrešnim zaključcima:

a) Konstatuju se, na primer, suprotnosti ekonomskih interesa između sektora autohtone buržoazije i stranog imperijalističkog kapitala, naročito usled toga što ta autohtona buržoazija predstavlja jedno industrijsko sedište i sopstvene baze akumulacije kapitala istovremene u okviru formacije i spolja, pa se zbog toga bez daljeg zaključuje da se tu radi o *efektivnim nacionalnim buržoazijama* (to je, kao što ćemo videti, slučaj s pravcem Mandel — K.P.).

b) Ili se, nasuprot tome, konstatuje da su te buržoazije centra takve da više ne mogu da zauzimaju klasne pozicije koje ih navode da budu deo naroda. Ali onda

se na osnovu toga neposredno zaključuje da tu može da se radi *samo* o kompradorskim buržoazijama u tom smislu da su one prosti „posrednici” između nacionalne ekonomije i stranog kapitala (to je slučaj s pravcem „superimperijalizma”).

Trebalo bi, dakle, uvesti jedan novi koncept, koji bi omogućio analizu konkretne situacije bar buržoazija imperijalističkih metropola u njihovim odnosima prema američkom kapitalu: koncept *unutrašnje buržoazije*. Ta buržoazija, koja uostalom koegzistira sa čisto kompradorskim sektorima, ne poseduje više, svakako u nejednakom stepenu u raznim imperijalističkim formacijama, strukturalna obeležja nacionalne buržoazije. Usled reprodukcije američkog kapitala unutar samih tih formacija, ona nije samo ugrađena mnogobrojnim vezama zavisnosti u proces međunarodne podele rada i međunarodne podele kapitala pod dominacijom američkog kapitala (što može da ide *sve do* oblika transfera jednog dela viška vrednosti u korist tog kapitala), nego je, štaviše, usled indukovanja reprodukcije političkih i ideoloških uslova te zavisnosti, ugrožena pojavom raspadanja svoje političko-ideološke autonomije nasuprot američkom kapitalu.

S druge strane, međutim, nije tu reč o nekoj prostoj kompradorskoj buržoaziji, ona poseduje jedan sopstveni ekonomski temelj u bazi akumulacije kapitala u isti mah unutar društvene formacije (pošto dominacija američkog kapitala ne ugrožava ekonomije drugih metropola na isti način kao ekonomije perifernih formacija), i van nje. Čak i na političko-ideološkom nivou ona i dalje poseduje neke svoje specifičnosti, koje su istovremeno rezultat aktuelne situacije i njene prošlosti „autocentriranog” imperijalističkog kapitala, što je razlikuje od buržoazija perifernih formacija. Tako postoje značajne protivrečnosti između nje i američkog kapitala koje, mada više ne mogu da je navedu na zauzimanje pozicija stvarne „autonomije” ili „nezavisnosti” prema tom kapitalu, ipak imaju uticaja na državne aparate tih formacija u njihovim odnosima s američkom državom.

Upravo ako se uzmu u obzir aktuelni oblici savezništva — uključujući tu i protivrečnosti — između imperijalističkih buržoazija i američkog kapitala pod njegovom hegemonijom, može se postaviti pitanje nacionalnih država. Aktuelna internacionalizacija kapitala ne ukida i ne ometa postojanje nacionalnih država, ni u smislu jedne mirolojubive integracije kapitala „iznad” država — pošto se svaki proces internacionalizacije odigrava pod

dominacijom *jedne određene zemlje* —, ni u smislu njihovog gašenja pod američkom super-državom, kao kad bi američki kapital naprosto progutao i svario druge imperijalističke buržoazije. Ali ta internacionalizacija, s druge strane, duboko utiče na politiku i institucionalne oblike tih država njihovim uključanjem u jedan sistem recipročnih veza koje se ne ograničavaju nipošto samo na igru „spoljašnjih“ i „obostranih“ pritisaka između suprotstavljenih država i kapitala. *Te države same preuzimaju na sebe brigu za interese dominantnog imperijalističkog kapitala u njegovom proširenom razvitku unutar same „nacionalne“ formacije, odnosno u njegovoj složenoj interiorizaciji u unutrašnju buržoaziju kojom dominira.* Taj sistem recipročnih veza ne teži ka konstituisanju efektivnih „supernacionalnih“ i „superetatičkih“ institucionalnih oblika ili instanci — što ne bi bio slučaj da se radi o internacionalizaciji u jednom kontekstu suprotstavljenih država sa spoljnim odnosima koje bi trebalo prevazići —, nego je zasnovan na jednoj indukovanoj reprodukciji oblika dominantne imperijalističke vlasti u svakoj nacionalnoj formaciji i *njenoj sopstvenoj državi.*

Preuzimanje brige za interese dominantnog kapitala od strane tih država vrši se, pre svega, na neposredan način: kao podrška američkom kapitalu, često istog tipa (na primer, javne subvencije), u njegovom investiranju unutar formacije, kao i podrška autohtonom kapitalu, ali i potrebna podrška američkom kapitalu u njegovoj docnijoj ekspanziji u lanac unutar te formacije, služeći mu tako kao *polazna tačka.* Ta podrška može uostalom da ide i tako daleko da posluži američkom kapitalu u zaobilaženju izvesnih aspekata same američke države (na primer, u slučaju zakona protiv trustova). Internacionalna reprodukcija kapitala pod dominacijom američkog kapitala naslanja se na te nosioce — na nacionalne države, pri čemu svaka država pokušava da kod sebe fiksira jedan „momenat“ tog procesa. Ta podrška dominantnom kapitalu vrši se tako i na indirektan način: putem industrijske politike svake države u odnosu svog autohtonog kapitala koja teži ka koncentraciji i internacionalnoj ekspanziji tog kapitala.

Naravno, postoje značajne protivrečnosti u čitavom nizu pitanja između unutrašnjih buržoazija imperijalističkih metropola i američkog kapitala, protivrečnosti koje svaka nacionalna država najčešće prihvata dajući podršku svojoj unutrašnjoj buržoaziji (to je uostalom *jedan* od aspekata Evropske ekonomske zajednice). Ali

tu treba ići i dalje i *napomenuti da te protivrečnosti nisu sada glavna protivrečnost unutar imperijalističkih dominantnih klasa.* Oblik međuimperijalističkih protivrečnosti koji sada dominira nije protivrečnost između „internacionalnog“ i „nacionalnog kapitala“, ili *između* imperijalističkih buržoazija shvaćenih kao suprotstavljenih *entiteta* (celina).

Da bismo to razumeli treba stvarno uvideti da zavisnost autohtonog kapitala u odnosu na američki kapital *prolazi kroz razne frakcije* autohtonog kapitala: to upravo i izaziva *njegovo interno raspadanje*, s obzirom da protivrečnosti između američkog i autohtonog kapitala uglavnom sačinjavaju složeni oblik reprodukcije (unutar autohtonog kapitala) protivrečnosti svojstvenih američkom kapitalu. Drukčije rečeno, protivrečnosti autohtonog kapitala su, usled složenih posredništava, ekstrapolirane zavisno od američkog kapitala, pošto unutrašnju buržoaziju sada sačinjavaju heterogeni i *konjunkturalni elementi.* Razlikovanje između unutrašnje i kompradorske buržoazije ne obuhvata —, danas još manje nego u prošlosti — u slučaju nacionalne buržoazije, ni razlikovanje između proizvodnog (industrijskog) i bankarskog kapitala, ni, najzad, razlikovanje između buržoazije ograničene na unutrašnje tržište i buržoazije sa internacionalnom ekspanzionističkom strategijom: ono ih zahvata u pravcu koji zavisi od konjunktura (dokaz su peripetije de Gaulleove politike).

Nacionalna država tako u svojoj ulozi organizatora hegemonije interveniše na jednom „unutrašnjem“ polju koje već prožimaju „interimperijalističke protivrečnosti“ i u kome su protivrečnosti između dominantnih frakcija unutar njegove društvene formacije *već internacionalizovane.* Državne intervencije u korist izvesnih krupnih autohtonih monopola protiv drugih, u korist izvesnih frakcija „evropskog“ kapitala protiv drugih, često nisu ništa drugo do indirektna intervencije u korist izvesnih frakcija i sektora američkog kapitala protiv drugih — tog istog kapitala, od kojih zavise razne frakcije i sektori autohtonog i evropskog kapitala. Glavna protivrečnost tako, zavisno od konjunktura, prelazi u okvire protivrečnosti dominantnog imperijalističkog kapitala i internacionalizacije koju on nameće, ili u sam okvir unutrašnje buržoazije i njenih internih borbi, ali se retko premešta između unutrašnje buržoazije *kao takve* i američkog kapitala.

Uostalom, upravo ta raščlanjenost i heterogenost unutrašnje buržoazije, konjunkturalne skupine, prouzro-

kuje, sa svojim raznim posledicama, slab otpor evropskih država prema američkom kapitalu. Razna nova stvarna sredstva „pritiska” multinacionalnih američkih firmi na evropske države — izbegavanja poreze, monetarne špekulacije, zaobilaznje carinskih barijera — samo su sporedan elemenat u toj stvari, nasuprot onome što je gledište dominantnog ideološkog pravca koji postavlja problem: „nacionalna država *versus* multinacionalne firme”.

*

Tako možemo sagledati odstojanje koje nas deli kako od koncepcija superimperijalizma, tako i od koncepcija Mandela i zapadnih komunističkih partija. Što se tiče dveju komponenata ovog poslednjeg shvatanja, može se reći da obe prihvataju postojanje nacionalne buržoazije u evropskim zemljama, ali je ne određuju na isti način: svaka ima svoju posebnu nacionalnu buržoaziju!

— Za Mandela, ta nacionalna buržoazija je stvar *krupnih* „evropskih” *monopola*, nasuprot onome što se događa sa srednjim evropskim monopolom: „Danas u stvari još nije prevaziđen stadijum krupnog ‚nacionalnog’ kapitala”... Želja da se izdrži američka konkurencija afirmiše se ne samo u jednom „autonomnom državnom kapitalizmu”, već i kapitalizmu koji odražava osnovnu težnju najvećih evropskih firmi, a deluje u istom smislu kao i konsolidacija Evropske ekonomske zajednice i snaženje supranacionalnih organa u njenim okvirima. Najslabije firme, naročito u granama najslabije ekspanzije, kao i porodična preduzeća koja ne uspevaju da pređu prosečne dimenzije, često će dati prednost lakšem rešenju, koje se sastoji u pristanku da budu kupljena ili apsorbovana od velikih američkih firmi. Nasuprot tome, bogatija, dinamičnija evropska preduzeća sve češće će se opredeljivati za evropsku saradnju.²²

Sve je tu ročeno: nije čudno ako se posle tih tvrđenja, koje činjenice demantuju, Mandel pridružuje čitavoj sadašnjoj buržoaskoj propagandi o „ujedinjenoj Evropi”. To uostalom Mandela ne sprečava da dalje konstatuje nešto što on naziva paradoksom: „Usled nedostatka koordinacije — *sic!* — između evropskih kapitalista dolazi paradoksalno do toga da američka društva izvlače najveća preimućstva iz Evropske ekonomske

²² Mandel, *op. cit.*, str. 66 i 69.

zajednice.” Međutim, ako se na evropskom planu primene gore učinjene analize, videće se da tu nipošto nije reč o nekom paradoksu, posledici tehničkih nesposobnosti ili različitih raspoloženja. U stvari, ako evropske buržoazije ne sarađuju i ako se ne koordiniraju *nasuprot* američkom kapitalu, to je usled toga što na njih tendenciozno deluje nova struktura zavisnosti u odnosu na američki kapital. *Međusobni odnosi* tih buržoazija su decentrirani, tj. oni prolaze kroz interiorizaciju američkog kapitala u svoje sopstvene okvire. Svaka evropska nacionalna država podjednako preuzima na sebe interese drugih evropskih buržoazija, vodeći uostalom računa o njihovoj konkurenciji sa njenom unutrašnjom buržoazijom, ali prihvatajući na taj način svoje stanje zavisnosti u odnosu na američki kapital.

— Nasuprot tome, analize evropskih komunističkih partija, a naročito analize Francuske komunističke partije i njenih istraživača, insistiraju na interpenetraciji krupnih monopola i na dominaciji američkih kapitala. Kao što Ph. Herzog (F. Hercog) kaže: „Te napomene dokazuju da mi nipošto ne želimo da novu etapu karakterišemo kao borbu ‚nacionalnog’ kapitala protiv trans ili multi-nacionalnog kapitala... Krupni nacionalni monopoli danas imaju zajedničke interese sa stranim kapitalima, pa ‚otpor’ kao i ‚konkurencija’ gubi svoj ‚nacionalni’ karakter. Sukobljavaju se grupe s delimično povezanim interesima, ili su na putu da postanu kosmopolitske.”²³ Ali problem u stvari nije u tome: Komunistička partija zaista ima svoju nacionalnu buržoaziju — to je *nemonopolistički* ili *srednji kapital*. Na ovom mestu se ne možemo upuštati u pojedinosti, ali to jasno proizlazi iz činjenice da analize KP smatraju *jedinom* današnjom dominantnom *frakcijom* frakciju krupnih monopola, globalno „kosmopolitskih”, *izuzev* srednji kapital koji je uključen u „sitan” nacionalni kapital (odnosno situ buržoaziju), srednji kapital s kojim se traži savez — s iskrenim demokratima i rodoljubima — radi zavođenja jedne „napredne demokratije” koja bi se suprotstavila američkom kapitalu.²⁴ Ovo, između ostalog, znači ignorisanje efekata socijalizacije procesa rada i koncentracije na sadašnju zavisnost srednjeg kapitala u odnosu na krupni.

²³ Citirani članak, str. 148.

²⁴ To je stav koji proističe iz svih analiza već citirane Rasprave (Traité); u vezi s tim vidi moj članak: *Les classes sociales*, in *L'Homme et la Société*, No 24—25. 1972.

2. Država i nacija

Ako se sadašnja država imperijalističkih metropola menja, zadržavajući pri tome svoju prirodu nacionalne države, i to je posledica činjenice da *država nije prosto oruđe ili instrument* kojim se dominantne klase mogu po volji služiti, pošto svaka etapa internacionalizacije automatski izaziva jednu „supranacionalizaciju” država. Država, aparat kohezije, jedinstva jedne formacije i reprodukcije društvenih odnosa, koncentriše i rezimira klasne protivrečnosti *celine društvene formacije*, ustaljujući i ozakonjujući interese dominantnih klasa i frakcija nasuprot *drugim* klasama te formacije, usvajajući pri tom i svetske klasne suprotnosti. Problem koji nas zanima ne svodi se, dakle, ni na jednu prostu suprotnost mehaničke prirode između baze (internationalizacija proizvodnje) i jednog superstrukturalnog omota (nacionalne države) koji joj više ne bi „odgovarao”. Superstrukturalni preobražaji zavise od oblika koje poprima *klasna borba* u jednom imperijalističkom lancu obeleženom neravnomernim razvitkom svojih karika.

Međutim, kao što smo pre svega maločas videli, internationalizacija kapitala ne daje povoda nekoj efektivnoj „transnacionalnoj” fuziji kapitala. Ali to je samo jedan od aspekata tog problema. Šta se događa sa radnim klasama evropskih zemalja? U stvari, dok se borbe narodnih masa više no ikad odigravaju na jednoj svetskoj *osnovi* koja određuje konkretne odnose i dok uvođenje svetskih proizvodnih odnosa i socijalizacije rada *objektivno* jačaju internacionalnu solidarnost radnika, nacionalni oblik preovlađuje u njihovoj borbi koja je u svojoj suštini internacionalna. Ovo je jednim delom posledica neravnomernog razvitka i konkretnih specifičnosti svake društvene formacije, dakle osobenosti same prirode kapitalizma; ali posebne crte koje ti oblici sada ispoljavaju zavise i od preovladavajućih organizacija — partija, sindikata — u evropskim radničkim klasama.

Treba uostalom takođe veoma mnogo voditi računa o jednom delu sitne buržoazije — koja se sada reprodukuje u novim oblicima, kao i o seljačkim klasama, u kojima te države traže neophodan oslonac, a čija klasna situacija dovodi do jednog sasvim posebnog „nacionalizma”; s druge strane, treba isto toliko voditi računa o *društvenim kategorijama* državnih aparata (administrativnih birokratija, osoblja političkih partija, itd.), za koje nacionalna država uvek predstavlja izvor privilegija.

*

Tako nailazimo na problem trajnosti nacije po dejstvu koje ima na „nacionalne oblike” klasnih borbi. Uz to, pitanje *odnosa* između države i nacije koje postavlja „nacionalna država” nije samo po sebi rešeno. U stvari, ako je nacija konstitutivno vezana za postojanje kapitalizma, uključujući i njegov imperijalistički stadijum, marksizam-lenjinizam nikad nije poistovećivao *državu i naciju*, podvlačeći u tom pogledu kao činjenicu samo pojavu „nacionalne države” i „nacionalne društvene formacije” pod kapitalizmom. Problem se tako postavlja pod drugim uglom: ako sadašnja internacionalizacija proizvodnje i svetski proizvodni odnosi nesumnjivo ne ukidaju nacionalni entitet — jer dovode do neravnomernog razvitka — zar ne menjaju *prostor* društvene formacije do te mere da se „nacionalna društvena formacija” raspada, raskidajući na taj način *veze* između države i nacije — što vodi ka supranacionalnoj državi?

To se zapravo ne događa, s obzirom da se ni nacija ni odnos između države i nacije ne svodi na proste ekonomske veze. Nacija, u svojoj složenosti svoje determinacije — ekonomsko, teritorijalno, lingvističko, simbolično-ideološko jedinstvo vezano za „tradiciju” — zadržava svoj *sopstveni entitet* u pogledu „nacionalnih oblika” klasnih borbi”, pa i odnos između države i nacije *na taj zaobilazni način* ostaje isti. Sadašnji preobražaji, bar u imperijalističkim metropolama, utiču samo na izvesne elemente te determinacije (i to na nejednak način): oni se tako kristališu kao preobražaji jedne države koja, u svom čvrstom jezgru, ostaje nacionalna država. Ali ti preobražaji su ipak dosta značajni, pa tako dovode u pitanje i juridičku konceptualizaciju nacionalnog suvereniteta: ulogu koju vrši svaka država u međunarodnom suzbijanju klasnih borbi (O.T.A.N., itd.); eksteritorijalnost funkcija i intervencija svake države, pošto ove zadiru u spoljašnje formacije u kojima se razvija njen autohtoni kapital; modifikacije samih unutarnjih juridičkih sistema svake države, kako bi mogli da opravdaju internationalizaciju njenih intervencija, itd.

Ako uzmemo u obzir sve dosad rečeno, dodajmo da se sada u okviru imperijalističkih metropola koje nas zanimaju manifestuju i izvesne *distenzije* između države i nacije, ali u onom smislu koji se obično podrazumeva pod „supranacionalizacijom” države. Ne prisustvujemo pojavi neke nove nacije koja je iznad nacija, već više raskidima nacionalnog jedinstva koji cepaju postojeće nacionalne države: to je veoma značajan savremeni fenomen regionalizma, tamo gde se on izražava putem

ponovnog buđenja nacionalnosti, što dokazuje da internacionalizacija kapitala više dovodi do frakcionisanja nacije, onakve kakva se istorijski konstituisala, nego do neke supranacionalizacije države. Taj je fenomen međutim i u drugom smislu karakterističan, jer nasuprot nekoj navodnoj supranacionalnoj kooperaciji evropskih kapitala protiv američkog kapitala više odgovara proširenoj reprodukciji internacionalnog kapitala pod dominacijom američkog kapitala unutar samih evropskih država, kao i novoj strukturi zavisnosti: ovo opet dovodi do jedne tendencije ka unutaršnjem raščlanjivanju evropskih društvenih formacija i njihovih ekonomija, koje može da ide do stvarnih fenomena *unutarnje kolonizacije* pod raznim izgovorima uređenja teritorije. Na tom se raščlanjivanju ukorenjuje i ta dezintegracija kapitalističkog nacionalnog jedinstva.

3. Internacionalizacija i ekonomska uloga države

Prema tome, očigledno je da sadašnja internacionalizacija kapitala i pojava „multinacionalnih divova“ u njihovom odnosu prema državi ne može da se postavi u vidu dva entiteta koji „poseduju“ neku „moć“, pa tu moć između sebe dele: tvrditi da ukoliko „ekonomska sila“ više raste i više se koncentriše utoliko više „moći“ oduzima državi, znači posebno neshvatanje činjenice da država ne samo da ne poseduje neku sopstvenu „moć“, nego čak na presudan način interveniše u toj koncentraciji. Taj sadašnji proces nimalo ne okrnjuje *dominantnu ulogu države* u monopolističko-kapitalističkom stadijumu.

Ta dominacija države odgovara znatnom povećanju njenih „ekonomskih funkcija“, apsolutno neophodnih za proširenu reprodukciju krupnog kapitala. Ali ovo je odgovor samo na jedan deo problema, a naročito ne objašnjava zašto su ekonomske nacionalne države i dalje glavni nosioci tih intervencija. Ne bismo li se mogli saglasiti sa R. Murrayom da te ekonomske intervencije, ostajući bitne, menjaju svog nosioca i da je nacionalna država u sadašnjem trenutku lišena znatnog dela tih intervencija u korist superetatističkih institucija ili embriona supranacionalne države?

Nema, međutim, sumnje da oblici koordinacije ekonomskih politika raznih država sada postaju nužni (razne internacionalne institucije, EEZ). Ali te institucionalne forme u stvari ne sačinjavaju aparate koji zamenjuju

nacionalne države ili se postavljaju iznad njih. I to iz jednog razloga na koji dosad još nismo ukazali, a koji nije suvišno pomenuti: te državne ekonomske intervencije nisu — nasuprot jednom tradicionalno čvrsto uvreženom verovanju — „tehničke“, „neutralne“ funkcije, nametnute potrebama „proizvodnje“ i same shvaćene na neutralan način. Te državne ekonomske funkcije su zapravo izraz njene celokupne političke uloge u klasnoj eksploataciji i dominaciji, one se ispoljavaju na polju klasne borbe jedne društvene formacije, što nas neposredno vraća našim prethodnim zapažanjima. Tako se, na primer, ne mogu odvajati razne intervencije i njihovi aspekti od države, predviđajući i mogućnost *efektivnog prenošenja* „ekonomskih funkcija“ na supranacionalne ili superetatističke aparate, s tim što bi nacionalna država zadržavala samo represivnu i ideološku ulogu: u krajnjem slučaju ponekad dolazi do *delegacije* u vršenju tih funkcija.

U stvari, ako se uporno ostaje na tom pravcu, gube se iz vida stvarne tendencije: tj. *interiorizovani preobražaji same nacionalne države sa ciljem preuzimanja brige za internacionalizaciju javnih funkcija u odnosu na kapital*. Tako se dospeva do jedne odbrambene linije svoje „sopstvene“ nacionalne države protiv „kosmopolitskih institucija“. Ti internacionalni institucionalni oblici se zapravo i ne „nadovezuju“ (da upotrebimo izraz drag KPF-u)²⁵ na te nacionalne države, nego su upravo izraz njihovih interiorizovanih preobražaja. Ti preobražaji se ne odnose samo na ekonomske intervencije nacionalne države, već i na represivni i ideološki aspekt putem kojih se te intervencije ostvaruju.

*

Pomenimo uostalom da je ta koncepcija neutralnih i tehničkih ekonomskih funkcija sadašnje države koncepcija zapadnih komunističkih partija, posebno KPF („država organski faktor proizvodnje“, „država kao deo baze“)²⁶ u teorizaciji „državno-monopolističkog kapitalizma“. Te po sebi neutralne funkcije su navodno sada „skrenute“ u korist isključivo krupnih monopola i mogle bi da se upotrebe prostim menjanjem državne vlasti, bez razbijanja državnog aparata, u korist narodnih masa.

²⁵ Delilez, citiran članak, str. 69.

²⁶ Naročito Herzog, u citiranoj knjizi *Politique économique...*, str. 35, 65, 139 i sl.

Te bi analize, reklo bi se, trebalo KPF da navedu na usvajanje koncepcije supranacionalne države u kontekstu jedne internacionalizacije proizvodnje: ako to nije slučaj, onda se te analize uklapaju u jednu koncepciju imperijalističkog lanca kao suprotnog i dodatnog nacionalnim C.M.E. (državno-monopolističkim kapitalizma).

Insistira se, na primer, na činjenici da se „internationalni kapital” uvlači u svaku nacionalnu društvenu formaciju „usvajajući i prilagođavajući se specifičnostima njenog C.M.E.”, dok se u stvari svojstvena struktura svake društvene formacije reorganizuje u vezi s internacionalizacijom kapitala. Funkcije same nacionalne države u pogledu internacionalizacije kapitala nemaju, u verziji KPF, svrhu da preobrazu i duboko izmene tu državu, nego naprosto treba da se *nadovežu* na njene „nacionalne” funkcije: iz toga sledi da bi se one mogle, u odbrani nacionalne države, oslonjene na „nacionalnu buržoaziju — srednji kapital” protiv „kosmopolitskog” kapitala — upotrebiti za jednu efektivnu „internationalnu saradnju” nametnutu potrebama „proizvodnje”, i to *bez razbijanja državnog aparata*.

*

Da se vratimo našem problemu; kapital koji prelazi svoje nacionalne granice stvarno se obraća nacionalnim državama, *ne samo svojoj sopstvenoj, onoj iz koje potiče*, nego takođe i drugima. To dovodi do jedne složene podele uloga država u međunarodnoj reprodukciji kapitala pod dominacijom američkog kapitala, podele koja može da ima efekte decentralizacije i pomeranja u vršenju tih funkcija *među njihovim nosiocima*, koje, u suštini, ostaju nacionalne države. Zavisno od konjunktura, događa se da ovoj ili onoj nacionalnoj državi metropola pripadne dužnost ove ili one intervencije međunarodnog značaja u vezi s tom reprodukcijom i održavanjem sistema u celini.

4. *Država u internacionalnoj reprodukciji društvenih klasa*

Razne funkcije države o kojima je dosad bilo reći koncentrišu se, sve, u pravcu proširene reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje: presudni „momenat” te reprodukcije odnosi se na proširenu reprodukciju dru-

štvenih klasa, društvenih odnosa. Ali u tome država ima svojstvenu i specifičnu ulogu, jer interveniše s jedne strane u reprodukciji mesta društvenih klasa, a s druge u kvalifikaciji — potčinjavanju faktora tako da mogu da zauzmu ta mesta, pa prema tome i u distribuciji faktora za ta mesta: napomenimo naprosto ulogu koju u tom pogledu ima školski aparat.

Međutim, mada danas ta uloga zaista uvek pripada nacionalnoj državi, i mada ona zavisi još od specifičnosti društvene formacije i njenih klasnih borbi, ipak se ona sada nalazi sve više pod znakom imperijalističke društvene podele rada i jedne kapitalističke reprodukcije društvenih klasa na svetskom planu. Uloga evropskih nacionalnih država u tom pogledu — školski aparat, permanentno formiranje, itd. — sastoji se pored ostalog u reprodukciji novih oblika podele rada uvedenih između Sjedinjenih Država i Evrope. Na primer, oblici proširene reprodukcije radničke klase, njene kvalifikacije i sastav (fizički radnici, kvalifikovani radnici, itd.), oblici i ritam reprodukcije nove sitne buržoazije (tehničari, inženjeri, itd.), napuštanje zemlje ili imigrantskog rada u Evropi, kao i uloga evropskih nacionalnih država u tom pogledu, usko su povezani sa tom podelom rada između Sjedinjenih Država i Evrope: tehnološki raskorak, razlike u nivou i u hijerarhijama plata i nadnica, oblici socijalizacije rada u integrisanoj proizvodnji (aspekt dequalifikacije rada, koji sada prati njegov aspekt visoke kvalifikacije, ima tendenciju da se lokalizuje izvan Sjedinjenih Država, pošto se Evropa inače ograničava na relativno inferiorne oblike „tehnologije”).

Ti primeri samo signaliziraju problem, ali oni nas dovode do jedne opštije teze, jer ukazuju na slabosti jedne sada veoma raširene koncepcije (karakteristične za Sweezya i Barana) koja na Sjedinjenje Države gleda kao na *model* ili na *zamišljenu sliku* budućnosti ka kojoj Evropa navodno teži neminovno i na nedvosmišlen način. Ta koncepcija ima samo analošku vrednost, jer prenebregava nove odnose zavisnosti koji se u nju uvlače. Da uzmemo opet samo čuveni primer „naglog porasta tercijarnog” u Sjedinjenim Državama, oko kojeg je potrošeno mnogo mastila: jasno je da su ritam i oblici tog razvitka, u stvari sasvim različiti u Sjedinjenim Državama i u Evropi, rezultat mesta koje Sjedinjene Države sad zauzimaju kao svetski administrativni centar, a ne samo prostog „zaostajanja” Evrope na jednom — američkom — putu, zaostajanja koje će ona neizostavno nadoknaditi. To drugim rečima znači da se ispi-

tivanje društvenih klasa i državnih aparata u metropolama ne bi smelo ograničiti na jednu analizu Sjedinjenih Država, tretirajući tu formaciju na isti „egzemplarni“ način kao što je to i Marx učinio u svoje vreme s Velikom Britanijom: druge imperijalističke metropole, a naročito Evropa, predstavljaju specifično polje i specifičan objekat.

*

Pomenimo najzad ukratko, s obzirom na njegov obim i značaj, još jedno, poslednje pitanje. Promene u ulozi evropskih nacionalnih država radi preuzimanja brige za internacionalnu reprodukciju kapitala pod dominacijom američkog kapitala, politički i ideološki uslovi te reprodukcije, *povlače za sobom presudne institucionalne preobražaje tih državnih aparata*. Nema sumnje da su posebni oblici „jake države“ (autoritarno-policijske) koji se, više ili manje, upravo utvrđuju svugde u Evropi, s jedne strane, i akumulacija uslova za eventualne procese fašizacije, s druge strane, istovremeno izraz klasnih borbi u tim formacijama i mesta tih klasa u novoj strukturi zavisnosti.

ZAKLJUČAK

Neophodno je učiniti nekoliko konačnih napomena:

1. Prva se odnosi na *istorijsko* zavođenje te zavisnosti. Počev od kraja drugog svetskog rata ona je poprimila konkretna svojstva tog perioda. Otud proizlazi da je američka hegemonija, ustanovljena u jednom periodu razorenih evropskih privreda, ispoljila izvesne posebne crte koje polako nestaju, što često stvara iluziju o „kraju američke hegemonije“ i daje povoda procenama Mandelovog stila „da američka buržoazija još zadržava svoju apsolutnu dominaciju, ali je u relativnom opadanju“, pri čemu postoji sklonost da se to opadanje smatra znakom predstojećeg kraja te hegemonije. U stvari, ono što je sada u *povlačenju* to su izvesne forme te hegemonije (naročito uloga dolara), s tim što Evropa zauzima mesto zavisnog ili satelitskog imperijalizma koje joj pripada u sadašnjem procesu i njegovim protivrečnostima. Dovoljno je uostalom tu pomenuti, s obzirom na širinu tog problema, fantastične ekonomske ugovore koji su nedavno sklopljeni između SAD i SSSR, a koji znače samo intenzifikaciju te hegemonije.

2. Druga napomena se odnosi na sadašnju *krizu* imperijalizma, i tako se nadovezuje na prvu. U stvari, sad se u krizi ne nalazi američka hegemonija pod uticajem porasta „ekvivalentnih protuimperijalizama“, nego je u krizi celokupan imperijalizam pod uticajem svetskih klasnih borbi koje danas zahvataju i samu zonu centra. Ta kriza imperijalizma ne stavlja objektivno u pitanje samu dominaciju američkog imperijalizma nad drugim metropolama, nego zahvata *celinu* centra i manifestuje se, prema tome, istovremeno i u njegovom vrhu i u reaktiviranju međuimperijalističkih suprotnosti. Drugim rečima, nije u krizi dominacija američkog imperijalizma, nego je u krizi celina centralnog imperijalizma pod tom dominacijom.

Iz toga sledi da ne može biti rešenja u odnosu na tu krizu — *evropske buržoazije to savršeno dobro znaju*, — putem nekog ponovnog dovođenja u pitanje, s njihove strane, dominacije američkog kapitala. Glavno je pitanje za njih (a to savršeno dokazuju peripetije Evropske ekonomske zajednice — na primer, poslednji sastanak devetorice u Parizu) kako da održe imperijalizam pod tom dominacijom koju priznaju, spremne da u njega unesu neke sekundarne izmene u pogledu celokupnog sistema: s tim je, razume se, povezana i podela dobiti. Ovo nas dovodi do još jedne konstatacije: put kojim će se ta kriza kretati — jer postoje dugovečne krize — zavisice od narodnih masa. Unutar te borbe, u aktuelnoj fazi imerijalizma i sadašnjoj konjunkturi, borba narodnih masa u Evropi ima fundamentalnu ulogu.

Tako dolazimo do pitanja koje se odnosi na revolucionarne mogućnosti i revolucionarnu strategiju u aktuelnoj fazi internacionalizacije. Glavno pitanje u tom pogledu nije ono koje se odnosi na mogućnost ili nemogućnost nekog revolucionarnog procesa u *jednoj* evropskoj zemlji (famozno pitanje *samo jedne zemlje*), jer je neosporno da neravnomerni razvitak i specifična situacija uvek obeležavaju razne metropole imperijalizma. Bitni problem se odnosi na same oblike procesa u tim društvenim formacijama. Iz prethodnih analiza proizlazi da u tom neprekidnom revolucionarnom procesu ne može da bude neke svojstvene etape „nacionalnog oslobođenja“ ili „nove demokratije“, zasnovane na oblicima savezništva s nekom „nacionalnom buržoazijom“ protiv „stranog imperijalizma“ u njegovih „slugu“. I to zato što se ne bi radilo o zavisnim društvenim formacijama, nego o nezavisnim.

Stvarno, u sadašnjoj fazi internacionalizacije, prekid imperijalističkog lanca u jednoj od njegovih karika postaje strašno težak, pa ne može ni da bude započet, naročito u metropolama, sem radikalnim društvenim merama koje su jedina sredstva antiimperijalističke borbe. Sredstva kojima raspolaže dominantni imperijalizam su znatna — da navedemo samo jedan poznati primer: zna se da su velike monetarne fluktuacije i spekulativna kretanja kapitala poslednjih godina posledica mogućnosti delovanja multinacionalnih firmi, prema kojima klasična sredstva kontrole deviznog prometa izgledaju prilično smešna. Ali, razume se, postoji još nešto više od toga: iz gornjih analiza proizlazi da se u sadašnjem kontekstu dominacije američkog kapitala *prosta imperijalistička zavisnost* može prekinuti samo ako se, pored ostalog, napadnu sam proces rada i oblici društvene podele rada u procesu proizvodnje. Što se tiče pitanja državnih aparata, videli smo da se stvarno, u prvom redu radi o suzbijanju podvrgavanja dominantnom imperijalizmu putem interiorizovanih promena samih nacionalnih država, što više nego ikad, *i kao elementarna antiimperijalistička mera*, mora da dovede do radikalnog razbijanja tih državnih aparata.

(L'internationalisation des Rapports capitalistes et L'Etat-Nation, *Les Temps Modernes*, No 319, feb. 1973.)

Prevela: *Frida Filipović*

Robin Murray
INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA I
NACIONALNA DRŽAVA

Koncept liberalnog modela međunarodne privrede, kao i međunarodnih odnosa uopšte, uglavnom je vezan za period ranog utilitarizma. Nacionalna država posmatra se kao osnovna kategorija sveta, kao atom sistema. Polazi se od toga da je država razumska, samosvesna, samostalna, na isti način kao što je i ekonomski čovek. Međunarodni odnosi, bilo da su po svom karakteru ekonomski ili politički, pre svega su odnosi između ovakvih, nezavisnih država, u kojima je u uslovima unutrašnjih i spoljašnjih ograničenja usvojen kao rukovodeći princip ostvarenje maksimalne sopstvene koristi. Razvitak u strukturi ekonomske organizacije kapitalističkog društva od 1945. godine do danas, a posebno brz rast internacionalnih preduzeća, nametnuli su potrebu novog koncepta međunarodnih odnosa među državama kao dela međunarodnih odnosa u celini. Međunarodne institucije koje su se uvećale, kao IMF, Svetska banka ili međunarodne korporacije, imaju veći značaj od mnogih nacionalnih, razvijenih ili nerazvijenih država. Raymond Vernon (Rejmon Vernon), rukovodilac Istraživačkog programa o internacionalnim preduzećima na Harvardu (Harvard Business School), postavlja ovaj problem na sledeći način: savremeni svet, vrtoglavo nošen dostignućima tehnološke revolucije u transportu i komunikacijama, nesmišljeno je izgradio snažan sistem međunarodnih institucija i odnosa koji stoji uporedo sa sistemom država-nacija.¹

¹ R. Vernon: „Economic Sovereignty At bay”, *Foreign Affairs*, October 1968, str. 119—120.

Štaviše, istovremeno s pojavom ovih međunarodnih institucija došlo je do slabljenja samih nacionalnih država: Kindleberger (Kindlberger), na primer, tvrdi da „nacionalna država kao privredni subjekt upravo odumire”.²

PROBLEM TERITORIJALNOG NEPODUDARANJA

Usled nagle posleratne ekspanzije međunarodnih preduzeća došlo je u pitanje analitičko prvenstvo osnovnih elemenata liberalnog modela međunarodnog sistema, tako da je u prvi plan istaknuto pitanje odnosa između političkog i ekonomskog organizovanja. Otuda danas pojava, važi bar za neke od zemalja, da odnos između dva suvereniteta nije više odnos isključivo između dva subjekta. Uvodničar u časopisu *Fortune* sumira ovo zapažanje: „Stvarni problem je u tome što biznis posvuda prerasta nacionalne granice i na taj način stvara novu tenziju između postupaka političkog organizovanja sveta i postupaka koji će učiniti da taj svet uskoro bude sve više ekonomski organizovan.”³ Iako je danas ovo teritorijalno nepoklapanje opšte uočeno, liberalni pisci su, izuzimajući pojedinačne radove, malo doprineli analizi posledica ovakvog nepoklapanja na političko organizovanje. Ovo je samo odraz još obuhvatnijeg nezanimanja anglo-saksonske ekonomske teorije za strukturalne odnose između privatnog kapitala i državnog uticaja.

Nasuprot atomiziranom modelu liberala, pisci marksisti pokušavaju da vide međunarodnu ekonomiju, ne kao agregat nacionalnih privreda, već kao totalni sistem u kojem su nacije podređene strukture. Trotsky (Trocki), na primer, piše da svetsku ekonomiju treba posmatrati „ne kao prost zbir nacionalnih jedinica, već kao moćnu, nezavisnu pojavu stvorenu međunarodnom podelom rada i svetskim tržištem koje nadvlađuje sva nacionalna tržišta”.⁴ Sam Marx (Marks) je isticao da je kapitalistička proizvodnja neraskidivo povezana sa spoljnom trgovinom⁵ i da je podela rada u kapitalizmu internacionalna po svojoj prirodi. „Zahvaljujući mašini predilac može

² C. P. Kindleberger, *American Business Abroad*, Yale 1969, str. 207.

³ *Fortune*, August 15th, 1969, str. 73.

⁴ L. Trotsky, *Permanent Revolution*, French ed, str. 10.

⁵ Ovo je dobro zapazio Tom Kemp (Tom Kemp) u poglavlju o Markxu u *Teorije o imperijalizmu (Theories of Imperialism)*. London 1967. Interesantno je da je Marx u prvom tomu *Kapitala* namerno izdvojio međunarodni aspekt kapitalističkog sistema:

živeti u Engleskoj u isto vreme dok ткаč obitava u istočnoj Indiji.”⁶ Međunarodna podela rada predstavlja visok nivo podružljivosti proizvodnje.

U okvirima svetske privrede neki od nacionalnih kapitala imaju izrazitu nadmoć. Polazno stanovište marksističke teorije o imperijalizmu jeste teritorijalna ekspanzija koja je još i danas usmerena na zemlje u pretkapitalističkom stadijumu razvoja. U takvoj situaciji, političko organizovanje moćnih imperijalističkih država širi se uporedo s teritorijalnom ekspanzijom ekonomskih organizacija koje im pripadaju: odnosi države prema državi sačuvani su na račun toga što u regionima imperijalističke okupacije još uvek vladaju pretkapitalistički odnosi.

Rezultati kolonijalnog osvajanja, kao i povezivanje razvijenih kapitalističkih zemalja u periodu posle drugog svetskog rata, istakli su problem koji smo odredili kao „teritorijalno nepodudaranje”, što su pisci-liberali ranije zapazili, ali nisu na to dali odgovor. Problem je u tome što će, sa sve većom nezavisnošću međunarodnog ekonomskog sistema, nacionalna država i dalje biti primarna struktura u internacionalnom ekonomskom sistemu, ili će širenje teritorijalnih okvira kapitalističke proizvodnje zahtevati paralelno širenje koordiniranih funkcija države; to se može ostvariti ili *de facto* pripajanjem slabijih nacija jačim, ili preko nekakvog oblika nadnacionalne države.

Ovo svakako ponovo oživljava staru polemiku između Kautskog (Kaucki) i Lenjina, koja se vodila oko sadržine ultraimperijalizma. Kautski je govorio o mogućnosti „nove ultraimperijalističke prakse, koja će dovesti do toga da će međunarodno udruženi kapital zajednički eksploatisati ceo svet, umesto da jedni drugima konkuriraju”.⁷ Lenjin je na to odgovorio da međunarodni savez Kautskog nije ništa drugo do zatišje između dva rata, jer ovi su savezi zasnovani na ekonomskoj, finansijskoj i vojnoj moći partnera, a kada usled neravnomernosti razvoja dođe do poremećaja ravnoteže snaga među na-

„U nameri da predmet istraživanja izučim u potpunosti, oslobođen svih sporednih okolnosti koje mogu smetati, moram posmatrati ceo svet kao jednu naciju, i početi od toga da je kapitalistička proizvodnja organizovana svuda, u svakoj industrijskoj oblasti.” (Moskovsko izdanje, tom I, str. 581.)

⁶ K. Marx, *The Poverty of Philosophy*, str. 139, 144.

⁷ K. Kautsky, *Die Neue Zeit*, No 5, April 30, 1915, str. 144, citirano: V. I. Lenin, *The Collapse of the Second International*, Moscow, str. 19.

cijama, savez neočekivano postaje prevaziđen. Nužno suparništvo među kapitalističkim zemljama ostaje.⁸ Drugo, iako Lenjin smatra da ne treba sumnjati u „rastuću internacionalnu spregu između klika finansijskog kapitala“, od čega polazi i Kautski u svojim predviđanjima, on kao argument tezama da će internacionalizacija kapitala pre uvećati nego smanjiti nacionalne sukobe, navodi postojanje ratne industrije. „Uzajamno povezan na svetskom nivou, kapital ostvaruje svoj napredak oružjem i ratovima.“⁹

Iako se slažemo s Lenjinovom oštrinom stavova Kautskog, nazvavši ih „beživotnim apstrakcijama“, koje pre mistifikuju nego što stvarno osvetljavaju postojeće oblike internacionalnih antagonizama, moramo primetiti da Lenjin nije govorio o posledicama koje međusobna povezanost nacionalnog kapitala ima na moć i nezavisnost nacionalnih država. Pisci-marksisti dvadesetog veka, koji se bave svetskom ekonomijom, teže da posmatraju nacionalnu državu nezavisno od položaja i moći sopstvenog nacionalnog kapitala. Nacionalna država postaje entitet bez suštine.¹⁰

Ovo, bar donekle, pokazuje da je u marksističkoj literaturi država razmatrana kao politički fenomen. Sve doskora isticana je kao primarna represivna uloga države u kapitalizmu: u jednom od novijih radova Miliband (Miliband) je istakao ideološku funkciju države.¹¹ Značajno je da je tako malo pažnje poklonjeno ekonomskoj ulozi države u kapitalizmu, a to je ono što je, po mome mišljenju, centralno pitanje svake diskusije koja se vodi o snazi nacionalne države u vremenu međupovezivanja nacionalnih kapitala. Ovaj je problem ostao bez zadovoljavajućeg odgovora i u debati između Lenjina i Kautskog.

Ja bih rekao da, otuda, uprkos određenja pravaca akumulacije i centralizacije kapitala, i uprkos diskusija o političkoj ulozi države, marksistička teorija nije istakla povezanost ova dva aspekta analize niti je osvetlila suštinu i prilagođenost nacionalnih država vremenu me-

⁸ V. I. Lenin, *Imperialism, The Highest Stage of Capitalism*, Moscow, str. 110—111.

⁹ V. I. Lenin, *The Collapse of the Second International*, str. 22.

¹⁰ Izuzetak po ovom pitanju čini Ernest Mandel (Ernest Mandel) u svojim novijim radovima.

¹¹ R. Miliband, *The State in Capitalist Society*, London 1969. Vidi takođe prikaz Milibandove knjige u *New Left Review* 58, koji je napisao N. Poulantzas (Pulancas).

đunarodne centralizacije i koncentracije kapitala. Isto tako, još uvek nema niti odgovarajućeg pristupa već ranije pomenutom problemu teritorijalnog nepoklapanja.

Rekao bih da uprkos tome što su određeni pravci akumulacije i centralizacije kapitala, a i onome što je već rečeno o političkoj ulozi države, u marksističkoj teoriji nije dovoljno istaknuta povezanost ova dva vida analize, tako da nije razjašnjena suština niti sposobnost prilagođavanja nacionalne države vremenu i uslovima međunarodne centralizacije i koncentracije kapitala. Isto tako, još uvek nema odgovarajućeg pristupa već pomenutom problemu teritorijalnog nepodudaranja. Kao posledica toga, najnovija predviđanja marksista koja se odnose na političke posledice internacionalizacije kapitala jesu nesigurna, nepouzdana, a isto tako, na svoj način, „beživotno apstraktna“ kao i ona liberalnih pisaca.

U tekstu koji sledi pokušaću da skiciram činioce za koje mislim da su bitni za koncipiranje jednog boljeg pristupa. Mogu se izdvojiti tri glavna poglavlja: (1) razmatranje strukture uloge države u kapitalizmu; (2) analiza odnosa između države i kapitala u eri kapitalističke teritorijalne ekspanzije; (3) izučavanje onih odnosa koji se pojavljuju u savremenoj svetskoj privredi.

STRUKTURA ULOGE DRŽAVE KAO EKONOMSKOG INSTRUMENTA U KAPITALIZMU

U ovom odeljku želim da pokažem da je država objektivni deo strukture svakog kapitalističkog sistema, i da nasuprot liberalnom modelu, kapitalizam ne može analizirati kao sistem ukoliko ne uzmemo u obzir ulogu države; isto tako da, naročito u procesu kapitalističke proizvodnje i reprodukcije, država ima određenu ekonomsku funkciju, koja će uvek postojati iako u različitim oblicima i na različitom nivou. Naša pažnja biće usmerena na ove ekonomske funkcije države, jer se u analizi teritorijalne ekspanzije individualnih kapitala, kao centralno izdvaja pitanje subjekta koji obavlja određene ekonomske poslove vezane za kretanje kapitala van nacionalnih granica. Ukoliko je višenje određenih ekonomskih funkcija *sine qua non* bilo kojeg kapitalističkog sistema, teritorijalna ekspanzija kapitala pretpostavlja potrebu obavljanja ekonomskih funkcija države na stranoj teritoriji. Dve činjenice moguće je odmah razjasniti. Prvo, ekonomske funkcije države, u slučaju jednog ili više kapitala, ne mora izvršavati pojedinačni autoritet.

ali ukoliko je više izvršilaca, uvek je jedan dominantan. Drugo, organi koji obavljaju ove funkcije, bilo da je jedan ili ih je više, ne moraju biti i organi koji u nacionalnoj državi imaju najveću vlast. Jer kada govorimo o ekonomskoj funkciji „države”, imamo u vidu ono što se najpribližnije može odrediti kao „ekonomska *res publica*”, tj. ekonomski poslovi javnog karaktera, što znači da su izvan neposrednog sudelovanja individualnog privatnog kapitala. Udruženi privatni kapital, nacionalna vlada ili međunarodne organizacije, mogu obavljati ekonomske funkcije javnog karaktera. Zasada nas više zanima karakter ovih poslova nego organi koji ih obavljaju.

Izdvojiću šest ekonomskih „*res publica*”, ili šest funkcija države:¹²

1. *Garantovanje prava svojine*. Za Engelsa ovo je primarna funkcija države. Osnova ove garancije je u zakonu sile: u policijskoj i vojnoj sili. Jedan interesantan delokrug aktivnosti moderne kapitalističke države jeste zaštita ograničenih prava ribarenja. Ili, drugi primer, u Britaniji je u privatnom sektoru postavljen zahtev da se sa više garancije štiti „svetost” informacija privatnih kompanija, i to pojačanim kažnjavanjem za industrijsku špijunažu.

2. *Ekonomska liberalizacija*. Ovim se podrazumeva uspostavljanje uslova za slobodnu, konkurentsku razmenu: *ukidanje* restrikcija na promet robom, novcem ili na slobodu kretanja ljudi u okviru određenog teritorijalnog područja, a takođe i *standardizaciju* sredstava plaćanja, ekonomskih propisa, mera za težinu i dužinu, itd. Ovaj proces karakterističan je za prvobitni period razvitka kapitalizma, u kojem su se uslovi za formiranje kapitalističkog sistema stvarali teritorijalnim osvajanjem; u tome je suština i neoklasične formulacije ekonomske integracije, jer prema toj formulaciji ekonom-

¹² Ne želim da se ovde bavim pitanjem prevladavanja političkih funkcija nad ekonomskim, problemom na koji je Poulantzas skrenuo pažnju u delu *Pouvoir Politique et Classes Sociales*. Paris 1968. Poulantzas vidi državu kao „faktor kohezije društvenog poretka i kao činilac reprodukcije uslova proizvodnje u jednom sistemu”, a posebno ukazuje na koheziono delovanje države u okviru ekonomskog sistema. Ekonomske funkcije države istovremeno su i političkog karaktera, zato što odgovaraju političkim interesima vladajuće klase. Vidi *Pouvoir Politique*, posebno str. 53 i 54. Čini mi se da je korisno pomoću ovog rada upoznati se s ekonomskim funkcijama države i na taj način savladati početne korake na putu za potpunije razumevanje njenog celokupnog političkog značenja.

ska integracija je proces u kojem ne postoji ili se teži uklanjanju svake diskriminacije (vidi, na primer, Bela Balassa (Bela Balaš) *Teorija ekonomske integracije* 1962). Jedan od zaista ilustrativnih primera takve integracije jeste Zajedničko evropsko tržište. Glavno obeležje dekade koja je došla posle stupanja Rimskog sporazuma na snagu — jeste uporedan proces ukidanja restrikcija, s jedne, i standardizacija propisa, s druge strane: ovaj proces je danas skoro okončan. Među razvijenim kapitalističkim zemljama ekonomska liberalizacija je prvenstveno „regresivnog” karaktera i ispoljava se u obliku antimonopolskih zakona, tj. u akcijama koje se suprotstavljaju restriktivnoj praksi u oblasti cena, uticaju sindikata i organizovanog pritiska radničke klase.

3. *Ekonomska orkestracija*: u poslovima koji se odnose na regulisanje poslovnih ciklusa i ekonomskog planiranja. U ovom slučaju sve značajnija uloga države potpuno je po svojoj sadržini suprotna skromnoj ulozi iz perioda liberalizma: pogledi socijaldemokrata na problem ekonomske integracije razlikuje se od shvatanja neoklasičara upravo u zahtevima za mnogo aktivnijim oblicima intervencije države u privredi. Socijaldemokrati smatraju da mere integracije ne treba da se zaustave na pukom uklanjanju diskriminacije, već da im je cilj u ostvarenju odnosa harmonije u proizvodnji: „Integrirati se znači u toj meri usaglasiti planove pojedinih grupnih centara odlučivanja — da svi zajedno čine jedan jedinstven ekonomski sistem.” (Maurice Byè, u *Revue Economique*, 1958.)¹³ Država, koja je u ovom slučaju očigledni faktor kohezije u ekonomskim procesima, igra sve veću ideološku ulogu *vis-a-vis* proizvodnog sistema (vidi Nacionalni plan Britanije od 1965, gde je propagandna funkcija plana istaknuta kao jedna od najvažnijih).

4. *Faktori razvoja*. Od državnih organa zahteva se da obezbede ključ za ostvarenje dohotka uz najniže troškove:

a) Rad. Država radi na tome da osigura: (1) egzistenciju proletarijata, bilo neposredno ili posredno; brine se, na primer, i za ostvarenje statutarne propisa o dužini radnog dana u Engleskoj, o Stein-Herdenberg (Štajn-Herdenberg) reformama u privredi početkom 20. veka u Pruskoj, ili o rezultatima francuske kreditne politike u Indokini za vreme kolonijalne dominacije;

¹³ Interesantan koncept ekonomske integracije može se naći u: R. Erbes, *L'Integration Economique Internationale*, Paris 1966.

(2) stručno obučavanje proletarijata koje se ostvaruje kako javnim sistemom obrazovanja tako i neposrednom praksom u industriji; (3) nadnice proletarijata, a kao primer dovoljno je navesti savremenu politiku dohodaka u razvijenim kapitalističkim zemljama. Ovo je posebno interesantno ukoliko se ima u vidu problem obezbeđivanja zaposlenosti, pa tako, na primer, švedska socijal-demokratska vlada u posleratnoj ekonomskoj politici posebnu pažnju posvećuje ne nacionalizaciji, već kontroli radne snage — njenom broju, kvalitetu i mogućnostima prekvalifikacije.¹⁴

b) Zemlja. Promet zemljištem ne treba da se vrši samo u cilju unapređenja poljoprivredne proizvodnje (vidi ulogu države u Engleskoj za vreme pokreta ograđivanja), već takođe za osnivanje organizacija koje posluju u javnom interesu — pre svega, za transport i stanovanje (pogledaj prava iz „*eminent domain*“* koja su data privatnim korporacijama u SAD u 19. veku, što je ovim organizacijama od javnog interesa, koje su se u to vreme upravo razvijale, omogućilo da prinudno pribavljaju svako zemljište potrebno za obavljanje njihove delatnosti).¹⁵

c) Kapital. Država je težila da izvore finansijskih sredstava za sopstvenu industriju obezbedi: (1) osnivanjem ili potpomaganjem nacionalnog bankarskog sistema i prometa novca u privatnoj sferi, što se može videti kako na primeru posleratne istorije nekih zemalja Britanske zajednice naroda, tako isto i u istoriji francuskog bankarstva; (2) osnivanjem fondova za pojedinačne industrijske projekte; (3) davanjem kredita i ostalih vidova novčane pomoći, uključujući oslobođanje od poreza, obezbeđenje investicija i uvođenje posebnih kamatnih stopa: u Francuskoj je, na primer, procenjeno da je u

¹⁴ Vidi A. Shonfield, *Modern Capitalism*, Oxford 1965, str. 200—201. Što se tiče obezbeđivanja zaposlenosti, Dobb u svojoj *Studies in the Development of Capitalism*, London, Revised Edition 1963, sugerira da „izgleda da postoje bar *prima facie* podaci o uzajamnoj vezi perioda u kojem je praktična politika države težila da u klasnom društvu reguliše privredne tokove i perioda kada je postojala stvarna ili samo preteča nestašica radne snage, kao i perioda u kojem je praktična državna politika inspirisana duhom ekonomskog liberalizma, s periodom kada je situacija na tržištu radne snage bila obrnuta“. On govori o državnoj regulaciji i kontroli cena, dohotka, trgovine, stope zaposlenosti, u vreme mirnodopsko. (Vidi str. 23—24.)

* Suverena državna vlast u SAD kojom se daje pravo korišćenja privatne svojine za javne potrebe i ciljeve. *Prim. prev.*

¹⁵ Shonfield, *op. cit.*, str. 306.

periodu ranijih 60-ih godina 80% poslovanja bilo kreditirano po kamatnim stopama koje su bile ispod tržišne vrednosti,¹⁶ a po jednom drugom proračunu u Britaniji je otprilike polovina od ukupnog privatnog konstantnog kapitala, formiranog u zemlji, faktički finansirano od strane države.

d) Tehnologija. Uloga razvijenih država u razvitku tehnologije dobro je poznata: procenjuje se da Ministarstvo odbrane finansira preko polovine ukupnih ulaganja u R & D u SAD, gde na avionsku i industriju kosmičkih letilica odlazi 90%, a na elektroniku 85% ukupnih vladinih ulaganja u firmu R & D. Država je takođe aktivni uvoznik inostrane tehnologije: francuska vlada je uvela nove industrijske procese uvoza mašina i pribavljanja kvalifikovane radne snage u 17. veku, a to isto je učinio i Japan u prvom periodu svoje industrijske revolucije. Uloga koju država ima u razvoju nove tehnologije zasniiva se na četiri činioca: (1) na tehnološkim istraživanjima i razvojnim ulaganjima koja su povezana s visokim stepenom rizika; (2) na podređenosti ekonomskoj nepristrasnosti; (3) na povezanosti s akademskim institucijama koje su državne ili koje država finansira; (4) na trajnoj povezanosti tehnologije s vojnim istraživanjima, koja su opet, skoro uvek, kontrolisana i finansirana od strane države; u stvari, teško da je moguće iznaći nove tehnološke pronalaskе u oblasti vojnih istraživanja čiji razvoj nije u znatnoj meri potpomognut od strane države.¹⁷

e) Ekonomska infrastruktura, posebno energetski izvori i komunikacije. Ovi sektori razlikuju se ne samo po tome što su „prirodni monopoli“, već i po tome što su nužni, skoro u svim proizvodnim aktivnostima: prema tome, postoji izuzetno jasna potreba za obezbeđivanjem jeftinih i sigurnih usluga iz ovih oblasti. U periodu ujedinjavanja Italije, u prvoj godini života nove države, bilo je karakteristično to što je vlada neumereno podizala železnička postrojenja, pa, iako je novi sistem železnica prodala privatnom kapitalu 1865. godine, finansijske neprilike novih vlasnika primorale su tu istu vladu da povрати svoje ranije vlasništvo, a od 1905. da u potpunosti preuzme kontrolu sistema železnica. U Nemačkoj su takođe, od 1871. godine, železnice sve više postajale deo državnog sistema, sa upadljivo niskom

¹⁶ *Ibid.*, str. 86.

¹⁷ Odnos države prema razvoju tehnologije u savremenom kapitalizmu opširno se razmatra u radu Sergia Barria i Johna Rickliffsa.

stopom oporezivanja; isto je tako u Japanu, posle 1868. godine, država bila ta koja je gradila i upravljala železnicom i telegrafskim sistemom, otvarala rudnike i osnivala ogledne poljoprivredne stanice. Državna kontrola ovakvih organizacija u savremenim zapadnoevropskim zemljama kao i sistem regulisanja ovih odnosa u SAD — veoma su dorbo poznati; ono što svakako treba istaći jeste činjenica da su ovakve organizacije pod kontrolom koja je u odnosu na kontrolu ostale industrije veoma razvijena — a ta kontrola sve više dobija ideološki smisao u obliku teorije o marginalnim troškovima.¹⁸

f) Proizvodnja dobara koja čine sirovinsku bazu. Ovo podrazumeva onu proizvodnju dobara koja su perspektivno najtešnje vezana za razvoj privrede uopšte, odnosno koja su jedan od ključnih sektora ekonomije. Oni sektori što proizvode ovakva dobra pod manjom su opštom kontrolom nego organizacije o kojima je prethodno već bilo reči, pa iako su često manje usmeravani — manje su i pod državnim uticajem. Navedimo kao prvi primer da je čelik u Britaniji, Austriji, a u manjem obimu i u Italiji, u javnoj svojini. U Austriji je nacionalizovano više različitih preduzeća koja proizvode električnu energiju i robu teške industrije. U Italiji IRI ima značajnu ulogu — ako ne baš veoma veliku — u industriji cementa. Istovremeno, japanska vlada, pošto je stvorila organizacije javnog karaktera, osnovala je livnice olova, brodogradilišta, radionice i uzorne fabrike za proizvodnju cementa, papira i stakla.

5) *Mere za uspostavljanje društvene saradnje.* U ovom slučaju, funkcija javnih službi jeste ublažavanje najjispoljenijih manifestacija iscrpljujuće eksploatacije nekapitalističkih klasa. Ovo podrazumeva:

a) zaštitu takvih društvenih dobara koja nisu čisto ekonomskog karaktera — a to su sprečavanje zagađivanja čovekove okoline, briga o nenarušavanju gradskog i vangradskog ambijenta ili usmeravanje regionalnog razvoja;

b) regulisanje uslova rada, uključujući pojačanu zaštitu na radu, ograničavanje radnog vremena i neke odredbe u sistemu nadnica, kao što je minimalna nadnica i izjednačenje žena i muškaraca u plaćanju;

¹⁸ Sažeta diskusija o italijanskim i nemačkim iskustvima može se naći u radu Toma Kempa, *Industrialization of 19th Century Europe*, London 1969. O praksi IRI-a da obara cene u Italiji vidi Shonfield, *op. cit.*, str. 186.

c) regulisanje uslova prodaje sistemom državne zaštite potrošača, kao što je to slučaj u Švedskoj, donošenjem zakona u oblasti trgovine ili nacionalizacijom pabova u Carlisleu (Karlajsl), što je uradio Lloyd George (Lojd Džordž), da bi uveo kontrolu točenja alkohola gradskim radnicima u Gretni;

d) određene vidove socijalne sigurnosti — pre svega, mere zaštite protiv nezaposlenosti;

e) ideološko usmeravanje *vis-à-vis* sistema proizvodnje, koje se ostvaruje ne samo preko opšteg delovanja kulturnih institucija kao što su sistem obrazovanja, mediji komunikacija, već i preko posebnih institucija kao što su saveti za cene i dohotke.

6) *Vođenje spoljnih poslova u kapitalističkom sistemu.* Nijedan kapitalistički sistem nije sistem zatvorenog tipa. Organizovanje odnosa ovoga sistema sa drugim, stranim sistemima, kako unutar tako i van domaće teritorije, bilo je i ostalo primarna funkcija kapitalističke države u svim periodima razvitka. Jedna od ovih funkcija je agresivne prirode: podržavanje kapitalista određene države u njihovoj ekspanziji u ekonomski i teritorijalno tuđe prostore. To podrazumeva i napad na monopolistička utvrđenja preko kojih se inkriminišu domaći kapitalisti, a ta utvrđenja su tarifne barijere, kontrola razmene, diskriminatorni porezi, neprihvatljiva ograničenja uvoza koja se postavljaju od strane drugih država i njihovih monopola. To isto tako podrazumeva i podržavanje domaćih kapitalista na spoljnom, konkurentskom tržištu i pokušaj da se ne samo umanj strana diskriminacija — već i da se domaćim kapitalistima omoguće monopolističke pozicije u stranim državama.

Drugi deo funkcija je odbrambenog karaktera i sastoji se u odbrani kvazimonopolističkog položaja koji su domaći kapitalisti zauzeli u odnosu na inostrani kapital. Ovo obuhvata podržavanje diskriminacije stranog kapitala, stranih tarifa, kontrolu razmene kao i ograničenje kupovine robe koja konkuriše domaćoj proizvodnji; zadržavanje preferencijalne trgovine i monetarnih zona koje koriste domaćem kapitalu; ograničenje prevoza robe u inostranstvo samo domaćim brodovima i vazduhoplovima; i zadržavanje svojinskih prava na imovini u inostranstvu.

Instrumenti koji su u upotrebi za vršenje ovih funkcija jesu:

1. Oružane snage, bilo odbrambene, protiv inostranih snaga, bilo agresivne, u vidu kaznenih ekspedicija ili dugoročnog pripajanja teritorija. Odbrambenoj upotrebi oružanih snaga pribegava se u slučaju kada postoji opasnost od ugroženosti svojinskih prava ne samo na domaćoj već u slučaju nacionalizacije — i na imovini lociranoj na stranoj teritoriji. Već smo pomenuli pravo ribolova kao manje poznatu oblast gde je primena vojne sile uobičajena, a zanimljivo je napomenuti da je radi zaštite granica u kojima se dozvoljava ribarenje — britanska vlada poslala ratne brodove, koji su u vreme sukoba oko pomenutih granica, koji je trajao od 1958. do 1961. godine, štilili i britanske putnike, i na taj način demonstrirala šta se smatra opštim dobrom jedne države.

2. Pružanje pomoći i davanje podrške sopstvenim firmama koje posluju van granica zemlje. Jedan od načina pružanja ove pomoći jeste pomaganje firmi koje su uključene u međunarodnu konkurenciju u vidu smanjenja troškova poslovanja (bilo direktnim subvencijama, kao što je bio slučaj u Francuskoj prilikom izvoza pojedinih roba u 18. veku, bilo kreditiranjem izvoza, ili garantovanjem određenog programa investicija u inostranstvu, kao što su programi FCIA, Uvozno-izvozne banke i AID-a u SAD), a i osnivanjem vezanog tržišta (AID-ova finansijska vezanost za američki izvoz procenjuje se danas na 85—90% ukupnog AID-ovog finansijskog poslovanja, a ukupno 4% celokupnog američkog izvoza danas se kreditira potrošačkim zajmovima od strane američke vlade). Drugi od načina jeste pretnja povlačenjem već postojećih, ili obustavljanjem davanja novih vidova pomoći stranim državama, što treba da dejstvuje kao akt zaštite imovinskih prava domaćih firmi na stranoj teritoriji; u istom cilju, zemlje koje primaju pomoć bivaju dovedene u situaciju da prema zemlji-davaocu pomoći u kapitalu umanje sve postojeće mere diskriminacije: dejstvo Hickenlooper (Hikenluper) amandmana koji se odnosi na sve zemlje-primaoce američke pomoći jeste koliko u pretnji toliko i u stvarnom ukidanju pomoći.¹⁹

3. Komercijalne sankcije u vidu trgovinskog bojkota (Južna Afrika, Rodezija, tek nezavisna Gvineja, Sred-

¹⁹ Problem pomoći kao načina širenja državnih funkcija van granica zemlje *vis-à-vis* sopstvenog privatnog kapitala razmatrao sam u: „Aid and the International Firm”, *May Day Manifesto Bulletin*, No. 16/17, November 1969.

nji istok, Kuba, Severni Vijetnam, Kina), uvođenja kvota ili tarifnih promena.

4. Finansijske sankcije u vidu blokade fondova (posleratna istorija američke filmske industrije u Britaniji je interesantan primer, jer na uvođenje posebnog poreza u visini od 75% na uvoz američkih filmova u Ujedinjeno Kraljevstvo — Amerikanci su odgovorili bojkotom Britanije od strane filmske industrije; osmomesecni bojkot okončan je sporazumom da najviše 17 miliona dolara zarade dobijene prikazivanjem američkih filmova na teritoriji Ujedinjenog kraljevstva može biti vraćeno u SAD — ova kontrola je trajala sve do 1961. godine), ili uvođenje izvozno-uvoznih premija.

5. Kontrolisanje domaće teritorije od strane vladinih organa, kao što je zadržavanje određenih oblasti za domaću industriju, zaštita pojedinih preduzetnika, diskriminaciona praksa kupovanja i tome slično.²⁰ Osim pristrasnog delovanja u korist domaćeg kapitala *vis-à-vis* stranih konkurenata, bilo da je ova pristrasnost ofanzivna ili defanzivna, druga funkcija države jeste da koordinira ili orkestrira ekonomske odnose između domaćih i stranih partnera u obliku kontrole bilansa platnog prometa. Imaćemo prilike da u trećem odeljku prodiskutujemo kontradiktornosti koje postoje između ove dve funkcije u nekim od vodećih država.

Čini mi se da su ovih šest funkcija primarne u svakoj kapitalističkoj državi: garantovanje svojinskih prava; ekonomska liberalizacija; ekonomska orkestracija; *input provision*; mere za uspostavljanje društvene saradnje; vođenje spoljnih poslova u kapitalističkom sistemu. Daljih pet funkcija same sebe objašnjavaju.

1. Uloga države u obezbeđenju potražnje u obliku masovne potrošnje privatnog sektora, na bazi dugoročnih ugovora: ovde se privatni kapital pojavljuje kao kvazi agent države, što postaje u potpunosti očigledno na primeru menadžmentskih ugovora koji su zaključeni između firmi kao što su Booker Brothers i ENI i vlada nerazvijenih zemalja.

2. Država kao poreska vlast — ova je funkcija očigledna u razvoju kapitalističke privrede.

3. Država kao zaštitnik i pomagač pojedinih monopola u okviru kapitalističkog sistema.

²⁰ Mehanizam neokolonijalizma razmatran je opširno na brojnim mestima: vidi, na primer, *May Day Manifesto*, London 1968.

4. Država kao institucija koja obezbeđuje spasavanje ugroženih sektora ili firmi: već smo pomenuli odnos italijanske države prema železnici u 19. veku: spasavanje četiri najveće banke Vajmarske Republike 1931. godine, kao i njihovo vraćanje u privatno vlasništvo 1937. godine, kada je postalo sigurno da će nadalje poslovati s profitima.

5. Država kao institucija koja apsorbuje viškove: predmet koji se ističe u knjizi *Monopoly Capital*, Barana i Sweezyja (Baran i Svizi). Sve ovo nisam istakao kao primarne funkcije države pošto samo po sebi proističe iz onoga što je ranije navedeno kao primarna funkcija države. Tako, ako razmatramo pitanje spasavanja ili „prve pomoći“, onda je jasno da takva pomoć treba da bude primenjena ili u imput sektorima ili u onima koji su od značaja za odnose sa inostranstvom, bilo da se radi o izvozu, utajenom porezu ili vojnom budžetu. Ukoliko posmatramo industrijske grane koje su dosada nacionalizovane u kapitalističkim zemljama — postojeće opredeljenje je skoro uvek pratila krajnja potreba za pružanjem „prve pomoći“ davanjem one krajnje, nužne pomoći, u stvari, dobre kompenzacije, što se, po pravilu, događalo u sektorima bazičnog imputa; neki od ovih sektora nalaze se u oblasti izvoza (Irska u ovoj kategoriji ima nekoliko državnih proizvodnih koncerna); međutim, skoro da ne postoji ovakav sektor u oblasti proizvodnje robe široke potrošnje (državna ulaganja u *Renault* i *Volkswagen* bila su izuzetak do kojeg je došlo pod izuzetnim okolnostima). Ovu pojavu prati „prva pomoć“ u obliku novčanih davanja u cilju obnove, subvencija i kreditiranja pojedinih firmi. Zato sam „prvu pomoć“ tretirao kao sekundarnu funkciju koja proizlazi iz uslova bazičnog imputa, kao i onih koji su vezani za vođenje poslova u inostranstvu. Može se pokazati da su i ostale funkcije drugorazrednog karaktera na sličan način.

Problem primarnih funkcija jeste u tome što se javlja u različitim oblicima u svim fazama kapitalističkog razvitka: kako prema nivou angažovanosti državnih organa tako i prema tipu organa koji se time bave. Od činilaca koji dovode do ovih razlika može se izdvojiti sledećih pet:

1. Nivo u razvitku međunarodne konkurencije ili, neposrednije rečeno, dovođenje suparničkog odnosa do kritične tačke. Ovo je možda najviše izraženo u vreme ratova, ili u periodima posleratne obnove i izgradnje kada su još uvek prisutne seni rata. Takvi periodi su

karakteristični po pojačanoj javnoj aktivnosti u svim oblastima društvenog delovanja. Slično se dešava u onim industrijskim granama koje su tek u razvoju — tj. s industrijski nerazvijenim zemljama. U tom smislu List (List) skreće pažnju: Japan, Nemačka i Italija su ilustracija ostvarivanja principa o snažnoj i usmeravajućoj ulozi države u ranim periodima stvaranja nacionalnog sistema političke ekonomije. Lako se može uočiti na koji je način došlo do naglog porasta javne aktivnosti država u periodu posle vraćanja zapadne privrede na konvertibilni sistem.²¹

2. Stepem kapitalističkog razvitka, što znači sve veća podela rada, jačanje međusobne povezanosti, povećanje osetljivosti sistema na slabosti pojedinih delova unutar sistema.

3. Jačanje radničkog pokreta, što znači da će snažan pokret sticati određene društvene koncesije, i da će uticajnijim delovanjem u javnoj sferi potpomoći ostvarenju višeg nivoa društvene saradnje: iz ovoga se može zaključiti da će povećanjem cena rada radnički pokret a) oslabiti konkurentski položaj kapitalista *vis-à-vis* stranog kapitala, b) smanjiti profitnu stopu u sektoru bazične proizvodnje do kritičnog nivoa.

4. Tradicionalna ideologija, s obzirom na ulogu koju bi država trebalo da ima.

5. Stepem centralizacije kapitala u privredi.

Ovo je od posebnog značaja jer treba ponovo obratiti pažnju na to da one funkcije koje smo odredili kao javne — nisu uvek isključivo izvršavali vladini i ostali državni organi. Mogle su ih isto tako vršiti i privatne firme. To je zato što ove funkcije po svojoj prirodi nisu isključivo ekonomskog karaktera: bilo da je to preduzimanje vanrednih mera kao što je bio slučaj kod zaštite ribarenja, ili u slučaju donošenja specijalnih odredaba o radu, odnosno u svim onim slučajevima koji su van

²¹ O ovom poslednjem pitanju govori M. Kidron u *Western Capitalism Since the War*, London 1968. Na mnogo opštiji način, List je 1840. godine tvrdio da su britanski argumenti za *laissez faire* i za regulisanje ekonomske uloge države bili u tome da je dužnost države da podržava već postojeće britanske privatne interese. Joan Robinson nastavila je ovu misao u svojoj inauguralnoj besedi kada je rekla: „Posle svega izgleda da je doktrina o slobodnoj trgovini samo suptilniji oblik merkantilizma. U to veruju samo oni koji imaju od toga nekakvu korist.“ (*The New Mercantilism*, Cambridge 1966.)

neposredne delatnosti firme, ali su za industriju u celini internog karaktera; tu takođe spadaju i slučajevi kada su makroekonomske funkcije izvan domena firme ili industrije, ali su u domenu celokupnog privrednog sistema, kao što je staranje o bazičnom imputu, obezbeđenje nužnih uslova za slobodnu razmenu, itd.; konačno, tu je i slučaj kada su ove funkcije toliko opšte da su od neposrednog interesa pre svega za društvo u celini.

Činjenica da postoje ovakve vanekonomske funkcije ne znači da svaka pojedinačna firma sama za sebe ne preduzima obavljanje ovakvih funkcija; mnoge firme, na primer, organizuju sopstvene snage obezbeđenja: istočnoindijska kompanija ima svoju armiju; američke korporacije stalno su angažovane u borbi protiv zagađivanja vazduha iz sopstvenih fabrika zbog straha da takve neekonomske okolnosti ne nanesu štetu ugledu kompanije. Firme podižu sopstvene puteve, železnice, električne centrale: organizuju sopstvene škole za dopunsko stručno obrazovanje, kao i sistem socijalne zaštite. Treba istaći da su sve ovo aktivnosti koje firmu mnogo koštaju. Troškovi će se svakako umanjiti ako se više organizacija koje vrše javne usluge udruže i zajednički finansiraju ove izdatke. U slučajevima kada je firmi otežano da privatizira rezultate svojih investicija, kao što je prilikom stručnog osposobljavanja radnika i u nekim vrstama fundamentalnih istraživanja, jasno je da će firme težiti da ulažu zajedno sa onima koje od toga imaju koristi. Prema tome, samo gde je rizik veoma veliki, firma će svakako radije sarađivati sa krupnim organizacijama za koje je rizik finansiranja takvih projekta manje opasan. Privatni kapital normalno teži da se ne nađe u položaju organizatora oružanih snaga i bezbednosti.

U nerazvijenim zemljama, gde jedna firma ili manja grupa firmi čini celokupnu nacionalnu privredu, ove funkcije obično obavljaju te firme same: tako te iste firme uvek teže da od onih koji se koriste njihovim ulaganjima izvuku nekakvu korist. U razvijenoj privredi, međutim, obim poslovanja velikih firmi do te mere je obuhvatan da neke od vanekonomske funkcije postaju ekonomske — tako da posebno na polju komunikacija firme organizuju sopstvene usluge. Britanska korporacija za čelik poseduje najveću privatnu aeroflotu na Ostrvu. Evropski Ford ima najveći međunarodni telefonski sistem u Evropi. AT & T ima sopstveni sistem komunikacija koji mu obezbeđuje odlučujuće konkurentske prednosti.

Prema tome, iako su javne funkcije o kojima je bilo reći po svojoj prirodi latentno javnog karaktera, mera u kojoj ih obavljaju samo administrativni organi nije nepromenljiva.

Dosada smo posmatrali samo ekonomske funkcije države u savremenom kapitalizmu. U idućem odeljku razmatraćemo teritorijalne aspekte odnosa države i kapitala.

DRŽAVA I KAPITAL U TERITORIJALNIM SRAZMERAMA

Podruštvljavanje proizvodnje u kapitalizmu, razvoj podele rada i međuzavisnost kapitala imaju ne samo ekonomske već i teritorijalne dimenzije. Kao što reče Mandel (Mandel): „Umesto rascepanosti patrijarhalnog, robovlasničkog ili feudalnog društva, na hiljade malih, međusobno nezavisnih ćelija, povezanih samo rudimentarnim vezama (pre svega, vezama razmene), nastupilo je vreme kada se međusobno povezuju ljudi iz svih krajeva sveta.”²² Kapitalistički sistem razvijao se u određenim teritorijalnim oblastima, vrlo često u oblastima koje su bile određene u pretkapitalističkom periodu. U periodu nacionalnog razvoja kapitalizma koreni nastajanja privatnog kapitala i javnih funkcija države, onako kako smo ih već opisali, teritorijalno su koincidirali i u to vreme bili isključiva pojava. Oboje — kako država tako i privatni kapital — širili su se van sopstvenih granica. Od samog početka isticali smo da kapitalistički sistem ima međunarodne dimenzije. Glavnina aktivnosti kako države tako i kapitala pokrivala je ista geografska prostiranja.

Kada dođe do širenja kapitala izvan nacionalnih granica, istorijske veze koje ga vezuju za domaću državu ne moraju više nužno postojati. Kapital koji se na taj način širi postavlja zahtev da mu institucije javnog karaktera svojim delovanjem i dalje omogućavaju takvu ekspanziju. Organi koji ove funkcije danas vrše i organi koji su to nekada u periodima ranog kapitalizma činili — nužno nisu više isti. Danas domaća država može, u interesu svog nacionalnog kapitala, vršiti funkcije javnog karaktera i van granica zemlje. Organi nacionalne države nisu po svom obimu i stepnu delovanja teritorijalno ograničeni iako se mogu teritorijalno identifikovati s

²² E. Mandel, *Marxist Economic Theory*, Vol. I, str. 180.

određenom oblašću. Međutim, geografska koincidencija ekonomskog dometa krupnog kapitala s domaćom državom mora se ustanovljavati empirijski i ne može se nikako unapred pretpostavljati.

Moguće je identifikovati pet potencijalnih izvršilaca onih funkcija koje država obavlja za domaći krupni kapital u inostranstvu:

1. Kao što smo već pomenuli, ove funkcije može vršiti domaća država neposredno, što u većini slučajeva podrazumeva proširivanje državnih granica aneksijom. Pošto ovo pretpostavlja jačanje nacionalne odbrambene moći, znatne troškove, a obično i problem — da navedemo i to — vršenje funkcije obezbeđivanja društvene saradnje na stranoj teritoriji, to geografska ekspanzija domaće države predstavlja metod koji je s kapitalističkog gledišta manje poželjan od ostalih načina obavljanja javnih funkcija u inostranstvu. Ovaj će metod biti podržavan ukoliko se pokaže da su alternativni načini bilo ekonomski bilo politički neprimenjivi.

2. Ukoliko postoji sporazum, strana država takođe može obavljati ove funkcije. Ovakve aranžmane mogu načiniti ili sami predstavnici kapitala ili države kojima kapital pripada, bilo uveravanjima, bilo pritiscima ili prevarom. U stvari, strana država postaje makropolitčki agent krupnog kapitala domaće države. Ovakvim aranžmanima stvara se osnova za svaku vrstu ekonomskog neokolonijalizma. Prema tome, postojanje i stepen razvoja neokolonijalizma zavisiće od broja ustupaka stranoj državi kako bi bila navedena ili primorana da obavlja funkcije o kojima je reč.

Garantovanje imovinskih prava krupnog kapitala, kao i zaštita od diskriminacionih mera koje strana država može primeniti, zasniva se na određenoj vrsti negativnih sankcija o čemu je već bilo reči u odeljku o vođenju spoljnih poslova. Kako osnovni faktori razvoja tako i sistem organizacija koje treba da izvršavaju uobičajene poslove kapitalističke države (obezbeđenje, sredstva masovnih komunikacija, poreski sistem, ekonomska „orkestracija“), često su finansirani neposredno iz državnih fondova. U nerazvijenim zemljama, pošto neka od stranih privatnih kompanija otkrije područje vredno eksploatacije, ekonomske usluge finansiranja, planiranja i tehničke kontrole radova u takvim oblastima mogu vršiti ili javni organi države kojoj privatna kompanija pripada, ili sama privatna kompanija koja s državom potpisuje takav ugovor. Ukoliko bolje pogledamo, vide-

ćemo da firme koje izvlače prirodna bogatstva iz Afrike, na primer, skoro uvek i bez izuzetka dobijaju finansijska sredstva za podizanje neophodne infrastrukture, bilo od svoje države, bilo od međunarodnih agencija — ova su sredstva često upućena preko vlade države-domaćina.²³ Da bi na domaćoj teritoriji organizovala uslove za obavljanje poslova vezanih za rad stranog kapitala, država-domaćin prima strane stručnjake koji organizuju obuku domaćeg stanovništva ili šalje svoje građane da se stručno osposobljavaju u inostranstvu; strani stručnjaci takođe mogu obavljati ove funkcije. Jedna od prvih akcija Amerikanaca u Vijetnamu posle 1954. godine bila je upućivanje grupe stručnjaka s Michigan State University (Mičigenskog državnog univerziteta) da bratu predsednika Dijema, Nhu, daje savete o organizovanju službe bezbednosti. Od 1956. godine obučeno je 600 policajaca, 12.000 članova civilne garde i milicije, a takođe je organizovan sistem registracije celokupnog stanovništva u Južnom Vijetnamu. Ovo, kao i finansiranje ostalih vidova organizacije državnog aparata, vršeno je u vidu tehničke pomoći — iako je, naravno, pod tehničkom pomoći prikrivano mnogo šire polje delatnosti.

Obavljanje javnih funkcija preko strane države-agenta kombinacija je više metoda: metoda pružanja novčane pomoći i drugih vidova pomaganja države-agenta, i suprotno tome — metoda pretnje i kažnjavanja. Ovo se ne ograničava samo na nerazvijene zemlje: Maršalova pomoć se na različite načine isto tako odnosi i na evropske zemlje. Mogu da kažem, a to se odnosi i na tvrdnju koju sam izneo na kraju pododjeljka o geografskoj ekspanziji, da je neokolonijalizam u svim svojim oblicima najnormalniji način da se domaćoj državi omogućiti zaštitna funkcija sopstvenog kapitala u manje razvijenim područjima u inostranstvu, a da je aneksija, po pravilu, upravo odstupanje od ovog principa. Do aneksije može doći ukoliko strana država odbija da vrši ulogu agenta, zatim ukoliko je strana država nesposobna da vrši ovu funkciju, ili u slučaju kada strani kapital ne pokazuje interes da u određenim oblastima svoj položaj reguliše na bilo koji drugi način osim aneksijom. Odnos kolonijalizma prema neokolonijalizmu ima više aspekata, ali iz jednog ugla gledano kolonijalizam se može videti kao nužna etapa na putu razvoja ka neokolonijalizmu u pojedinim regionima sveta.

²³ Vidi fusnotu 19.

3. Krupni kapital može sve ove funkcije obavljati bilo sâm bilo udružen s drugim kapitalistima. Već smo naveli primer organizovanja sopstvenih službi bezbednosti, kao i primere funkcija koje se odnose na faktore razvitka.²⁴ To isto važi i u slučajevima kada postoji pretnja da će biti primenjene mere diskriminacije, ili nacionalizacije određenih firmi, drugim rečima, da će država-domaćin primeniti tzv. negativne sankcije: najkrupnije međunarodne kompanije za proizvodnju i distribuciju nafte pokazale su oligopolsku solidarnost u brojnim situacijama — naročito u slučaju kada je iranska vlada nacionalizovala Anglo-iransku kompaniju.²⁵ Korporacije u industriji nemetala primenile su slične mere ovog puta u obliku povlačenja ključnih imputa i zatvaranjem međunarodnog tržišta.

4. Mnoge strane države ili teže ili već samostalno obavljaju ove funkcije za svoj račun. Najrazvijenije kapitalističke zemlje proširuju mere zaštite imovinskih prava, slobode razmene, faktora razvitka, makroorkestracije i intervencija u cilju bolje saradnje sa stranim investitorima. Ključna funkcija države koja će to uvek ostati, jeste da pre svega štite interese sopstvenog kapitala. Mnoge mere, naravno, koje domaći kapital koristi važe i za ulaganja stranog kapitala u nacionalnim granicama. Ovo se odnosi na tarifne i monetarne sporazume, izvozne kredite i usluge spoljnotrgovinskih komora. Nije redak slučaj da upravo mogućnost uživanja zaštite monopola koje pruža strana država navodi mnoge firme da investiraju u inostranstvu: američke firme investiraju u Veliku Britaniju kako bi jeftinije opsluživale svoj izvoz na sterlinško tržište ili područje EFTA-e. Ima takođe primera kao što je ICI u Argentini, gde je firma pregovarala o posebnoj zaštiti na tlu strane države kako bi stekla povoljne uslove za investiranje u toj zemlji. Male zemlje, kao Irska, na primer, idu čak i dalje — pružajući posebne prednosti monopolima stranih država i to davanjem opštih uslova koji daleko prevazilaze uslove

²⁴ Interesantan je primer osnivanja privatne službe bezbednosti na međunarodnom nivou. Osnovale su ga kompanije koje poseduju podmorske kablove. One drže sopstvene patrolne čamce koji patroliraju u priobalnom pojasu kako bi do krajnosti obezbeđivale međunarodni sporazum o zaštiti kablova od mogućih šteta.

²⁵ O delovanju međunarodnih kompanija za proizvodnju i distribuciju nafte korisno je konsultovati delo M. Tanzera, *The Political Economy of International Oil and the Underdeveloped Countries*, London 1970.

ponuđene nacionalnom kapitalu. Jedno od važnih odstupanja od niza ustupaka stranim investitorima preko različitih mera zaštite jeste u oblasti ekonomskih poslova koje obavlja sama vlada: sasvim je očigledno da za ovo postoji osnovan razlog kada se radi o poslovima ugovaranja vojne prirode, ili u slučaju kada vlada Ujedinjenog Kraljevstva primenjuje ovaj princip na mnogo širem planu: ona otvoreno favorizuje ulaganja britanskih firmi u manevarska područja u predelima Severnog mora; u oblasti kompjuterizacije, nasuprot tome, od 72 kompjutera koje koristi vlada samo dva su IBM-ova.²⁶ Još uvek je ova diskriminacija *a priori* ograničena na zemlje sa skromnom proizvodnjom i još skromnijom primenom moderne tehnologije. Otud potpunija slika pokazuje da u ovim zemljama postoji neznatna diskriminacija prema stranom kapitalu: krupni kapital može uticati na vladu zemlje-domaćina tako da sve svoje javne funkcije obavlja na način koji odgovara razvijenim evropskim državama.

U poslednjoj grupi izvršilaca državnih funkcija nalaze se već postojeći državni organi koji deluju u međusobnoj saradnji. Različiti vidovi saradnje mogu biti u sledećim oblastima:

a) zaštita imovine (međusobne garancije u pogledu zaštite investicije, međunarodno obezbeđenje, propisi o ekstradiciji, vojni savezi);

b) primena propisa o slobodnoj razmeni i propisa o standardima bilateralnog i multilateralnog karaktera (zone slobodne trgovine, carinski savezi, zajedničko tržište — što ima poseban značaja za primenu standarda i osnivanje monetarnih unija);

c) međusobna orkestracija — ova funkcija postoji donekle u IMF, OECD i BIS, a vrše je centralne banke;

d) uslovi imputa; razvoj kooperacija s ciljem bolje tehnološke saradnje, a isto tako i odredbe koje se odnose na snabdevanje energijom, kao i na usluge transnacionalnog obima — kao što je Tan Zam železnica.

e) eksploatacija međunarodnih resursa, kao što je to u slučaju projekata regulacije reka ili međunarodnih ugovora o zaštiti ribarenja;

f) nadzor nad sopstvenim ekonomskim interesima *vis-à-vis* ostalih ekonomskih snaga: OPEC i zemlje koje proizvode bakar primer su među nerazvijenim zemljama

²⁶ L. Turner, *Politics and the Multinational Company*, Fabian Society, 1969, str. 29.

ovog oblika kooperacije; multilateralne agencije za pružanje pomoći mogu se posmatrati takođe u ovom svetlu.

Nasuprot onome što smo odredili kao međunarodne funkcije države, ovi kooperativni sporazumi sklapaju se u cilju vršenja transnacionalnih funkcija. Mnogi od njih ne ispunjavaju u potpunosti funkcije koje su im namenjene: ovo je naročito vidljivo u oblasti međunarodnih sporazuma o tehnološkoj saradnji, kao i pri regulisanju prava ribarenja. Čak i tamo gde je odnos kooperacije dao neke rezultate, u najvećem broju slučajeva oni su privremenog karaktera: može se reći da je malo verovatno da će ovo uključivanje nadnacionalne ekonomije (ekonomije koja prevazilazi granice nacionalnog, a internacionalna je u smislu kapitalističke svetske ekonomije) isključivo u oblasti međunarodne razmene i međusobne orkestracije — dovesti do prevladavanja velike međunarodne depresije. O uslovima za osnivanje jednog stalnijeg oblika kooperacije, jednog *de facto* međunarodnog državnog organa, biće upravo sada više reći.

OBLICI EKSPANZIJE KAPITALA

U dosadašnjem izlaganju dokazivali smo da širenje nacionalnog kapitala izvan granica zemlje nužno mora pratiti aktivnosti domaće države u obliku određenih funkcija javnog karaktera: međutim, ove funkcije ne mora uvek obavljati vlada države kojoj kapital pripada. Na stranoj teritoriji na kojoj se krupni kapital širi nije nužno da nastaju veze između krupnog kapitala i domaće države kojoj kapital pripada. Koji će i kakvi organi izvršavati ove funkcije zavisi od toga da li će biti preduzete unutar oblasti gde već postoji organizovana kapitalistička država, između dveju ili više oblasti gde već postoji uređena kapitalistička država — ili u oblastima gde se kapitalistička država još nije organizovala. U svakom od ovih slučajeva domaća država može obavljati određene funkcije: ali u svakom od ovih slučajeva moguće su i alternative: prisutna je takođe i mogućnost — koja je zaista i realna, a mi smo je dosada zanemarivali — da suprotnosti u međunarodnim odnosima u potpunosti onemogućavaju izvršavanje ovih funkcija. Opstanak krupnog kapitala zavisiće od ekonomske i političke moći domaće države da „sledi“ sopstveni kapital na osvojenim teritorijama, kao i od pojedinačnih vidova osvajanja ovih teritorija. Upravo u ovom poslednjem slučaju — o oblicima ekspanzije biće sada više reći.

Krupni kapital nije homogen, iako se u mnogim diskusijama o investicijama u inostranstvu polazi od toga da homogenost ipak postoji. Interesovanje kapitala za obavljanjem određenog tipa funkcija javnog karaktera, kao i tip organa koji te funkcije izvršavaju, naročito mnogo zavisi od sledećih faktora:

1. *Od stepena centralizacije proizvodnje* — što će reći od mere u kojoj je strano tržište opsluživano dobrima čija je proizvodnja i sirovinška osnova koncentrisana u jednoj zemlji. Uslovi za ovo su: razvoj izvoza, favoriziranje organizacija koje opslužuju inostrano tržište sa stanovišta proizvodnje i razvojnih pretpostavki tržišta. Čelik i delovi industrije za proizvodnju električne energije čine jednu celinu, a uslužne privredne grane drugu. Razumljivo, one s centralizovanom proizvodnjom u kojih je učešće u trgovini s decentralizovanim sektorima proizvodnje veliko — biće najviše zainteresovane za ustanovljavanje i održavanje uslova slobodne međunarodne razmene. Centralizovana proizvodnja s visokorazvijenom trgovinom: visok udeo inostrane trgovine karakterističan je za rane periode međunarodne kapitalističke ekspanzije i ogleda se u čestim međunarodnim raspravama o tarifama — što se dešavalo još pre početka ovog veka.

Pritisci koji izazivaju sukobe, a koji su u vezi s međunarodnom centralizacijom proizvodnje, vode, uopšte uzev, do *regionalne centralizacije proizvodnje* — privredni sistemi koji, s jedne strane, teže centralizaciji, ispoljavaju, s druge strane, suprotnu težnju prema decentralizovanom određivanju uslova za vršenje usluga, transportnih troškova, tarifnih barijera, cena rezervnih delova i uslova snabdevanja tržišta. Ovo je naročito tačno kada se radi o robi široke potrošnje, kao i proizvodima sa zaštitnim žigom („Colgate-Palmolive”, ili proizvodi „Mars”, na primer). Jugoistočna Azija može se, na primer, opsluživati iz Australije ili Malezije. Centralna Amerika iz Meksika, EFTA iz Britanije, a EEC iz Holandije. Takve će kompanije svoj primarni interes videti u regionalnoj slobodnoj trgovini.

2. *Od stepena razvitka inostranih kompanija*. Mnoge su se kompanije širile po inostranstvu strategijom koja se može nazvati „ink-blot”^{*} strategijom. One se kako teritorijalno tako i strukturalno šire sa već postojećih organizovanih punktova. Na primeru distribucije i pro-

* Po principu širenja mrlje od mastila — *Prim. prev.*

daje robe široke potrošnje, ili kakvog potrošnog dobra uopšte, može se videti da su u ovo uključeni: ili međunarodne eksportne agencije, ili kompanije koje su specijalno organizovane za izvozni marketing, ili lokalna proizvodnja po licenci, a takođe i organizovanje centralizovane regionalne proizvodnje određene robe, s jedne strane, ili regionalno raspodeljene proizvodnje, s druge strane, a u nekim slučajevima razvoj međunarodne podele rada u proizvodnji određene robe.²⁷ U posleratnoj Evropi ove puteve ekspanzije često prate američke kompanije; brojne evropske kompanije danas su dostigle nivo centralizovane proizvodnje na nivou regionalne podele rada, tj. ZET-a. Uputno je imati u vidu činjenicu da je krajem 1968. godine preko 800 evropskih centrala imalo svoje sedišta u Briselu, i može se reći da to pre odražava proizvodnu nego organizacionu podelu rada, što je za nas od primarnog interesa.²⁸ Stepem razvoja kompanija biće jedan od ključnih faktora za određivanje stepena centralizovanosti proizvodnje ili, što je takođe važno, stepena međunarodne podele rada u proizvodnji.

3. *Od oblika međunarodnog kretanja kapitala.* Neke firme su prevashodno zainteresovane za međunarodnu razmenu informacija i ljudi mnogo više nego za razmenu robe. Mnoge od uslužnih privrednih grana imaju ovu karakteristiku: decentralizovana proizvodnja opsluživana centralizovanim sistemom informacija i menadžmenta. Ovo ilustruju poslovi reklamiranja, obrade podataka, usluge menadžmenta, proizvodnja filmova, upravljanje hotelskim preduzećima, velikim robnim kućama. Ovi se poslovi mogu obavljati bilo na osnovu posebnog ugovaranja o menadžmentu (kao što je slučaj s mnogim Hiltonovim hotelima), bilo razvijanjem kapitala na lokalnom tržištu na bazi već postojećeg međunarodnog ugleda, sa ciljem da se zasnuju lokalni organi sposobni za vršenje određenih funkcija. Stepem interesovanja za inostrano tržište, koji se odnosi na polje menadžmentskih usluga, licenci, poslova zakupa itd., biće određen obimom patentnih prava i naknada koje američke kompanije mogu sticati svojim poslovanjem. Ukupna vrednost ovog poslovanja 1968. godine iznosila je 1.28 milijardi dolara, uključujući 0,54 milijardi u obliku patentnih i autorskih prava i naknada za licence i naknada od za-

²⁷ Nešto više o „ink-blot” oblicima spoljne ekspanzije videti u: Y. Aharoni, *The Foreign Investment Decision Process*, 1966.

²⁸ Videti Newton Parkes, „The Failure of the European Headquarters”, *Harvard Business Review*, March—April 1969.

kupnina, a 0,64 milijardi dolara u obliku nadoknada za menadžment i plaćanje usluga. Ove cifre istog su reda kao i ukupni prihodi od neposrednih investicija u inostranstvu koje su SAD iste godine ostvarile u visini od 7 milijardi dolara. Ono što je za ovaj tip međunarodnog poslovanja bitno jeste, uopšte uzev, to da tokovi kretanja ljudi i informacija nisu podređeni istim merama restrikcija kao što je kretanje roba: roba je predmet restrikcija koje se odnose na kretanje kapitala. Bilo kako bilo, firme o kojima je dosada bilo reči manje su podređene restrikcijama međunarodne razmene nego firme koje u toj razmeni učestvuju prometom roba.

4. *Od stepena pristrasnosti države.* U sticanju posebne pomoći neke kompanije su prirodom svoje delatnosti najviše zavisne od svoje domaće države. Ovo se odnosi na građevinsku industriju, na izvoznike i investitore u nerazvijene zemlje i na firme koje sirovine za svoje proizvode kupuju ili prerađuju u inostranstvu, a gotovu robu prodaju na domaćem tržištu. Ovakvim firmama odgovara održavanje visokog nivoa uticaja njihove domaće države na svetskom tržištu.

5. *Od jačine inostrane konkurencije.* Tamo gde domaća država nije u mogućnosti da obezbedi preferencijalnu zaštitu, ili pomoć firmama koje su jako zavisne bilo od domaćeg, bilo od stranog tržišta, te firme imaju interesa da se ili povežu s kakvom jačom državnom strukturom ili da podstaknu sopstvenu državnu strukturu na kooperaciju sa stranom državnom strukturom. Postoji nekoliko primera kao ilustracije prve prethodne opisane pojave — firma „Mars” promenila je nacionalnost uglavnom u cilju racionalizacije svojih internacionalnih poslova uz pomoć novog zaštitnika — a što se tiče druge pojave, kooperacije među državama, evropske firme su evidentno dale prednost međuvladinoj evropskoj kooperaciji zbog toga što smatraju da domaće vlade ne mogu pružati odgovarajuću zaštitu.

Sada smo u položaju da istaknemo važnu razliku. Postoje firme čiji osnovni interes, s aspekta kapitala uloženog u inostranstvu, jeste internacionalno izvršavanje državnih funkcija. Postojeći sistem nacionalnih država može biti uglavnom adekvatan za sistem — nazovimo ga — decentralizovane proizvodnje. Zaista, za neke firme postojeći sistem ima mnoge stvarne prednosti. Već smo istakli kako je kapital krenuo u inostranstvo pre svega u nameri da iskoristi prednosti koje u

vidu mera zaštite postoje u nekim nacionalnim sredinama. Ovome se može dodati i činjenica da mnoge od kompanija koje su finansirane iz međunarodno centralizovanih izvora mogu, u stvari, naterati države rivale da jedna drugoj konkurišu pošto ustanove najpovoljnije oblasti za sticanje bilo pogodnih uslova za novu proizvodnju ili uvećanje već postojećih profita. Ukoliko se pretpostavi da država obavlja svoje funkcije besplatno, takve firme mogu svesti na najmanju meru troškove (u vidu taksa) usluga kojima se koriste. U zemljama koje su raj za poreske obveznike javlja se nešto što se može nazvati kapitalom bez zastave: firme registrovane u Kurakaou na Malti ili u Luksemburgu vrše svoju međunarodnu delatnost pod javnim „kišobranom” koji, u stvari, finansiraju konkurentski kapitali. Otuda čak, ukoliko postoji izrazito teritorijalno nepoklapanje između države domaćina i njenog krupnog kapitala van granica zemlje, ovo ne znači da je sistem automatiziranih nacionalnih država prevaziđen. Opažanje uvodničara časopisa *Monthly Review* da su „multinacionalne korporacije i nacionalne države fundamentalno i neopozivo suprotstavljene jedna drugoj”²⁹ nije nužno istinito.

Nasuprot ovome interes nekih drugih firmi nije u tome da svoju međunarodnu delatnost obavljaju u vidu vršenja javnih funkcija u interesu sopstvenog kapitala u inostranstvu, već u stvarnoj *internacionalnoj* delatnosti kao takvoj. Istaci ćemo sledeće tipove kapitalističkih vršenja javnih funkcija u interesu sopstvenog kapitala organizacija koje pripadaju ovoj grupi:

- a) one čija je osnovna delatnost u snabdevanju inostranog tržišta preko trgovačke mreže;
- b) one čija je proizvodnja centralizovana u okviru određenog regiona;
- c) one čija se proizvodnja obavlja u uslovima međunarodne ili regionalne podela rada;
- d) one koji se više bave međunarodnom razmenom roba nego razmenom informacija ili radne snage;
- e) one kojima domaća država ne daje dovoljno potporu u odnosu prema stranim konkurentima.

Da ponovimo, sama činjenica što postoji težnja za međunarodnim subjektom koji bi obavljao funkcije današnje države — ne znači da ih nacionalne države ne mogu u današnjem obliku izvršavati.

²⁹ *Monthly Review*, November 1969, str. 12.

OKVIRI POLITIČKOG DELOVANJA

Vladajuće države moraju obavljati pomenute funkcije. To isto važi za države-kooperatore. Ali postojanje različitih interesa zasnovanih na savremenim nacionalno određenim sistemima, drugim rečima, postojanje nacionalne buržoazije i onih međunarodnih firmi o kojima je već bilo govora — može dovesti do dezintegracije sistema. Konačno, one firme koje podstiču međunarodnu kooperaciju kako bi zaštitile svoje interese — mogu biti dovedene u situaciju da se stope ili da ustupe posao kapitalu neke od ekonomski moćnijih država. Duh potčinjavanja karakterističan je za vodeće firme u zemljama severne Evrope: rađe bivaju drugi u Rimu negoli prvi na selu, ukoliko njihov identitet u odnosu na stranog konkurenta dođe u pitanje. Položaj grčkog kapitala u ovim zemljama uticao je na povezivanje sa ZET-om, što na svoj način ilustruje gornji stav.

Istovremeno, uočeno je da postoje teškoće prilikom ostvarivanja međuvladinih saradnji, naročito kada se radi o nekim od centralnih funkcija javnog karaktera. U periodima depresije kooperativna saradnja privremena je pojava. Da li će pomenuti interesi kapitala za konsolidacijom državnog uticaja u smislu izvršavanja međunarodnih funkcija javnog karaktera biti jače izraženi od onih interesa koji teže da sačuvaju postojeće oblike državnog uticaja — jeste pitanje na koje se može odgovoriti samo izučavanjem položaja države u posebnim istorijskim uslovima.

Ukoliko je uticaj kapitala veći od uticaja države kojoj pripada, država može biti onemogućena da se ili direktno ili indirektno uključi u međunarodnu kooperaciju. Nasuprot tome, ukoliko je kapital nejak, može izgledati da nije dovoljno sposoban da se uhvati ukoštac sa uslovima koji postoje u oblastima razvijene kooperativne saradnje. Na kraju krajeva, mi smo već dovoljno rekli o teškoćama u vezi ostvarivanja kooperacije na osnovama međunarodne saradnje nacionalnih država. Pa ipak, postojeći oblici kooperacije mogu činiti polaznu osnovu za jačanje onih snaga koje teže razvoju internacionalne koordinacije i saradnje.

Ukoliko pogledamo gde su izvori ekonomskog prosperiteta Drugog Rajha, uočićemo da je osnivanje carinske unije s Pruskom, kasnije razvijanje ovih odnosa proglašenjem „Zollvereina”, izgleda pre bilo posledica potrebe za uvećanjem prihoda od carina, a donekle i za

sticanje nekih administrativnih pogodnosti, nego zahteva krupnog kapitala za stvaranjem širih područja diskriminacione zaštite. Pa ipak je liberalizacija u ovoj oblasti ubrzala industrijalizaciju i podstakla razvitak višenacionalnog sistema transporta (Pruski zemljoposednici koji su se suprotstavljali sistemu železnica pristali su na to 1840. godine), ili Kempovim rečima „stekli su se uslovi za dalju konsolidaciju ovog preliminarnog jedinstva”.³⁰ Naročito su povećane zaštitne carine na uvoz sirovog olova i pamučnog prediva iz Italije. Sistem mera i norme trgovačkog i građanskog prava standardizovani su, a prava korišćenja rudnika bila su izmenjena na način koji je najviše odgovarao kapitalističkoj eksploataciji. Krajem francusko-pruskog rata, citirajmo ponovno Kempa, „poslovni svet srednje klase nije mario na koji je način došlo do unifikacije, ili čijom pomoći, sve dotle dok je zavisio i bio pod zaštitom stabilne i čvrsto organizovane domaće države, i sve dok je mogao koristiti podršku vlade prilikom ekspanzije svojih preduzeća u inostranstvu”.³¹ Međunarodna liberalizacija prouzrokovala je putem kooperacije internacionalizaciju kapitala, što je dovelo do potrebe koordiniranog delovanja države na teritorijama koje je kapital okupirao.³²

U ovom odeljku želeo sam da stvorim okvir za analizu posledica koje politička organizacija može imati u procesu teritorijalne ekspanzije kapitala. Namerno sam prikazao kapital kao političkog oportunistu: Nemačka je dala dovoljno jasan primer, a na isti način se može posmatrati i podrška koju su strane države dale oslobodilačkim pokretima u Africi. Pokušao sam da izdvojim alternativne oblike državne organizacije koje se same predstavljaju kao upravo pomenuti oportunistički kapital, kao i razlike koje postoje između različitih tela krupnog kapitala za koje se može pomisliti da održavaju različite interese između tih kapitala. Nisam posvetio mnogo pažnje snazi i moći onoga što bi se moglo nazvati bespomoćnom nacionalnom državom u vremenu državnog procesa internacionalizacije kapitala. Ovo je od očigledne važnosti u svakoj diskusiji o postojanju trajnog suparništva među državama u vremenu ekspanzije kapitala. Zbog toga ćemo se u idućem odeljku vra-

³⁰ Kemp, *op. cit.*, str. 96.

³¹ *Ibid.*, str. 103.

³² Videti: Dick Parker, *Capitalise Growth and the Formation of the German State*. Materijal sa druge strane konferencije socijalističkih ekonomista, Cambridge, October 1970. Isto kao i F. Engels, *The Role of Force in History* (izdao i predgovor napisao Ernst Wangermann), London 1968.

titi na ovaj problem, dajući neka zapažanja o međunarodnoj privredi danas, imajući u vidu sve ono što je prethodno već rečeno.

KAPITAL I DRŽAVA U SAVREMENOJ SVETSKOJ PRIVREDI

1. *Internacionalizacija*. Za period od 1950. godine karakterističan je veliki porast međunarodne kapitalističke privrede i to u vidu trgovačkog, investicionog i finansijskog kapitala. Prema proračunu OECD-a samo direktne inostrane investicije u zemljama DAC-a iznosile su do kraja 1966. godine ukupno 90 milijardi dolara, od čega je američkih bilo 54,5 milijardi, a firme Ujedinjenog Kraljevstva učestvovala su sa 16 milijardi. Od 1950. godine do danas investicije SAD u inostranstvu uvećale su se za oko 5 puta. Međunarodna trgovina rasla je takođe zapanjujućom brzinom, tako da smo se nedavno suočili s razvojem međunarodnog tržišta privatnog kapitala. U petogodišnjem periodu posle 1953. godine međunarodno tržište papira od vrednosti uvećalo se za 500%, tako da je krajem 1968. godine na međunarodnom tržištu kapitala izdato obveznica u vrednosti od 11,4 milijardi dolara, od čega je evropskih 75% (8,6 milijardi dolara); danas se procenjuje da na „short-term marketu” (specijalizovano tržište hartija od vrednosti koje dospevaju u roku od 6 meseci) ima depozita evropskog dolara u vrednosti od 35 milijardi dolara, nasuprot vrednosti od 5 milijardi u 1963. godini.

Ceo ovaj proces ukazuje na sve veći značaj stranih teritorija koje su od ekonomskog interesa za prodaju robe, izvlačenje profita i finansiranje poslova za najveće kapitalističke firme. Prema listi časopisa *Fortune* za 1967. godinu, od 100 najvećih firmi u SAD 62 imaju proizvodne olakšice u šest ili više stranih država: za evropske firme cifra je jedva nešto manja. Ili, još značajnije jeste to da je 1968. godine 81 američka firma koja posluje u međunarodnim okvirima 25% ukupnih prihoda ostvarila od poslova ostvarenih u inostranstvu; 11 od ovih firmi ostvarilo je 50%, a firma *International Packers* ostvarila je više od 96% svojih prihoda od prodaje robe u inostranstvu.³³ Što se tiče finansijskih po-

³³ Videti: Bruck i Lees, *Foreign Investment, Capital Controls and the Balance of Payment*, New York 1968, str. 83—85; navedeno u S. E. Rolfe, *The International Corporation in Perspective*, Atlantic Council, Mimeo. 1969.

slova, američke firme su poslednjih godina 40% svojih poslova van zemlje finansirale gotovinskim plaćanjem novcem zarađenim van zemlje, 35% iz sopstvenih izvora u inostranstvu i 25% transferom kapitala iz SAD. Ova poslednja cifra znatno je smanjena posle uvođenja Johnsonovih (Džonson) mera 1968. godine; umesto toga prešlo se na plaćanja evropskim dolarom. Monetarne restrikcije na domaćem, američkom tržištu dovele su do znatnog ulaska evropskog dolara u SAD, i to u obliku transfera iz filijala američkih banki u inostranstvu u centrale istih banaka na domaćem tlu, uz postojanje naročitih oblika međunarodnog jemstva.

Ono što je bitno u vezi s ovim razvojem jeste da koncentrišući se najvećim delom na tržištima razvijenih kapitalističkih zemalja, gde su međunarodne funkcije države i te kako razvijene, dolazi do sve većeg teritorijalnog podudaranja krupnog kapitala i države kojoj pripada.

2. Zahtev za postojanjem međunarodnih funkcija države. Kao što je rečeno u drugom odeljku, potrebno je praviti razliku između krupnog kapitala, kojeg pre svega interesuje izvršavanje unutarnacionalnih funkcija države, od kapitala za kojeg su važni samo oni poslovi koji su nadnacionalnog karaktera. U drugu kategoriju spadaju firme koje su u vidu trgovinskih koncerna, bilo prirodom poslovanja, bilo položajem u međunarodnoj razmeni, dominirale francuskom, nemačkom, italijanskom i japanskom ekspanzijom u inostranstvu: mnogi od ovih koncerna danas zasnivaju svoje samostalne kompanije za snabdevanje i obezbeđivanje isključivo lokalnog tržišta. Ovakve firme radije se bave trgovinom nego organizovanjem proizvodnje u inostranstvu, te, prema tome, pokazuju veliko interesovanje za liberalizaciju međunarodnih odnosa, iako su još uvek čvrsto povezane s domaćom državom. Može se reći da u pomenutim evropskim državama polako opada sposobnost države da obezbeđuje zaštitu bilo na domaćem bilo na inostranom tržištu koju vladajući evropski kapital zahteva. Ovo je dovelo do promene u shvatanjima o ekonomskoj ulozi države van nacionalnih granica, što je došlo do izražaja u nekim razvijenim sektorima francuske industrije.³⁴ Tako se dešava da „ugroženi” kapital krene van granica zemlje, a u isto vreme naiđe na neadekvatne mere države

³⁴ Interesantna diskusija o posledicama skidanja barijera u francuskoj privredi data je u: B. Balassa, „Whither French Planning” u *Quarterly Journals of Economics*, November 1965.

kojoj pripada: i jedno i drugo su činioci jačanja potrebe za izvršavanjem međunarodnih funkcija države.

Firme druge grupe, koje najviše interesuje koordinirano izvršavanje funkcija države jesu one koje posluju na nivou međunarodne podele rada, bilo regionalne, kao u Zajedničkom tržištu, EFTA-i, u sterlinškom području ili Severnoj Americi, bilo internacionalno. Poslovanje na nivou međunarodne podele rada karakteristično je za one firme koje se bave eksploatacijom prirodnih bogatstava u periodu od nekoliko godina, naročito anglo-saksonske firme. Najveći broj ovakvih firmi nije zainteresovan za uspostavljanje procesa proizvodnje integrisanih na međunarodnom nivou. Ekspanzija firme *Pechiney-Ugine* u Afriku do sredine pedesetih godina odličan je primer za mnogo širi trend u ovom smislu. U svom proizvodnom programu IBM je čvrsto integrisan proizvođači specijalizovane delove za 9 važnih fabrika koje se nalaze van Amerike. *Ford*, *Chrysler* i *General Motors* povezali su sva svoja proizvodna postrojenja u zapadnoj Evropi. Ovo isto važi i za brojna tržišna područja u manje razvijenim zemljama gde proizvođači robe široke potrošnje distribuiraju specijalizovane pogone po pojedinim zemljama kao zaštitu od lokalnog nacionalizma. Konačno, preliminarni rezultati istraživanja na Harvardu (Harvard Business School Research Project), o validnosti ciklične teorije u trgovini, pokazuju da pojedine faze u razvoju međunarodne podele rada nisu neobična pojava.³⁵

Razvoj međunarodne integracije proizvodnje velikog obima u okviru jedne firme još je uvek u početnoj fazi, ali jasan trend u tom pravcu postoji. Vrlo je značajno da je jedna od poslednjih anketa, u kojoj su ispitivani trgovinski odnosi između američkih firmi i njihovih filijala u inostranstvu, pokazala da se 51,8% izvoza matičnih kompanija, koje su anketirane, obavlja preko njihovih inostranih filijala.³⁶

Čak i krupni kapital koji ne pripada ni jednoj od kategorija firmi o kojima je dosada bilo reči pokazuje potrebu za postojanjem međunarodnih funkcija države, bar u toj meri koliko je ekonomska oblast u kojoj posluje pod uticajem promena koje se događaju u svetскоj privredi. Činjenica da nacionalna nezavisnost ra-

³⁵ R. Vernon, „International Investment and International Trade in the Product Cycle”, *Quarterly Journal of Economics*, May 1966. Videu i: S. Hirsch, *Location of Industry and International Competitiveness*, Oxford 1967.

³⁶ Marie T. Bradshaw, „US Exports to Foreign Affiliates of US Firms”, *Survey of Current Business*, May 1969.

pidno raste takođe je od primarnog značaja za svaku procenu moći krupnog kapitala.

3. *Nezavisnost nacionalne ekonomije.* Druga strana procesa internacionalizacije kapitala jeste opadanje nezavisnosti nacionalnih ekonomija, odnosno sve veća osetljivost na promene ekonomskih uslova van granica zemlje. Ovo se već, naravno, pokazalo u određenom periodu između dva svetska rata za vreme ekonomske krize, a razvoj trgovine, novih ulaganja, kao i jačanje finansijskog kapitala, ubrzali su tada započeti proces. Uključivanjem u Zajedničko tržište privrede evropskih zemalja još su se više otvorile prema spolja i postale još osetljivije na inostrane uticaje. U Nemačkoj se pozitivan finansijski bilans iz 1964. godine pretvorio u veliki deficit 1965; u Italiji se, nasuprot tome, deficit iz 1963. godine pretvorio 1965. u znatan suficit. Ovi obrti odražavaju kako lakoću kojom se mogu vršiti ograničavanja u kretanju kapitala, s jedne, tako i porast trgovine, s druge strane. U Francuskoj su odlučno uklonjene trgovinske barijere: 1963. godine izvezeno je na inostrano tržište — uključujući i zemlje ZET-a — robe u vrednosti od 9% ukupnog nacionalnog dohotka, a uvezeno je 12,7%. Godine 1963. ove cifre bile su 17,5% odnosno 19,2%. Ovo u potpunosti odražava prirodu francuske ekonomske politike prema inostranstvu.³⁷

Na tržištu kapitala evropski dolar uspeo je da utiče na stvaranje tržišta na kojem su utvrđene realne međunarodne kamatne stope. Evropski dolar je prekršten u dolar, što je uklonilo postojanje rizika prilikom razmene valute. Troškovi transfera su pri tome samo jedna osmina procenta. Altmanovim rečima „kamatne stope na depozit svih vrsta novca u opticaju, u koje je uključeno davanje progresivnih premija za depozit dolara, postaju niže od kamatnih stopa na depozit evropskih dolara, i to niže za vrednost pomenutih premija: istovremeno kamatne stope na sve valute koje se smatraju vrednijim od dolara teže da budu više za vrednost diskonta u odnosu na depozit evropskog dolara”. Kamate na međunarodni menični promet, koje su ranije obezbeđivale internacionalni oblik kamatne strukture, postale su podređene kamatnim stopama evropskog dolara. Nacionalni monetarni sistemi postali su sve ranjiviji.³⁸

³⁷ Balassa, *op. cit.*, str. 540.

³⁸ O. Altman, „Foreign Markets for Dollars, Sterling and Other Currencies”, *IMF Staff Papers*, Dec. 1960—61. Videti takođe od istog autora: „Eurodollars: Some further comments”, *IMF Staff Papers*, March 1965.

4. *Opadanje nacionalne moći država.* Ekonomska internacionalizacija izvršila je otvaranje nacionalnih ekonomija prema inostranstvu i povećala privrednu nestabilnost. Istovremeno isti proces je oslabio postojeću moć nacionalnih država i njihovu sposobnost kontrole ove nestabilnosti. U slučaju evropskog dolara nacionalna politika u monetarnim poslovima nesumnjivo je slabijeg uticaja. Prvo, tržište obezbeđuje izvor kredita van kontrole nacionalnih organa. Drugo, kako smo upravo videli, njihov karakter internacionalnog instrumenta dejstvuje kao posrednik i uzročnik transfera inostranog sistema kamatnih stopa na domaće tržište novca. Treće, proces internacionalizacije nesumnjivo je olakšao tokove međunarodnih špekulacija sa svim mogućim posledicama za domaću monetarnu i finansijsku politiku. Uticaj na ekonomiju SAD manje je jasan. Sigurno je da je uticaj ovoga procesa na monetarnu politiku SAD mnogo manji od uticaja na politiku drugih kapitalističkih zemalja.

Pored štetnog uticaja na međunarodno monetarno tržište, internacionalne firme poseduju fleksibilnost i način delovanja koji zbunjuje domaće privredne menadžere prilikom primene tradicionalnih instrumenata. To je bilo jasno već duže vremena, naročito kada su bile u pitanju inostrane investicije na područja nerazvijenih zemalja. U mnogim slučajevima, kao što je bilo s ulaganjima u proizvodnju bakra od strane *Charter Consolidated* u Mauritaniji, primena Kejnsovih instrumenata fiksirana je dugoročnim ugovorima: poreske stope, izvori finansiranja, izvozno-uvozne stope, itd. Još uvek je, međutim, teško ustanoviti pravo stanje stvari u razvijenim privredama. Ono što znamo zaključujemo na osnovu razgovora s predstavnicima pojedinačnih firmi, pri čemu su se pojavila sledeća pitanja:

a) Firme čija je proizvodnja organizovana na osnovu međunarodne podele rada obično neće promeniti smer kretanja dobara i količinu proizvodnje ukoliko dođe do promene uvoznih-izvoznih stopa, jer proizvodnja zavisi od međunarodnog tržišta sa inputom koji je utvrđenih proporcija. Promena u ceni jednog od elemenata inputa verovatno neće bitno uticati na potražnju uopšte. Ovo se svakako pokazalo kao tačno u slučaju IBM posle devalvacije u Ujedinjenom Kraljevstvu.

b) Finansijska fleksibilnost međunarodnih firmi omogućava im da do izvesnog stepena neutrališu sve efekte koji mogu nastati promenom uvoznih-izvoznih stopa. Jedan od kanala za kretanje finansija sada je već dobro poznat. Taj kanal se odnosi na tokove prometa

roba po ugovorenim cenama. Stepen u kojem se ovo primenjuje varira: svakako, veoma se mnogo primenjuje u industriji lekova (kako je pokazao slučaj Eli Lilly), zatim u industriji nafte, u prometu robe široke potrošnje, određivanja cena bankovnih usluga. Podjednako su, međutim, važni i ostali putevi kretanja finansija: međusobno kreditiranje kompanija, različite vrste plaćanja u prometu robom, isplata nadoknada za patentna i autorska prava matičnim kompanijama. Kompanije mogu samostalno izvršiti izbor zemlje koja je najpogodnija za nova finansijska ulaganja. *Phillips* je uzimanje zajmova u oblastima sa manje vrednom valutom pretvorio u praksu, što je na posredan način i dalje slabilo ovu valutu. Ako se promena vrednosti valute u razvijenim kapitalističkim zemljama može predvideti, onda je jasna pojava sve uobičajenije kupovine na zeleno. Svakako, ova pojava umnogome doprinosi nestabilnosti izvoznouvozne stope kao što je pokazao poremećaj na nemačkom tržištu.

c) Finansijska nezavisnost. Korišćenje međunarodnog tržišta kapitala (koje, prema već poznatim informacijama, uglavnom koriste međunarodne firme), kao i sopstveni izvori finansiranja, oba unutar bilo kojeg poduhvata na međunarodnom planu, i dalje guši primenu mera vladine politike na monetarnom planu. Brash (Braš) je pronašao da je 60% američkih investicija u Australiji izvršeno na osnovu reinvestiranja sredstava stečenih profitima u toj zemlji, dok je pribavljanje ostalog dela sredstava izvršeno na osnovu međukompanijskih zajmova. Organizacija za međunarodno finansiranje često je više centralizovan nego bilo koji drugi vid poslovanja međunarodnih firmi.³⁹

Prema tome, postoji tendencija u pravcu internacionalizacije procesa sve veće i sve više verovatne ekonomske nestabilnosti u svetskoj privredi, u isto vreme sa opadanjem moći nacionalnih vlada da kontrolišu ekonomsku aktivnost čak i u sopstvenim granicama.⁴⁰

5. *Država i platni bilans*. Ukoliko nacionalne kapitalističke vlade budu sve više ispuštale iz ruku kontrolu međunarodnog kapitala, njihova politika nikako više neće imati dovoljan uticaj: naime, to će voditi do daljeg slabljenja sopstvenog nacionalnog kapitala. Ovde smo

³⁹ D. Brash, *American Investment in Australian Industry*, Canberra 1966, str. 91—92.

⁴⁰ Detaljnije o ovom problemu, kada se radi o Britaniji, vidi u: R. Murray, „The Internationalisation of capital and the British Economy”, *The Spokesman*, April 1971, No. II,

suočeni s važnom kontradikcijom u svakom od tokova internacionalizacije privrede. Razorni uticaj najezde stranog kapitala, interna reorganizacija nacionalne privrede, posledice koje proces inkorporacije u međunarodne tokove (Britanija, Francuska i Irska) ima na socijalnu i ekonomsku politiku i poremećaji u platnom bilansu koje iz ovoga proizlaze, s druge strane, postavljaju imperativ za uvođenjem vanrednih mera za zaštitu nacionalnog kapitala i neprekidnu zaštitu njegovog interesa. Isto tako, mere ekonomske politike koje utiču na korekciju deficita u platnom bilansu često su takve da sve više slabe nacionalni kapital, što istovremeno dovodi do dominacije stranog kapitala u okviru nacionalne ekonomije.

Najjasniji primer ove pojave je Irska, gde je nacionalnim planom predviđena zavisnost zemlje od stranog kapitala, dopuštajući da strani kapital bude materijalna baza isplaniranih privrednih procesa. U planiranju platnog bilansa vodi se računa, pre svega, o predviđenoj stopi razvoja, a deficiti koji usled prekoračenja investicija mogu nastati pokrivaju se uvozom stranog kapitala i to istovremeno sa primenom restriktivnih mera na domaći kapital, politikom deflacije. Slično sužavanje aktivnosti domaće privrede — istovremeno kada se ukazuje dobrodošlica stranim investitorima kako bi se ostvarili ciljevi platnog bilansa — bila je suština britanske politike, a sada je, donekle, suština francuske politike.

ZAKLJUČAK

Imao sam nameru da skiciram okvir koji bi nam omogućavao temeljan pristup problemima internacionalizacije kapitala i delovanju koje ovaj proces vrši na postojeće političko organizovanje država. Postupajući u tom smislu, pokušao sam da ukažem na značaj analize odnosa državne moći *vis-à-vis* izvršavanja državnih ekonomskih funkcija u interesu različitih oblika krupnog kapitala; isto tako, pokušao sam da ukažem na značaj analiziranja moći domaće kapitalističke države pri pružanju podrške sopstvenom kapitalu. Moje je mišljenje da ne postoje nužne veze između kapitala i države kojoj pripada — ukoliko se radi o osvajanju novih oblasti i da je kapital po svom karakteru pre politički oportunist, a da država takva kakva jeste često usled procesa internacionalizacije kapitala sve više gubi svoju moć. Prema tome, iako se država može i dalje po prirodi svoje orga-

nizacije suprotstavljati ekonomskoj konkurenciji, njena moć u smislu da predstavlja kapital i da je u mogućnosti da obavlja ekonomske funkcije — u budućnosti će varirati. Na onim mestima gde je ovakva moć države u porastu nije nužno da će doći do suprotstavljenosti interesa između nacionalne države i njenog krupnog kapitala. Slabije države, međutim, u periodu internacionalizacije ekonomskih procesa — neće moći niti da štite interese sopstvenog kapitala, niti da se oslone na pomoć stranih investitora.

U svakoj analizi imperijalizma, razrada ne samo problema povezanosti među državama već i veza između države i kapitala koji joj pripada čine mi se kao primarno pitanje. Jedino u tom slučaju bićemo u situaciji da potpunije objasnimo ono što se može nazvati teritorijalnom dijalektikom kapitalizma.

(„The Internationalisation of Capital and the Nation State”, *New Left Review*, No. 67, May—June 1971)

Preveli: *Tanja Petovar* i
Đorđe Petrović

Bill Warren

INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA I NACIONALNA DRŽAVA — OSVRT

Centralna teza eseja Robina Murraya (Robin Murej) u NLR 67 jeste dokazivanje da je posleratna „internationalizacija kapitala”¹ težila da oslabi (kapitalističku) nacionalnu državu. Njegovo dokazivanje može se sumirati na sledeći način. Od drugog svetskog rata sve se više razvijala teritorijalna različitost između aktivnosti nacionalnih država i velikih internacionalnih firmi koje su postajale sve dominantnije institucije kapitalističkog sveta. Analiza ekonomskih funkcija nacionalne države pokazuje, kao prvo, da ove funkcije ne moraju uvek biti izvršavane od strane firmine „sopstvene” nacionalne države — koja ih, u stvari, vrši u sve manjem i manjem obimu; kao drugo, rastuće razlike u poslovanju internacionalnih firmi, s jedne strane, i nacionalne države, s druge strane, u znatnoj meri doprinose slabljenju države i činjenici da je ona sve manje u stanju da kontroliše velike firme i privredu uopšte.

Potrebno je podvući da diskusija o teritorijalnoj nepodudarnosti (non-coincidence) trpi od nedostatka bilo kakve preliminarne definicije za pojam „internationalna firma”, pa čak i nedostatka definicije za pojam „internationalni kapital” ili „internationalizacija kapitala”. Na nesreću, čak i u slučaju postojanja krajnje dobronamernosti u filološkom smislu, ova se činjenica

¹ Od strane Murraya različito označeno kao 1904. ili kao 1950.

ne može prenebregnuti kao terminološka poslastica pošto upravo nepostojanje ovakvih definicija dovodi Murraya do toga da kao nov fenomen tretira nešto što je već duže vremena karakteristika britanskog imperijalizma; ova premisa mu dozvoljava da uključi EEC kao jedan od aspekata „internacionalizacije kapitala”, iako ovo kao pojava jasno predstavlja *ekstenziju* moći — via kooperacija — nacionalnih država u pitanju *vis-à-vis* velikih firmi.

Ono o čemu se radi kada je u pitanju britanski imperijalizam jeste to što nikada niko nije ni posumnjao da — ma kako „internacionalno” imperijalistička firma delovala — ona je u stvari britanska,² a njena su bogatstva na neki način bogatstva britanske privrede. Stiče se utisak da je Murray s vremena na vreme svestan da nešto nije u redu s njegovim internacionalnim Jekyllom (Džekil), koji ponekad postaje američki Hyde (Hajd) — u nedostatku, međutim, prethodne definicije, ova se dvojica ne mogu razlikovati, pa tako nastaje i razlika između „nacionalnih” i „internacionalnih” firmi.

Ipak, nešto se novo dogodilo — iako pristup bez prethodne definicije unekoliko obezvređuje tačnost zapažanja: u posleratnom kapitalističkom svetu koji je napredovao, firme pojedinih nacija, naročito u SAD i Ujedinjenom Kraljevstvu, sve su više težile da lociraju svoje *proizvodne aktivnosti* u druge napredne kapitalističke zemlje. Ni ovo, naravno, nije bio fenomen koji nije bilo moguće predvideti.³ Novo je, međutim, to kakve je razmere ovo poprimilo od završetka drugog svetskog rata do sada — čak iako je *proporcija između ukupne prodaje i investiciju u domaćem prometu u poređenju sa ulaganjima u inostranstvu veoma skromna*.⁴ Ovo bi

² Odnosno, vlasništvo su britanskih kapitalista, pa njihovi profiti doprinose britanskom nacionalnom dohotku i razmeni s inostranstvom.

³ Tako su, na primer, nemačke firme između 1870. i 1914. osnivale industrijske pogone i filijale u mnogim zemljama. „Velike organizacije (AEG, Siemens i Schuckert) i imale su fabrike u Austro-Ugarskoj, Rusiji, Italiji, Španiji i drugde, koje su proizvodile ili vršile instaliranje električne opreme. Elektrohemijski pogoni osnivani su u Rusiji, Austro-Ugarskoj, Španiji, Švedskoj, Norveškoj i Švajcarskoj.” H. Feis (Fajš), *Europe; The World's Banker*, 1907—1914, 1930, po. 78.

⁴ *UN Economic Bulletin for Europe*, Nov. 1967, p. 65. Cifre koje navodi Murray vrlo su nesigurne. Tako on govori o firmama koje imaju proizvodne kapacitete u šest ili više stranih zemalja (zašto ne 4, 8 ili 15?) i „porezima od prodaje u inostranstvu” bez indikacija o tome da li ovaj pojam uključuje i ek-

bilo odgovarajuće poređenje ukoliko bi neko hteo da meri i ocenjuje važnost fenomena za nacionalnu državu. Cifre su — što je činjenica — veoma niske. Tako je prosečna godišnja stopa investicija u inostranstvu za godine 1960—1964. izraženo u procentima ukupno stvorenih kapitalnih dobara bila samo 3,5% za SAD, 4,7% za Veliku Britaniju, 3,3% za Holandiju, 0,7% za Francusku i 1% za Nemačku.

Pored ovog razvoja proizvodnje u inostranstvu, stvaranje Zajedničkog tržišta takođe se mora smatrati novim fenomenom.

Činjenica je da su obe ove pojave — prelaženje *izvan nacionalnih* granica proizvodnih aktivnosti i stvaranje Zajedničkog tržišta — *bile u velikoj meri neposredna i nameravana konsekvencija usvojene i nameravane prakse nacionalnih država*. Posleratna liberalizacija svetske trgovine i finansija bila je posledica u tom cilju usmerene nacionalne ekonomske politike,⁵ i ta je liberalizacija osnaživala i potpomagala namere i mogućnosti firmi da organizuju proizvodnu aktivnost u inostranstvu kako bi koristile prednosti od varijacija u veličini i razvijenosti tržišta, kao i razlika u cenama i u razvijenosti tehnologije. Štaviše, pokret integracije, koji se javlja poslednjih godina u najvećem broju razvijenih kapitalističkih zemalja zajedno sa sve razvijenijom konkurencijom između liberalizovanih svetskih kapitalističkih ekonomija, u velikoj meri je *proizvod i posledica ekonomske politike nacionalne države*, u čemu Britanija pruža primer pažnje vredan. Predstava o nacionalnoj državi koja u očima Paula Chambersa (Pol Čembers) prekriva ceo svet — veoma je maštovita: stvarnost je, međutim, da nacionalne države namerno ohrabruju stvaranje gigantskih međusobno konkurentnih organizacija.

Drugo — podjednako rasprostranjeno i pogrešno — zapažanje jeste da je Zajedničko tržište proizvod „potrebe” evropskog kapitala za efikasnijom državom, za državom koja bi bila efikasnija od postojećih nacionalnih država. Zajedničko tržište nastalo je kao politička inicijativa koju su osnaživali ne samo ekonomski već i diplomatsko-strateški interesi Francuske i Nemačke. Po-

sportnu prodaju. „Još je značajnije”, nastavlja Murray, „što je 1965. godine 81 firma iz SAD s internacionalnim poljem delovanja imala više od 25% svoje prodaje i zarade u internacionalnim operacijama; 11 drugih firmi imalo je 50%, a *International Packers* čak 96%.” Značaj ove statistike izmiče se piscu ovih redova pošto ne postoji bilo kakva informacija o značaju ovih firmi u privredi SAD.

⁵ A naročito je bila rezultat ekonomske politike SAD.

slovni „pritisak“ kao takav ima veoma malo zasluga za kasniji ekonomski razvoj. Taj razvoj je uglavnom usledio kao posledica razvoja političke i birokratske superstrukture ZET-a koja je razvila ekonomsku politiku kao delimičan odgovor na ekonomsku dominaciju SAD.

DRŽAVNA EKONOMSKA POLITIKA

Malo je istorijske perspektive u Murrayevom tretiranju „internacionalizacije kapitala“. Ipak, ova je bar okarakterisana kao posleratni fenomen — što nije učinjeno sa državnom ekonomskom politikom. Murray je identifikovao šest ekonomsko-političkih funkcija države koje se „mogu naći u nekom od oblika u bilo kojem stadijumu kapitalističkog razvoja“, u bilo kojem stoleću počev od 16. pa sve do 20. veka — i, zaista, u svakoj državi počev od Japana pa sve do Islanda. Pošto je internacionalizacija kapitala posleratni fenomen — dok je šest primarnih ekonomsko-političkih funkcija države postojalo uvek, implicira se da se prvi fenomen razvio u skorašnje vreme, dok je drugi bio stacionaran vekovima — što bi značilo da prva pojava slabi drugu. Murrayev neistorijski pristup i impresionistička klasifikacija⁶ državnih ekonomskih funkcija doveli su ga ovde na ozbiljnu stranputicu. Za sve vreme svojeg srazmerno kratkog života industrijsko kapitalističko društvo trpelo je niz šokova — ratove, revolucije, opadanje konkurentnosti, internacionalne depresije i drugo. Ovi su problemi rešavani — ali ne sami po sebi. Njihovo rešavanje zahtevalo je sve veću i čvršću intervenciju države u ekonomskom životu što je pomoglo da se održi visok nivo zaposlenosti i stope rasta — naročito u posleratno doba kada je kejnzijanska ekonomska politika prihvaćena širom sveta; država je istovremeno ekonomsko-političkim merama favorizovala pojedine privredne grane u cilju uvećanja konkurentne sposobnosti — u meri koja je do tada bila neviđena. Iz čisto ideološko-psiholoških razloga delovi vladajuće klase neuspešno pokušavaju da zaustave

⁶ Izgleda da nema principa za klasifikaciju kojom bi se jedna od funkcija ekonomske politike odvojila od druge, pa je tako nemoguće slediti i elementarni logični princip stvaranja kategorija koje bi jedna drugu isključivale. Tako se pojam „ekonomska orkestracija“ (tj. politika pune zaposlenosti) prepliće s intervencijama čiji je cilj ostvarenje društvene saradnje, a „ekonomska liberalizacija“ prepliće se s „vođenjem spoljnih poslova“.

trend jačanja državne intervencije u privredi — što, u stvari, nije ni moguće izuzev privremeno i u ograničenom obliku. Zbog toga što razrešavanje svake ekonomske kontradikcije uvek prati stvaranje novih, država je sve više i više primorana na dalju primenu mera kontrole; prema tome, da bi konačno sprečila pojavu cikličnog kretanja ponude i tražnje i masovne nezaposlenosti u dužim vremenskim periodima, država mora nužno zavesti mere kejnzijanske ekonomske politike, a da bi se stalo na put inflaciji koja je nastupila kao posledica toga — javila se potreba za kontrolom nadnica, cena i profita.

Zaista bismo se mogli ovde zaustaviti i uz put obratiti pažnju na to da postoji niz argumenata koji pokazuju upravo suprotno od onoga što Murray tvrdi, npr. da je moć nacionalne države *vis-à-vis* velikih firmi veća nego ikada ranije (i da je u stalnom porastu). Dešava se upravo ono što se i moglo očekivati u situaciji kada stalni rast obima firmi prati *ekspanzija ekonomske aktivnosti države*; jer što se više smanjuje broj firmi u jednoj privrednoj grani, to je obim pojedinih firmi veći, tako da je i primena mera administrativne, monetarne i poreske kontrole od strane države mnogo lakša.⁷ Dovoljno je baciti površan pogled na neke od bazičnih privrednih grana u Britaniji da bi se ilustrovala moćna uloga državnih mera.⁸ Brodogradnja, vazduhoplovna industrija, britanska industrija za proizvodnju kompjutera i atomske energije — ne bi mogle postojati bez državne potpore, ili bi, u najboljem slučaju, postojale u obimu koji bi bio delić njihove sadašnje veličine. Postojeća struktura tekstilne industrije rezultat je racionalizacije koju je izvršila država. Finansijski gubici i opasnost koja zbog toga pretila postojanju britanske industrije čelika rezultat su vladine ekonomske politike kojom se cene čelika održavaju na niskom nivou. Veliki delovi teške industrije ključno zavise od vladinih mera za ostvarenje njihove ekonomske efikasnosti, tj. od *Central Electricity Generating Board*. Položaj britanske industrije motornih vozila na konkurentnom međunarodnom tržištu postaje sve gori i gori, što je u velikoj meri posledica konstantne depresije na domaćem tržištu do čega su dovele vladine ekonomsko-političke mere uprkos *neprestanim*

⁷ Uporedi lakoću kontrolisanja industrije motornih vozila s teškoćama oko uvida u poslovanje industrije mašina-alatlička.

⁸ To jest u odnosu na firme koje su sastavni deo industrije. Što međutim, ne mora značiti da je ekonomska politika države uvek nužno uspešna — već samo da je njena moć *vis-à-vis* moći firme velika i u stalnom porastu.

protestima same industrije. Ova poslednja činjenica je od ključnog značaja pošto ilustruje postojanje dvosmerne veze između velike firme i države, veze koja pretpostavlja određen stepen uzajamnog prilagođavanja, s tim što će odlučujuća reč, uopšte uzev, biti reč države, koja nužno mora voditi računa o interesima celine (u svakom slučaju na veoma neusavršen način),⁹ pa će stoga biti u stanju da autoritativno nastupa *vis-à-vis* pojedinačnih firmi ili privrednih grana,¹⁰ pod uslovom da vodi računa o opštim (kapitalističkim) interesima.

STATUS „KRUPNOG KAPITALA”

Vraćajući se osnovnoj niti svoga dokazivanja, Murray je, razume se, u pravu kada ističe da funkcije javnog karaktera u korist „krupnog kapitala” mogu vršiti ne samo domaća država već i druge institucije, uključujući i stranu državu na čijoj teritoriji posluje. Ovo svakako nije nov fenomen i nikako ne implicira slabljenje bilo koje od država na koje se to odnosi,¹¹ niti to da „ne postoji nužna veza između krupnog kapitala i domaće države.” Dokazivati da jedna ili druga od država koje učestvuju u ovakvim vezama bivaju oslabljene — istovremeno znači zanemarivati činjenicu da su mnoge od javnih funkcija koje su firmi van granica domaće države potrebne upravo one funkcije koje su joj potrebne i kod kuće;¹² baš zbog toga vlada je u situaciji da utiče na povećanje konkurentskog odnosa među domaćim firmama. Staviše, nasuprot Murrayeovom verovanju, uvek postoji nužna veza između „krupnog kapitala” i domaće države samom činjenicom da postoji povezanost između nacionalnog poreskog sistema, međunarodnog (privrednog) prava, i načina privatnog prisvajanja profita — što sve utiče na platni bilans i stopu rasta nacionalne privrede.

⁹ Dok individualne firme svoje učešće na tržištu opravdavaju i ostvarenjem minimalnih profita.

¹⁰ Na primer, Kenedijeve mere u pogledu cena čelika.

¹¹ Zaista, od rata naovamo veliki broj razvijenih kapitalističkih država ukazao je dobrodošlicu neposrednim investicijama iz drugih razvijenih privreda u cilju neposrednog povezivanja ekonomskih snaga, izuzev u slučaju kada su bili u pitanju određeni strateški važni sektori privrede. Takođe je važno zapamtiti da su dve zemlje povezane direktnim investicijama stvarno sticale *zajedničku korist* i na taj način poboljšavale svoj položaj u odnosu na treću državu.

¹² Na taj način direktne strane investicije mogu pod određenim uslovima ekonomski *ojačati* zemlju-domaćina.

Ovo ne treba da znači da ne postoji kontradikcija između kapitalističke države i privatnih firmi (koja je, uopšte uzev, u suštini neantagonističke prirode), ili da se ovakve kontradikcije uvek razrešuju u korist nacionalne države. Uvek postoje i uvek su postojale ovakve suprotnosti u istoriji kapitalizma; uzroci su očigledni i potiču iz prirode odnosa između celine i pojedinačnih delova. Staviše, posleratna slobodna međunarodna trgovina i makroekonomska kontrola nesumnjivo su stvorile nove probleme u ekonomskoj politici nacionalne države. Potrebno je istaći dve činjenice. Prvo, ovi novi problemi uglavnom se odnose bilo na izuzetno uvećanu ekspanziju kapitala (problemi u sistemu izvozno-uvoznih stopa, u platnom bilansu, kao i inflacija), bilo na opadanje relativne međunarodne konkurencije, pa stoga ne predstavljaju probleme koji su nastali zbog povećane nezavisnosti velikih firmi od države.¹³ Drugo, kada je međunarodna ekonomska liberalizacija ostavljala višak slobodnog prostora za manevrisanje velikih firmi, državne vlasti su brzo donosile odgovarajuće protivmere. Finansijska štampa, na primer, izveštava da poreske vlasti brzo stiču kontrolu nad unutrašnjim problemima transfera cena i biva jasno da neće proći mnogo vremena do trenutka kada će najuticajniji bankari, međunarodne organizacije i tela koja određuju državnu ekonomsku politiku staviti u lance to čudovište, evropski dolar tako da ga velike firme neće moći koristiti za finansijske operacije.

POLOŽAJ NACIONALNE PRIVREDE

Centralni paradoks važnog problema koji je Murray postavio jeste sledeće. Rastuća ekonomska nezavisnost među pojedinim privrednim sistemima, na šta Murray, s pravom, skreće pažnju — posebno zato što to stvarno dovodi do veće nestabilnosti, a i do novih problema ekonomske kontrole, primorala je nacionalnu državu da

¹³ Staviše, ukoliko se novi problemi u suštini odnose na agregatnu kontrolu, ne stavljaju u sumnju sposobnost države da održi punu zaposlenost, izuzev u slučajevima kada opadanje konkurencije i deficiti platnog bilansa dovode do specijalne, nove vrste „strukturalne” nezaposlenosti izazvane vladinim ekonomsko-političkim merama, koja se, u principu, može rešiti u situaciji kada je društvo sposobno da vrši kontrolu trgovine, plaćanja, dohotka i cena, direktno i uporedo sa povećanjem produktivnosti i proizvodnosti rada. Ipak, iz različitih razloga, britanska vladajuća klasa i njeni agenti, izgleda, nisu sposobni da ovaj problem reše donoseći nužne odgovarajuće mere.

postane aktivnija u okviru unutrašnjih ekonomskih odnosa, a i na planu spoljnoekonomske delatnosti više nego ikada do sada. Sužavanje prostora za manevrisanje nacionalnih privreda, određeno izuzetno brzom ekspanzijom trgovine¹⁴ i finansijskih poslova koji uslovljavaju opstanak država njihovom međuzavisnošću, izazvalo je neviđeni obim manevrisanja nacionalne države sa ciljem da se pruži otpor sužavanju polja delovanja ekonomske politike. Ovo, s druge strane, znači sve veće približavanje države i velikih firmi (i domaćih firmi koje posluju u inostranstvu i inostranih firmi koje posluju na domaćoj teritoriji), a takođe i jačanje nacionalne kapitalističke države u odnosu na bazične firme domaćeg privrednog sistema.

Alternativnom interpretacijom — o porastu ekonomske nezavisnosti koja teži da oslabi nacionalnu kapitalističku državu — nije moguće objasniti sve više izraženu pojavu akutne ekonomske konkurencije i odgovarajućeg konflikta među državama kao što su SAD, Japan i evropske države, a, isto tako, blaže — ali sve opasnije konflikte — u samoj Evropi, uključujući Britaniju. Ova je teza opasna zato što tvrđenje da „nacionalna država slabi *vis-à-vis* međunarodnih firmi učvršćuje reformiste u uverenju da kapitalistička država može imati interese različite od interesa nacionalnih kapitalističkih ekonomija i društva u celini, i da zbog toga može doći u situaciju da se brani od kosmopolitskih monopola.”¹⁵

(„The Internationalization of Capital and the Nation State, a Comment,” *New Left Review*, No 68, July—August 1971)

Preveli *Tanja Petovar* i
Đorđe Petrović

Robert Rowthorn

INTERNACIONALIZACIJA KAPITALA I NACIONALNA VLAST DRŽAVE

U ovom ogledu ćemo razmotriti dejstva novijih ekonomskih tokova na jedinstvo imperijalističkog bloka i na autonomiju njegovih sastavnih delova, tj. na autonomiju svake nacije koja pripada tom bloku.¹ U tom pogledu razlikujemo tri ukupne mogućnosti:

¹ Robin Murray i Bill Warren objavili su članke u časopisu *New Left Review* br. 67 i 68, 1971. god.) i u njima analizirali odnos između kapitala i države-nacije. Iako ovde ne vodimo temeljniju diskusiju o tim člancima, jedan poseban aspekt se neposredno tiče našeg napisa. Uzev u celini i sa puno rezerve, *Robin Murray* zastupa stanovište da internacionalizacija kapitala vodi slabljenju države-nacije u njenom odnosu prema krupnim preduzećima. *Bill Warren* kritikuje to stanovište i smatra da države na više načina jačaju svoju vlast u odnosu na krupna preduzeća i da će stvaranje Zajedničkog tržišta dati državi još veću vlast. Iako je njegova kritika ispravna, ona nažalost ne ide dovoljno daleko jer se *Warren* pre svega interesuje za nezavisnu vlast krupnog preduzeća u odnosu na *izdvojeno* posmatranu pojedinu naciju. Međutim, kao što pokušavam pokazati u ovom članku, centralna pitanja se postavljaju kada razmatramo situaciju koja se tiče više država. Naime:

I. Na koji način država najbolje služi kapitalu čije opšte interese ona štiti? Kakvu bi politiku trebala da usvoji kada znatni delovi kapitala operišu u ekonomskim ili teritorijalnim prostorima koji su u nadležnosti stranih država? Ta pitanja se postavljaju čak i kad država ima apsolutno diktatorsku vlast nad individualnim kapitalima.

II. U kojoj meri sposobnost određenih preduzeća da dobiju podršku stranih država izuzima, u svari ta preduzeća od kontrole nacionalne države? Drugim rečima, u kojoj meri vlast stranih država podriva rastuću vlast nacionalne države o čemu *Bill Warren* tako opravdano govori?

¹⁴ Znatno brže od porasta ukupnog nacionalnog proizvoda.

¹⁵ To ne znači da negiram relativnu autonomiju države jer inače ne bi mogla efikasno izvršavati svoju klasnu funkciju.

Superimperijalizam SAD u okviru kojeg se sve ostale kapitalističke države nalaze pod dominacijom SAD i imaju relativno malo slobode u pogledu izbora svoje politike i usmeravanja svoje privrede u pravcu koji je suprotan volji američke države. Amerika tu nastupa kao organizator kapitalističkog sveta, koji čuva njegovo jedinstvo u odnosu na socijalizam. Ta dominacija stvara određene sudare jer antagonizmi nisu eliminisani, već su prigušeni.

Ultrainperijalizam u okviru kojeg dominantna koalicija relativno autonomnih imperijalističkih država ima ulogu organizacije, neophodne za očuvanje sistema. Da bi takva organizacija funkcionisala, antagonizam između članica koalicije ne sme biti toliko zaoštren da nadjača njihov interes za održavanjem koalicije.

Imperijalističko suparništvo u okviru kojeg relativno autonomne države više ne igraju ulogu nužnog organizatora, ili je igraju tako loše da između njih dolazi do teških sukoba, što ugrožava jedinstvo sistema. Antagonizam između država treba da bude veoma oštar da bi došlo do toga.

Među marksističkim piscima došlo je nedavno do razmimoilaženja oko toga koja je od iznetih varijanti imperijalizma najverovatnija. Većina, u kojoj se nalaze Sweezy, Magdoff, Jalée i Nicolaus, smatra da su SAD danas ne samo vladajuća imperijalistička sila, već da će to još više postati u budućnosti.² Uopšte uzev, njihova argumentacija, sa malim razlikama, jeste sledeća: ame-

² H. Magdoff, *The Age of Imperialism*, Monthly Review, 1969; P. Sweezy and H. Magdoff, *The Multinational Corporation*, Monthly Review, oktobar i novembar 1969; P. Jalée, *L'Imperialisme en 1970*, Paris, 1969; M. Nicolaus, *The Universal Contradiction*, NLR, 59. U jednom kasnijem članku P. Sweezy je izgleda promenio svoj stav i sada priznaje da su evropska i japanska preduzeća u stanju da na određen način pruže izazov američkim preduzećima i da im se odupru (videti Monthly Review, jun 1971). On priznaje da na ekonomskom planu postoji pravo i sve jače suparništvo krupnih preduzeća raznih kapitalističkih zemalja. Međutim, on ne veruje da to ima značajne posledice za političke odnose između različitih kapitalističkih država ili za klasnu borbu unutar razvijenog kapitalističkog sveta. U stvari, od podvlači davnašnje gledište prema kojem je „posle drugog svetskog rata postalo sve jasnije da se glavna protivrečnost sistema — bar kada je reč o sadašnjem istorijskom trenutku — ne nalazi u razvijenoj zoni, već u odnosu između razvijenih i nerazvijenih područja”. Pedesetih godina je takvo stanovište bilo prihvatljivo, ali sedamdesetih godina ono to više nije jer previča rastući intenzitet klasnih borbi, kao i zaoštreno imperijalističko suparništvo tih zemalja. Razume se, time ne želimo reći da su borbe za nacionalno oslobođenje u nerazvijenim

rička preduzeća su mnogo krupnija, naprednija i razvijaju se brže od svojih inostranih suparnika; ona se služe svojom snagom da bi se dokopala ključnih grana evropske industrije i koriste vlast američke države da bi otvorila put u Japan. Američka preduzeća će zbog toga dominirati privredama Evrope i Japana, a značajni delovi nacionalnih buržoazija tih zemalja biće denacionalizovani, postajući objektivno — ako ne i subjektivno — predstavnici američkog kapitala. Šta više, evropski i japanski kapital koji ostane van tog procesa, biće slab i potpuno potčinjen američkom kapitalu. Pomenuti pisci tvrde da koalicija vladajućih američkih kapitala i potčinjenih inostranih kapitala već danas stvara ujedinjen imperijalizam pod hegemonijom SAD, pri čemu suprotnosti između nacionalnih kapitalizama bivaju sve beznačajnije. Suštinska protivrečnost postaje protivrečnost između ujedinjenog imperijalizma i „trećeg sveta”. Smatram da je Ernest Mandel opravdano kritikovao te autore, nazivajući ih „trećesvetovcima”. Iz čisto praktičnih razloga i ja ću upotrebljavati taj izraz.

U suprotnom taboru se nalaze Mandel i možda Michael Kidron. Oni smatraju da Evropljani i Japanci ugrožavaju hegemoniju SAD.³ Mandel iznosi sledeće argumente. Fuzije, akumulacija kapitala i racionalizacije uništavaju prednosti koje su američka preduzeća ostvarivala zahvaljujući svom obimu; nivo neameričke proizvodnosti rada sustiže američki nivo. Stvaranje nadnacionalne države u Evropi znatno bi ubrzalo taj proces, ali čak i u odsustvu takve države, Evropljani su na putu da prevaziđu taj nedostatak. Imajući u vidu da su neameričke najamnine mnogo niže od američkih, porast proizvodnosti rada mogao bi u tolikoj meri da snizi cene robama koje se proizvode u Evropi i Japanu da bi njihov izvoz preplavio američka tržišta, stvarajući oštre protivrečnosti u SAD gde bi američki kapitalisti pokušali sniziti najamnine da bi obuzdali tu plimu. Šta više, američki prodor u Evropu i Japan nije uopšte doveo do denacionalizacije buržoazija tih zemalja. Nacionalne države uvek brane interese nacionalnog kapitala. Evropa

zemljama izgubile značaj. Naprotiv, one će i dalje igrati odlučujuću ulogu u determinisanju budućnosti imperijalističkog sistema. Ali to je slučaj i sa protivrečnostima u okviru razvijenog kapitalističkog sveta. Podići jednu ili drugu na nivo glavne protivrečnosti, bilo bi opasno i pogrešno.

³ E. Mandel, *Europe versus America?* New Left Books, 1970. „Where is America going?”, NLR, 54. „The Laws of Unequal Development”, NLR, 59, M. Kidron, *Western Capitalism Since the War*, London 1968.

Superimperijalizam SAD u okviru kojeg se sve ostale kapitalističke države nalaze pod dominacijom SAD i imaju relativno malo slobode u pogledu izbora svoje politike i usmeravanja svoje privrede u pravcu koji je suprotan volji američke države. Amerika tu nastupa kao organizator kapitalističkog sveta, koji čuva njegovo jedinstvo u odnosu na socijalizam. Ta dominacija stvara određene sudare jer antagonizmi nisu eliminisani, već su prigušeni.

Ultraimperijalizam u okviru kojeg dominantna koalicija relativno autonomnih imperijalističkih država ima ulogu organizacije, neophodne za očuvanje sistema. Da bi takva organizacija funkcionisala, antagonizam između članica koalicije ne sme biti toliko zaoštren da nadjača njihov interes za održavanjem koalicije.

Imperijalističko suparništvo u okviru kojeg relativno autonomne države više ne igraju ulogu nužnog organizatora, ili je igraju tako loše da između njih dolazi do teških sukoba, što ugrožava jedinstvo sistema. Antagonizam između država treba da bude veoma oštar da bi došlo do toga.

Među marksističkim piscima došlo je nedavno do razmimoilaženja oko toga koja je od iznetih varijanti imperijalizma najverovatnija. Većina, u kojoj se nalaze Sweezy, Magdoff, Jalée i Nicolaus, smatra da su SAD danas ne samo vladajuća imperijalistička sila, već da će to još više postati u budućnosti.² Uopšte uzev, njihova argumentacija, sa malim razlikama, jeste sledeća: ame-

² H. Magdoff, *The Age of Imperialism*, Monthly Review, 1969; P. Sweezy and H. Magdoff, *The Multinational Corporation*, Monthly Review, oktobar i novembar 1969; P. Jalée, *L'Imperialisme en 1970*, Paris, 1969; M. Nicolaus, *The Universal Contradiction*, NLR, 59. U jednom kasnijem članku P. Sweezy je izgleda promenio svoj stav i sada priznaje da su evropska i japanska preduzeća u stanju da na određen način pruže izazov američkim preduzećima i da im se odupru (videti Monthly Review, jun 1971). On priznaje da na ekonomskom planu postoji pravo i sve jače suparništvo krupnih preduzeća raznih kapitalističkih zemalja. Međutim, on ne veruje da to ima značajne posledice za političke odnose između različitih kapitalističkih država ili za klasnu borbu unutar razvijenog kapitalističkog sveta. U stvari, od podvlači davnašnje gledište prema kojem je „posle drugog svetskog rata postalo sve jasnije da se glavna protivrečnost sistema — bar kada je reč o sadašnjem istorijskom trenutku — ne nalazi u razvijenoj zoni, već u odnosu između razvijenih i nerazvijenih područja”. Pedesetih godina je takvo stanovište bilo prihvatljivo, ali sedamdesetih godina ono to više nije jer previđa rastući intenzitet klasnih borbi, kao i zaoštreno imperijalističko suparništvo tih zemalja. Razume se, time ne želimo reći da su borbe za nacionalno oslobođenje u nerazvijenim

rička preduzeća su mnogo krupnija, naprednija i razvijaju se brže od svojih inostranih suparnika; ona se služe svojom snagom da bi se dokopala ključnih grana evropske industrije i koriste vlast američke države da bi otvorila put u Japan. Američka preduzeća će zbog toga dominirati privredama Evrope i Japana, a značajni delovi nacionalnih buržoazija tih zemalja biće denacionalizovani, postajući objektivno — ako ne i subjektivno — predstavnici američkog kapitala. Šta više, evropski i japanski kapital koji ostane van tog procesa, biće slab i potpuno potčinjen američkom kapitalu. Pomenuti pisci tvrde da koalicija vladajućih američkih kapitala i potčinjenih inostranih kapitala već danas stvara ujedinjen imperijalizam pod hegemonijom SAD, pri čemu suprotnosti između nacionalnih kapitalizama bivaju sve beznačajnije. Suštinska protivrečnost postaje protivrečnost između ujedinjenog imperijalizma i „trećeg sveta”. Smatram da je Ernest Mandel opravdano kritikovao te autore, nazivajući ih „trećesvetovcima”. Iz čisto praktičnih razloga i ja ću upotrebljavati taj izraz.

U suprotnom taboru se nalaze Mandel i možda Michael Kidron. Oni smatraju da Evropljani i Japanci ugrožavaju hegemoniju SAD.³ Mandel iznosi sledeće argumente. Fuzije, akumulacija kapitala i racionalizacije uništavaju prednosti koje su američka preduzeća ostvarivala zahvaljujući svom obimu; nivo neameričke proizvodnosti rada sustiže američki nivo. Stvaranje nadnacionalne države u Evropi znatno bi ubrzalo taj proces, ali čak i u odsustvu takve države, Evropljani su na putu da prevaziđu taj nedostatak. Imajući u vidu da su neameričke najamnine mnogo niže od američkih, porast proizvodnosti rada mogao bi u tolikoj meri da snizi cene robama koje se proizvode u Evropi i Japanu da bi njihov izvoz preplavio američka tržišta, stvarajući oštre protivrečnosti u SAD gde bi američki kapitalisti pokušali sniziti najamnine da bi obuzdali tu plimu. Šta više, američki prodor u Evropu i Japan nije uopšte doveo do denacionalizacije buržoazija tih zemalja. Nacionalne države uvek brane interese nacionalnog kapitala. Evropa

zemljama izgubile značaj. Naprotiv, one će i dalje igrati odlučujuću ulogu u determinisanju budućnosti imperijalističkog sistema. Ali to je slučaj i sa protivrečnostima u okviru razvijenog kapitalističkog sveta. Podići jednu ili drugu na nivo glavne protivrečnosti, bilo bi opasno i pogrešno.

³ E. Mandel, *Europe versus America?* New Left Books, 1970. „Where is America going?”, NLR, 54. „The Laws of Unequal Development”, NLR, 59, M. Kidron, *Western Capitalism Since the War*, London 1968.

i Japan nikako nisu na putu da postanu neokolonije. Uporedo sa intenzificiranjem borbe za svetska tržišta doćiće do sve oštrijeg sukoba nacionalnih država koje nastoje da odbrane svoja preduzeća. Posebno će se sukobiti Neamerikanci sa Amerikancima. U stvari, može doći do toga da evropske države stvore neki savez ili možda nadnacionalnu državu, što bi im dozvolilo da se na ravnoj nozi (ili skoro na ravnoj nozi) suoče sa Amerikancima. U okviru neameričkih nacija protivrečnosti bi postale sve oštrije u meri u kojoj bi države pokušavale da udare na nivo najamnina kako bi omogućile svojim preduzećima da budu što konkurentnija. Otuda Mandel govori o imperijalizmu koji sve više podrivaju unutrašnje protivrečnosti, mada ne smatra da bi oština tih protivrečnosti mogla da izazove ratove. Do toga ne bi moglo doći zato što je suviše snažna volja da se brani sistem u celini.

Kolebajući se između ta dva ekstremna stava, sovjetski ekonomist Varga, oslanjajući se na zakon nejednakog razvitka, predviđa da će evropski i japanski kapital sloniti hegemoniju američkog kapitala i da će SAD biti prisiljene da dele svoju rukovodeću ulogu u imperijalističkom svetu.⁴ Međutim, antagonizmi među nacionalnim kapitalima će relativno malo uticati na budućnost imperijalističkog sistema. Te antagonizme će ograničiti pa možda njima i ovladati nadnacionalne institucije koje su sada u snažnom usponu i čiji je cilj da istovremeno razreše ekonomske antagonizme između nacionalnih kapitala i da očuvaju jedinstvo imperijalizma koji se suočava sa revolucionarnim izazovom Trećeg sveta. Ako ostavimo po strani procenu da će izvestan broj država preuzeti rukovođenje imperijalizmom, Vargin ultraimperijalizam se po svom sadržaju ne razlikuje mnogo od superimperijalizma „trećesvetovaca“.

Tačke neslaganja

Jasno je da se pojedini mislioci razilaze oko tri središnja pitanja: 1) Relativna snaga američkog kapitala i sa tim povezano pitanje stepena dominacije, koji taj kapital, dokopavajući se većine ključnih privrednih grana može da nametne Evropi i Japanu; 2) Oština i priroda antagonizama između raznih nacionalnih kapitala; 3) U

⁴ Y. Varga, „The Problem of Inter-Imperialism Contradictions and War“, *Politico-Economic Problems of Capitalism*, Moskva 1968.

kojoj meri zajednički strah od socijalizma može savladati te stvarne antagonizme?

U okviru ovog članka je nemoguće temeljno razmotriti sve te tačke. Što se tiče treće tačke, zadovoljio bih se sledećim napomenama. Mogućnost da se prevaziđu antagonizmi zahvaljujući zajedničkom strahu od socijalizma, zavisi od prirode i od oštine tih antagonizama, kao i od sposobnosti država da shvate kako podržavanjem interesa njihovih nacionalnih kapitala dovede u opasnost ceo sistem. Da su japanski i nemački imperijalisti shvatili da invazija Kine i Istočne Evrope neće dovesti do kolonizacije tih oblasti, već do njihovog otcepljenja od celine imperijalističkog sistema, nikada ne bi došlo do najezde na Kinu i na Istočnu Evropu. Ako tu kratkovidost pripišemo ludilu kao što čini Varga kada kaže da kapitalizmom nikada neće vladati ludaci poput Hitlera, time potcenjujemo objektivne uslove koji dozvoljavaju „ludacima“ da uzmu vlast u svoje ruke. Među te objektivne uslove valja ubrojati prirodu i obim antagonizama među nacionalnim kapitalima. Visok stepen antagonizma može dovesti do visokog stepena kratkovidosti. U stvari, može čak doći do „strukturalne“ kratkovidosti u tom smislu da oni kojih se to tiče pojedinačno shvataju šta se odigrava, ali nemaju nikakve moći da to spreče. Nema potrebe da navodimo tako krajnji primer kao što je primer imperijalizma i rata. Sistem mogu dovesti u opasnost suprotnosti između kapitala i rada unutar imperijalističkih zemalja, protivrečnosti koje do tačke eksplozije dovode antagonizmi među nacionalnim kapitalima. Kriza prouzrokovana slomom međunarodnog monetarnog sistema mogla bi, na primer, dovesti do socijalističke revolucije u Italiji ili u Francuskoj. Isto bi mogla učiniti konkurentska nastojanja imperijalističkih država da obuzdaju inflaciju (ta nastojanja nisu rezultat protivrečnosti između imperijalizma i Trećeg sveta, već antagonizama među nacionalnim kapitalima). Umesto da insistiramo na tako očiglednim, mada zanemarenim stvarima, pređimo na dva preostala pitanja.

Snaga američkog kapitala

„Trećesvetovci“ su preterano naglašavali snagu američkog kapitala i njegove prednosti u borbi za svetska tržišta.

Pre svega, iako su američka preduzeća u proseku i dalje krupnija od svojih inostranih suparnika, razlike

u obimu su znatno smanjene usled fuzija, apsorbovanja i visine stope akumulacije u Evropi i Japanu. U mnogim industrijskim granama (hemijska i mašinska industrija, nafta i čelik) razlike u obimu preduzeća su prestale da postoje ili ubrzano gube svoj značaj. U ostalim granama (automobilska industrija ili proizvodnja računara) razlike su još znatne, mada će biti smanjene tokom stalnog procesa koncentracije i centralizacije kapitala u Evropi i Japanu. U stvari, ako Zajedničko tržište donese zakonske propise o kompanijama, kojima se olakšava fuzija preduzeća različitih nacionalnosti, biće eliminisane ili svedene na beznačajnu meru sve nejednakosti u pogledu obima preduzeća.

Drugo, iako je tačno da su američka preduzeća vodeća u oblasti inovacija i da imaju monopole ili kvazi-monopole u proizvodnji mnogih vrhunskih dobara, „trećesvetovci“ daju iskrivljenu sliku stvarnosti jer se skoro isključivo bave tim dobrima i sa njima povezanim rashodima za istraživanja i razvoj. Oni ne vode računa o tome da tehnološki monopoli nisu večni, odnosno o tome da evropski i japanski kapital postižu brži rast u granama koje se ne ubrajaju u vrhunske. Kao vodeća, američka preduzeća moraju plaćati veoma skupe greške koje drugi mogu izbeći; ona istovremeno moraju skupo plaćati otkrića koja drugi mogu podražavati ili ih adaptirati za jeftine pare. U roku od nekoliko godina „vrhunski“ proizvodi u čijoj su proizvodnji Amerikanci držali monopol, postali su „tradicionalni“ i sada ih evropska i japanska preduzeća masovno proizvode. Da bi održala svoju prednost ili sprečila njeno brzo smanjivanje, američka preduzeća su primorana da troše mnogo više za istraživanja i za razvoj no što je to slučaj sa njihovim inostranim suparnicima. To je cena koju plaćaju da bi ostala na vodećem mestu.

U meri u kojoj se smanjuje jaz između Amerikana i Neamerikana, uspon ovih potonjih očigledno gubi svoj polet jer će Neamerikanci sve više biti prisiljeni da i sami postanu inovatori; otuda će konkurencija sve više biti usredsređena na vrhunske proizvode. U stvari, pozivi na tehnološku kooperaciju i na sve veće državne rashode, namenjene istraživanjima i razvoju, ukazuju da je u Evropi i Japanu već došlo do tog preokreta i da se neamerički kapital priprema da konkuriše Amerikancima u onim sektorima u kojima su oni do sada dominirali. Otuda je sasvim pogrešno videti u tim pozivima očajnički pokušaj evropskih i japanskih kapitala da se odupru „tehnološkoj kolonizaciji“ koju vrše Amerikanci.

Njihova rastuća potreba da i sami budu inovatori, a ne samo imitatori, neposredna je posledica njihovog ranijeg dinamizma i sve veće složenosti njihovih tržišta i proizvoda. Ukoliko evropski i japanski izazov ne uspe, ta preduzeća bi, razume se, bila prisiljena da ostanu iza Amerikanaca. Međutim, za razliku od procene „trećesvetovaca“, taj neuspeh nije tako neminovan. Naprotiv, rastuća snaga evropskog i japanskog kapitala, stvorena fuzijama i akumuliranjem, kao i obimom i rastućom složnošću njihovih tržišta, ukazuju da će neamerički kapitali biti u stanju da ospore Amerikancima njihovo „vođstvo“ u većini, ako ne i u svim vrhunskim proizvodima.

Najzad, „trećesvetovci“ su suviše stajali naglasak na ofanzivne aspekte neposrednih američkih investicija u inostranstvu, nedovoljno podvlačeći njihove defanzivne aspekte. Ako izuzmemo kratko razdoblje krajem šezdesetih godina, kada je u SAD došlo do ekonomskog buma dok je Nemačku zahvatila recesija, privredni rast kontinentalne Evrope bio je za poslednje dve decenije uvek brži od rasta SAD. Rast Japana bio je još brži od rasta kontinentalne Evrope. Bruto nacionalni proizvod Japana iznosio je 1953. godine 1/20 bruto nacionalnog proizvoda SAD, a 1968. je dostigao već 1/6. Taj rast je dvostruko delovao na američka preduzeća. S jedne strane, proširivanje inostranih tržišta dalo im je priliku da se razvijaju u inostranstvu i to često u onim sektorima gde je američka tražnja počela da se stabilizuje usled zasićenosti. S druge strane, rast tih privreda je omogućio brojnim „domaćim“ preduzećima da toliko ojačaju da su počela ugrožavati položaj američkih džinova. Tek ako uzmemo u obzir oba vida neameričkog rasta, možemo tačno oceniti američke investicije u Evropi i u ostalim regionima. Pored povećanog plasmana proizvoda američkih preduzeća, investicije u inostranstvu su takođe poslužile da se potuče inostrana konkurencija i da se očuva američki monopol. Da američka preduzeća nisu apsorbovala svoje stvarne ili potencijalne inostrane suparnike i uspostavila filijale u inostranstvu, bila bi primorana da se orijentišu na izvoz — što nije naročito efikasan način prodiranja na tržišta — i danas bi se suočavala sa sve većom inostranom konkurencijom.

I pored znatne ekspanzije u inostranstvu, krupna američka preduzeća imaju i imaće sve veće teškoće da zadrže svoju prednost. Brz rast američkih preduzeća krajem šezdesetih godina bio je uglavnom zasnovan na ubrzanom rastu američke privrede i na njenoj koncen-

traciji; izgleda da nijedan od ta dva činioca nije trajan. Američka privreda je opet u stagnaciji, te će američki giganti imati sve veće teškoće u nastojanjima da povećaju svoje učešće u nacionalnoj proizvodnji. Šire gledano, uzrok američkom investiranju u Evropi valja tražiti u slabljenju nekada neosvojivog položaja. Dok su bila apsolutno superiorna, američka preduzeća su se uglavnom mogla orijentisati na izvoz i sa izvesnom blagonaklonošću gledati na evropski i japanski uspon. Ali taj uspon je pretvorio preduzeća tih zemalja u opasne konkurente, što primorava američka preduzeća da investiraju u inostranstvu kako bi obezbedila svoju odbranu. Otuda njihovo sve veće investiranje u Evropi i rastući pritisak na Japan da dozvoli ulazak stranog kapitala. Eto to je navodna razorna i rastuća superiornost američkog kapitala. Pređimo sada na pitanje antagonizama.

I. ANTAGONIZMI

Odnosi između kapitala su uvek u izvesnoj meri antagonistički. Stepenn antagonizma zavisi od stvarnog ili potencijalnog domena konkurencije i od njenog intenziteta. Otuda je u ovom slučaju važno znati: 1) u kojim područjima severoamerička, evropska i japanska preduzeća jesu ili će biti međusobni konkurenti; 2) koje vidove će imati ta konkurencija — da li evropski i japanski kapitali stvaraju ili će pokušavati da stvaraju međunarodne korporacije, ili će se u prodiranju na strana tržišta oslanjati uglavnom na izvoz? Da bismo odgovorili na ta pitanja, počnimo sa razmatranjem međunarodne trgovine i investicija.

Međunarodna trgovina i investicije

Privredni rast razvijenih kapitalističkih zemalja praćen je u posleratnom razdoblju sve većom zavisnošću od međunarodne trgovine: izvoz i uvoz rastu brže od proizvodnje. Znatn deo tog povećanog obima trgovine čine prerađivački proizvodi koji se prodaju zemljama razvijenog kapitalizma ili se iz njih uvoze. Otuda je sada razmena unutar razvijenog kapitalističkog bloka tri puta veća od razmene tog bloka sa ostalim svetom, pri čemu izvoz predstavlja znatan deo proizvodnje mnogih američkih preduzeća.

Međutim, izvoz nije jedini način na koji su ta preduzeća, posebno ona najkrupnija, prodrli na strana tr-

žišta. Značajnu ulogu u prodiranju inostranih preduzeća igraju neposredne investicije pomoću kojih preduzeća osnivaju i koriste proizvodne i distributivne filijale u inostranstvu. To rade preduzeća najmanje pet zemalja: Velike Britanije, SAD, Holandije, Kanade i Švajcarske. U stvari, u slučaju Velike Britanije i SAD investicije su bile važnije od izvoza. Između 1957. i 1965. inostrane neposredne investicije predstavljale su 5/6 i 3/5 inostrane ekspanzije američkih i britanskih industrijskih preduzeća (videti tabelu br. 1). Štaviše, budući da glavna investicija u inostranstvu otpada na krupna preduzeća, proseki koji daje tabela br. 1 ne govori o pravom značaju koji proizvodnja u inostranstvu ima za krupna preduzeća. Investiranje u inostranstvu postalo je za ta preduzeća glavni način prodiranja na važna tržišta. Izvoz je rezervisan za manja tržišta ili za proizvode za koje inostrana tražnja nije dovoljno značajna da bi opravdala lokalnu proizvodnju. Što se tiče preduzeća ostalih zemalja (Francuska, Italija, Nemačka i Japan) investiranje do skora nije igralo važnu ulogu u prodiranju na strana tržišta. Čak su i najkrupnija preduzeća bila orijentisana na izvoz.

TABELA br. 1

Ekspanzija u inostranstvu 1957—1965.

Procenat porasta prodaje industrijskih preduzeća

	Ukupna prodaja u inostranstvu	Proizvodnja u inostranstvu	Izvoz
SAD	15	13	2
Ujedinjeno Kraljevstvo	32	20	12
Francuska	7	1	6
Nemačka	16	2	14
Italija	30	5	24
Holandija	43	17	27
Kanada	46	13	33
Japan	20	2	17

Izvor: Robert Rowthorn, *International Big Business* 1957—67, C.U.P. 1971. Tabela br. 22.

Investicije u inostranstvu omogućile su preduzećima nekih zemalja da na stranim tržištima steknu moćan, a kadkad i dominantan položaj, čak i tamo gde je izvoz njihovih proizvoda bio slab. Da bi se dobila slika prodiranja američkih ili britanskih preduzeća u područja

kao što su Evropa, Južna Afrika, Australija i Kanada, valja razmotriti ne samo proizvodnju u inostranstvu već i izvoz.

Uloga investicija postaje posebno jasna kada se proče privredni odnosi između SAD i ostalih razvijenih kapitalističkih zemalja. Američki izvoz u Evropu nije se 1966. godine mnogo razlikovao od evropskog izvoza u SAD (videti tabelu br. 2). Što se, pak, tiče investicija, stanje je potpuno različito. Vrednost prodaje američkih industrijskih i petrolejskih filijala u Evropi dostigla je skoro 36 milijardi dolara, što je dva i po puta više od ukupne vrednosti čitavog izvoza u pravcu Evrope, uključiv prehrambene proizvode i sirovine. Prodaja evropskih industrijskih i petrolejskih filijala u SAD bila je, na suprot, dosta slaba; sa vrednošću manjom od 9 milijardi dolara, ona je predstavljala manje od jedne četvrtine prodaje američkih filijala u Evropi. Posledica tako nejednakih investicija ogleda se u činjenici da je ukupna prodaja američkih preduzeća u Evropi, uključiv izvoz i lokalnu proizvodnju, dva i po puta iznad ukupne prodaje evropskih preduzeća u SAD. Izraženo apsolutnim brojkama, to znači da su američka preduzeća proširila svoja tržišta u *neto* iznosu od 30 milijardi dolara i da je njihova ukupna prodaja u Evropi za toliko prevazišla evropsku prodaju u SAD.

T A B E L A br. 2.
Izvoz i proizvodnja u inostranstvu (u milionima dolara)

	X	P	P/X	X	P	P/X
Izvan SAD:	1957.			1966.		
Evropa	6.940	10.762	1,55	14.440	36.000	2,50
Japan	1.851	555	0,30	3.545	2.000	0,62
Prema SAD:	1959.			1966.		
Velika Britanija, Holandija i Švajcarska	2.320	4.657	2,01	3.740	7.400	1,97
Ostala Evropa	4.580	559	0,12	8.050	1.271	0,16
Francuska	690	92	0,13	1.050	123	0,12
Nemačka	1.380	47	0,03	2.700	138	0,05
Japan	1.543	29	0,02	4.444	50	0,01

Izvor: Za podatke o Evropi videti R. E. Rowthorn i S. Hymer u knjizi C. P. Kindierberger, *The International Corporation* (Harward University Press, 1970). Podaci za Japan su izračunati na isti način.

Objašnjenja: X - izvoz (sve zemlje)
P = prodaja lokalnih industrijskih i petrolejskih filijala.

Podrobnija analiza podataka po zemljama otkrila bi velike varijacije u načinu na koji je američko prodiranje na svako od tih tržišta bilo praćeno neameričkim prodiranjem na američka tržišta. Britanska, holandska i švajcarska preduzeća su ogromno investirala u SAD i njihove filijale su osnovni vid evropske proizvodnje u SAD. U stvari, Holandija i Švajcarska imaju pozitivne investicione bilanse prema SAD, a švajcarska i holandska preduzeća prodaju u SAD više no što američka preduzeća prodaju u Švajcarskoj i Holandiji. Ostale evropske zemlje poput Francuske, Nemačke ili Italije nisu mnogo investirale u SAD i američka prodaja u tim zemljama je mnogo veća no prodaja njihovih filijala u SAD.

Ako sada uzmemo u razmatranje Japan, ukazaće nam se potpuno drugačija slika. Strane investicije su u Japanu do nedavno bile ograničene, a japanska preduzeća nisu mnogo investirala u inostranstvu. Štaviše, trgovina sa SAD je *više-manje* uravnotežena, što je slučaj i u odnosu na evropske zemlje. U stvari, Japan izvozi u SAD nešto malo više no što SAD izvoze u Japan. Spoj ta dva elementa (*više-manje* uravnotežena trgovina i mali obim investiranja) doveo je do toga da američka preduzeća nisu mogla prodrati na japansko tržište, a ono što su ona ipak osvojila, kompenzirano je japanskim uspesima na američkom tržištu.

Značaj investicija u inostranstvu u uslovima međunarodne konkurencije mnogo je veći no što pokazuje primer o kome smo upravo raspravljali. Ako detaljnije proučimo to pitanje, videćemo:

1) da je promet proizvoda prerađivačke industrije između industrijalizovanih kapitalističkih zemalja uglavnom uravnotežen. U celini uzev, industrijska preduzeća tih zemalja gube na nacionalnom tržištu skoro onoliko koliko dobijaju na osnovu svog izvoza u inostranstvo. Jedino u trgovini sa nerazvijenim zemljama i sa ostalim zemljama-proizvođačima sirovina, industrijske nacije ostvaruju znatne suficite u sektoru prerađivačkih proizvoda.

2) Investicije u inostranstvu postaju najefikasniji način prodiranja na glavna svetska tržišta. Ta praksa postaje sve značajnija kao sredstvo za odbranu postojećih i osvajanje novih tržišta.

3) Za razliku od trgovine, direktne investicije su često veoma nejednake. Velika Britanija, SAD, Holandija

i Švajcarska su mnogo više investirale u inostranstvu no što su strana preduzeća investirala kod njih. Tako su se krupna preduzeća tih zemalja mogla dokopati inostranih tržišta, a da pri tome ne žrtvuju odgovarajući deo svojih nacionalnih tržišta.

Ako su reči koje je Lenjin upotrebio 1916. bile malo preterane, one su danas postale istinite: „Za stari kapitalizam, s potpunom vladavinom slobodne konkurencije, tipičan je bio izvoz *robe*. Za najnoviji kapitalizam, s vladavinom monopola, tipičan je postao izvoz *kapitala*.”⁵

Evropski i japanski kapital

Jedna od uočenih, mada ne i pravilno shvaćenih odlika kapitalizma jeste tendencija kapitala da se seli u inostranstvo i da tamo traži nova tržišta. Evropska i japanska preduzeća ničim ne pokazuju da su izuzetak od tog pravila i zato će biti primorana da se sve više orijentišu na investicije u inostranstvu ako žele da postignu svoje ciljeve.

Evropska preduzeća pored uobičajenih razloga imaju i poseban razlog da pokušaju ekspanziju u inostranstvu: to su ogromne investicije koje su Amerikanci već ostvarili u Evropi. Kao što smo prethodno pokazali, te investicije su omogućile američkim industrijskim i petrolejskim preduzećima da prodru na evropska tržišta i to u takvoj meri da je njihova prodaja u Evropi za 30 milijardi dolara godišnje veća od prodaje evropskih preduzeća u SAD (podatak se odnosi na 1966. godinu). Jasno je da američka preduzeća izvlače iz toga znatno preimućstvo i da će jedan od budućih ciljeva krupnog evropskog kapitala biti da to preimućstvo eliminiše ili ga što više smanji.

Načelno uzev, taj cilj se može postići na dva načina: *defanzivno*, smanjivanjem obima i rasta američkih prodaja u Evropi, ili *ofanzivno*, povećavanjem evropske prodaje u inostranstvu, pored ostalog i u SAD. Imajući u vidu da se američki kapital već dobro ugnezdio u Evropi, defanzivni pristup, ukoliko se želi da urodi bilo kakvim plodom, morao bi se oslanjati na drakonsku intervenciju države. To bi izazvalo oštar sukob sa Ame-

⁵ V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, izd. Naprijed, Zagreb, 1973, str. 61.

rikom, sukob koji evropski kapital nastoji izbeći iz razumljivih razloga. Međutim, kao što ćemo kasnije ukazati, do takvog sukoba bi moglo doći ukoliko Amerika bude štitila svoj nacionalni kapital od evropskog i drugih stranih kapitala. Doduše, malo je verovatno da bi evropski kapital preuzeo inicijativu u takvom sukobu i udario na pozicije američkog kapitala u Evropi. Dakle, evropski kapital bi pre usvojio ofanzivni stav, odnosno prešao bi u kontranapad na stranim tržištima, bilo tako što bi pojačao izvoz, bilo tako što bi osnivao nove evropske filijale širom sveta.

Izvoz ni u kom slučaju ne može dovesti do rasta privrede. Neophodna ekspanzija evropske prodaje u inostranstvu ne može se ostvariti samo izvozom. U pitanju su manji razlozi (porast evropskih najamnina i sa njima povezan porast troškova proizvodnje, o čemu govori tabela br. 5), ali postoji i glavni razlog: evropski godišnji izvoz bi morao rasti džinovskim koracima, tj. u iznosu od 20 do 30 milijardi dolara, ne računajući odgovarajući porast uvoza.

Dakle, Evropa bi trebala da ima izuzetno pozitivan platni bilans sa ostalim svetom. Štaviše, pošto je glavna neevropske kupovne moći u Americi, to bi ova morala da kupuje znatan deo dodatnog izvoza, što bi izazvalo veliki deficit. Ukoliko bi Evropljani uspjeli u svom izvoznikom poduhvatu, došlo bi do evropskih suficita i do neviđenih američkih deficita, kvalitativno mnogo značajnijih od suficita i deficita koji već nekoliko godina predstavljaju problem kapitalističkog sveta. U vrlo kratkom roku to bi dovelo ili do sloma međunarodnog monetarnog sistema, a sa njim i trgovine, ili do krupnog prestrojavanja valuta, što bi anuliralo izuzetnu konkurentnost evropskih troškova proizvodnje i ponovo uspostavilo ravnotežu međunarodnog monetarnog sistema. Drugim rečima, stvarajući ogromne suficite i deficite, sam uspeh izvoznčkog poduhvata bi potkopao uslove koji su ga omogućili.

Defanzivan stav, iako tehnički moguć, doneo bi evropskim preduzećima više zla no dobra. Ofanzivan stav koji bi počivao na izvozu ne bi mogao stvoriti dovoljne suficite radi kompenziranja ogromnog obima američke prodaje u Evropi. Evropska preduzeća se mogu nadati da će svoj hendikep u odnosu na američka preduzeća u Evropi nadoknaditi samo krupnim investicijama u inostranstvu, tj. osnivanjem proizvodnih pogona u drugim zemljama.

Valja imati u vidu da se američka prodaja u Evropi mora kompenzirati prodajom van Evrope. Ukoliko bi, naime, industrijska preduzeća neke evropske zemlje povećala svoju prodaju u drugoj evropskoj zemlji, prihodi preduzeća prve zemlje bili bi anulirani gubicima preduzeća druge zemlje. Takva praksa, bez obzira na njene mane ili vrline, ne bi ničim doprinela kompenziranju američkog prisustva u Evropi. Ako bi američka preduzeća uspjela da prodru u japansku privredu, evropska i japanska preduzeća bi mogla kolektivno kompenzirati američku penetraciju jedino ako bi se razvijala u područjima van Evrope i Japana. Pošto se krupna svetska tržišta izvan Evrope i Japana nalaze u Americi, popravljajući položaja evropskih i japanskih preduzeća pretpostavlja snažan prodor na američka tržišta, što se može postići samo neposrednim investicijama.

U stvari, evropska i japanska preduzeća su već počela sa ekspanzijom u inostranstvu putem direktnih investicija. Nemačka, italijanska i japanska preduzeća su tokom poslednjih godina izuzetno povećala svoje investicije u inostranstvu (videti tabelu br. 3). Te tri zemlje su između 1957. i 1960. investirale u proseku po 230 miliona dolara godišnje. U razdoblju 1961—1964. investicije su dostigle iznos od 480 miliona, u 1967. su iznosile 600 miliona, da bi u 1968. dostigle 840 miliona. Te tri zemlje su 1968. godine investirale u inostranstvu koliko i Velika Britanija. Najupadljiviji je slučaj Nemačke. Povećavajući redovno svoje neposredne investicije u inostranstvu tokom poslednjih godina, Nemačka je uspjela da 1969. godine investira znatno više u inostranstvu, no što su druge zemlje investirale u samu Nemačku.

Ali to su samo prvi znaci jer su godišnje američke investicije u inostranstvu još uvek mnogo veće od ukupnih investicija Japana i većine velikih zemalja kontinentalne Evrope. Štaviše, znatan deo investicija tih potonjih zemalja usmeren je van granica SAD, zbog čega glavno sredstvo njihovog prodiranja na američka tržišta ostaje izvoz.

Pitanje je da li će direktne investicije Evrope i Japana u inostranstvu nastaviti sa brzim rastom i da li će veliki deo tih investicija biti usmeren u SAD. Pre no što pokušamo odgovoriti na to pitanje, neophodno je utvrditi koji nivo valja dostići. Celovit odgovor bi morao uzeti u obzir čitav niz političkih i drugih činilaca (reakcija američke države na veoma velike strane investicija itd.). Međutim, pošto je naš cilj da vidimo koje bi snage mogle navesti američku državu da preduzme

T A B E L A br. 3.

Direktne investicije u inostranstvu
(u milijardama dolara)

	1957—60	1961—64	1967	1968
SAD	0,83	3,21	3,15	3,03
Velika Britanija	0,51	0,67	0,74	0,89
Ukupno	3,34	3,88	3,92	3,92
Nemačka	0,12	2,22	0,25	0,39
Italija	0,06	0,17	0,23	0,23
Japan	0,05	0,09	0,12	0,22
Ukupno	0,23	0,48	0,60	0,84
Belgija			0,05	0,03
Francuska	0,01	0,10	0,20	
Holandija	0,71	0,12	0,21	0,22
Kanada	0,06	0,10	0,08	0,16

Izvori: Međunarodni monetarni fond, OECD.

mere protiv stranih kapitala, polazimo od pretpostavke da će se nastaviti sa sadašnjim liberalizmom. To će nam omogućiti da shvatimo sadašnje ekonomske tendencije, mada nam, razume se, ništa ne govori o tome u kojoj će se meri te tendencije ostvariti.

Problem ima makro i mikro ekonomske aspekte. Posmatrano na makro-ekonomskom nivou, Evropa i Japan bi morali imati izuzetne suficite u platnim bilansima ukoliko otpočnu sa finansiranjem krupnih investicija u inostranstvu (samo svetski bankar poput Amerike, odnosno nekada Velike Britanije, može da finansira neposredne investicije u inostranstvu, odobravajući istovremeno kratkoročne zajmove). Taj suficit platnog bilansa pojavio se poslednjih godina: što se tiče Nemačke, Italije i Japana, suficit sada iznosi više od 6 milijardi dolara godišnje (videti tabelu br. 4). To je preko dva puta više no što sva američka preduzeća realizuju neto direktnih investicija u inostranstvu. Ako bi, dakle, samo polovina tog evropskog i japanskog suficita bila kanalisana u neposredne investicije, preduzeća tih zemalja bi u inostranstvu investirala koliko i američka preduzeća. Međutim, to se do sad nije dogodilo. Naprotiv, suficit je plasiran u kratkoročne zajmove (u zlatu ili dolarima), odnosno u američke hartije od vrednosti. U stvari, potraživanja u američkim vrednostima dostižu

sada sumu od 13 milijardi dolara (1968) i skoro su jednaka ogromnim neposrednim investicijama Amerikanaca u Evropi.

Da bismo razumeli to stanje, moramo proučiti problem na mikro-ekonomskom nivou. Sve do nedavno japanska i evropska preduzeća nisu mnogo investirala u inostranstvu i povezivala su se sa stranim tržištima uglavnom putem izvoza. To su činila iz dva razloga. Pre svega, njihovi troškovi najamnina bili su mnogo niži od troškova drugih zemalja, posebno od troškova SAD. Uprkos viših cena opreme, bilo je još uvek jeftinije proizvoditi u Evropi (i Japanu). Iz ankete koju je u američkim preduzećima sproveo *National Industrial Conference Board* proizilazi, na primer, da troškovi u Zajedničkom tržištu iznose samo 85% američkih troškova u 1960.⁶ Drugo, da bi investiralo u inostranstvu, preduzeće mora podići fabriku koja je rentabilna i prodati proizvodnju te fabrike. Kupovina ili izgradnja velike fabrike može biti veoma skupa. A da bi osiguralo prodaju svojih proizvoda, preduzeće mora ili već imati tržište koje je

T A B E L A br. 4.
Bilans tekućih računa (u milionima dolara) (1)

	1966	1967	1968	1969
Japan	1.254	190	1.048	2.185
Nemačka	119	2.464	2.838	1.770
Italija	2.117	1.599	2.627	2.368
Ukupno	3.490	3.873	6.513	6.323
<i>Radi poređenja:</i> Neto američka investicije u inostranstvu	3.693	3.154	3.025	3.060

osvojilo izvozom, ili raspolagati fondovima za finansiranje programa unapređenja skupe prodaje, pri čemu valja pokrivati sve nastale troškove dok ne poraste tražnja tih proizvoda. Izuzev nekoliko džinovskih preduzeća, evropska i japanska preduzeća do skoro nisu raspolagala neophodnim fondovima. Zato im je jedino preostajalo da izvoze kada mogu i da se odreknu tržišta kada nisu bila u stanju da izvoze. Ta preduzeća su mogla da za-

⁶ Theodore R. Gates and Fabian Linden, *Costs and Competition*, New York, The National Industrial Conference Board, 1961, str. 14—15.

rade na izvozu i to usled niskih najamnina i ušteta u sopstvenim zemljama. I tako, kada bi proizvodila u inostranstvu, naročito u SAD, morala su plaćati više najmnine i nisu bila u stanju da ostvare iste uštete.

Međutim, poslednjih godina, stanje je počelo da se menja. Troškovi nominalnih najamnina su brzo rasli u Evropi i Japanu (videti tabelu br. 5). Evropska i japanska preduzeća su za mnoge svoje proizvode obezbeđivala tržišta putem izvoza. Fuzije i visoke stope akumulacije su ih toliko ojačale da ona sada u inostranstvu mogu izgrađivati rentabilne fabrike i finansirati unapređenje plasmana svojih proizvoda.

Rentabilnost fabrike ne zavisi samo od tehničkih uslova, već i od obima suparničkih preduzeća. U privredama malog obima, kao što je na primer privreda Australije, preduzeće može dosta dobro funkcionisati iako je po obimu pet, deset pa i više puta manje od obima koji je u SAD nužan da bi se preživelo. Otuda će evropska i japanska preduzeća najpre investirati u područja izvan SAD. U meri u kojoj se bude odvijao proces fuzija, racionalizacije i akumulacije, ta preduzeća će neminovno morati da se sve više okreću prema SAD. Može se desiti da preduzeća u tom cilju dobiju čak i državnu pomoć, doduše što prikriveniju kako bi se izbegle američke represalije. Ako se poveća broj međunarodnih fuzija poput one između Danlopa i Pirelija, evropske investicije u Americi će se jako razviti. Isto tako, ako se japanska privreda još više sredi i nastavi razvijati sadašnjim ritmom, japanska preduzeća će sve više investirati u SAD i van njih.

Na kraju možemo reći da porast evropskih troškova, snaženje preduzeća i njihovo prodiranje na strana tržišta deluju tako da teraju krupna evropska (i japanska) preduzeća da investiraju u SAD i van njih. Fuzije na evropskom nivou ubrzaće taj proces, ali one će se opravdati i bez toga, mada na druge načine. Neka preduzeća će nastojati da intenziviraju izvoz (naročito ona koja su suviše mala da bi investirala van granica svoje zemlje), dok će druga težiti krupnom investiranju.

Zaključci

Iako prethodna analiza nije ni u kom slučaju konačna, ipak navodi na sledeće zaključke:

I. Evropski i japanski kapital je dovoljno jak ne samo da odoli američkom kapitalu, već i da putem izvoza pređe u protivnapad.

II. Krupna evropska i japanska preduzeća sve više sprovode ekspanziju u inostranstvu putem direktnih investicija u druge zemlje, uključiv i u SAD. Međutim, za mala preduzeća i za određene proizvode izvoz je i dalje važan.

III. Fuzija na evropskom nivou i još izraženija konsolidacija u Japanu, znatno će ubrzati taj proces, te će preduzeća tih zemalja sve više investirati u inostranstvu.

Zapaziće se da su ti zaključci veoma slični zaključcima Ernesta Mandela koji stavlja naglasak na sve izraženiji izazov evropskog i japanskog kapitala američkoj hegemoniji. Međutim, postoji jedna značajna razlika jer mi više stavljamo naglasak na direktne evropske i japanske investicije, dok Mandel naročito insistira na izvozu. O Mandelovim idejama raspravljamo kasnije, u Prilogu.

II. KAPITAL I DRŽAVA-NACIJA

Pre no što razmotrimo posledice koje će ovi zaključci imati po budući razvitak kapitalističkog sistema, biće korisno analizirati odnos između snage kapitala i autonomije određene države prema ostalim državama. Svi navedeni autori, bez obzira na njihove ideje o superimperijalizmu, ultraimperijalizmu ili imperijalističkom suparništvu, polaze od načela da autonomiju nacionalne države određuje snaga kapitala kome ta nacija služi kao osnova. To znači da je autonomna ona država čiji je kapital slab, dok je slaba i potčinjena ona država čiji je kapital slab. Oni koji smatraju da je američki kapital izrazito jači od evropskog i japanskog kapitala, gledaju na Evropu i Japan kao na područja koja jesu i koja će ostati potčinjena SAD; nasuprot njima, oni koji veruju da evropski kapital konkuriše američkom, gledaju na Evropu i na Japan kao na područja koja postaju sve autonomnija. Ali stvari nisu tako jednostavne jer, iako su snage i autonomija povezani, ne postoji neposredna veza između snage kapitala i autonomije države.

Krupni britanski kapital ubraja se uvek među naj snažnije na svetu. Na 100 najkrupnijih svetskih preduzeća, dolazi 11 britanskih, dok Evropska ekonomska zajednica uzeta u celini ima samo 18 takvih preduzeća; na 200 najkrupnijih neameričkih preduzeća, dolazilo je krajem 1960. godine 55 britanskih, dok je na japanska otpađalo samo 43, na nemačka — 25, a na francuska — 23 preduzeća. Britanska preduzeća su oduvek operisala u

svetskim razmerama, a u Sijaju imala jedan od najkrupnijih svetskih bankarskih i finansijskih centara. Međutim, britanska država nije snažno podržavala interese specifično britanskog kapitalizma. Naprotiv, ekonomska politika britanskih vlada jako je vodila računa o međunarodnim institucijama svetskog kapitalizma i o najvećoj imperijalističkoj sili — o SAD. Politika britanskih vlada za vreme uobičajenih kriza platnog bilansa veoma se razlikuje od politike koju bi sprovodila nezavisnija kapitalistička država; ta politika je pogoršala stagnaciju britanskog kapitalizma. Paradoksalno zvuči, ali je tačno da se slabost britanske države ne može objasniti prostim opadanjem britanskog kapitalizma kao takvog, već upravo snagom kosmopolitskih aktivnosti britanskog kapitala, snagom koja još više potkopava strogo nacionalnu privredu.

Krupni britanski kapital uvek je imao značajnu međunarodnu dimenziju, a uslovi posleratnog sveta su još više podvukli tu strukturu, bitno je ne menjajući. Kapital kontinentalne Evrope i Japana nije imao dovoljno iskustva ni sredstava za investiranje u inostranstvu; zahvaljujući snažnoj unutrašnjoj ekspanziji, pružale su mu se brojne prilike za unutrašnje investiranje. Za razliku od toga, krupni britanski kapital nije video dovoljno ohrabrujućih perspektiva u zemlji, ali je imao obilje prilika i veza u inostranstvu. Dakle, došlo je do relativnog pogoršanja nacionalne osnove britanskog kapitalizma, a nezavisnost britanske države bivala je potkopavana. Splet tih tendencija — međunarodna ekspanzija krupnog britanskog kapitala, praćena slabljenjem britanske države i nacionalne ekonomske osnove britanskog kapitalizma — uticao je na položaj velikog broja preduzeća u oblastima gde britanska država ne vrši nikakvu kontrolu, a pruža malu ili nikakvu zaštitu. Ta preduzeća, kao i britanski kapitalizam uzet u celini, bila bi usled toga veoma osetljiva na represalije sa kojima bi se suočila u slučaju da Velika Britanija vodi ekonomsku politiku suprotnu volji ostalih imperijalističkih sila.

Koherentna politika koja bi vodila računa o unutrašnjem razvitku britanskog kapitalizma zahtevala bi da se tokom poslednjih decenija pribegava merama kao što su ograničavanje uvoza, znatna restrikcija investicija u inostranstvu i zamrzavanje nekih bilansa sterlinske zone. Te mere bi se negativno odrazile na međunarodne operacije britanskih preduzeća, bilo tako što bi otežale kretanje kapitala, bilo tako što bi izazvale represalije drugih kapitalističkih država. Zauzvrat, britanska preduzeća bi imala koristi od rasta svoje nacionalne privrede. Teš-

koće i nesigurnosti britanske privrede terale su preduzeća da se radije integrišu u svetski kapitalizam nad kojim britanska država ne vrši nikakvu kontrolu; britanska privreda je usled toga postajala sve osetljivija na međunarodnom planu, a potencijalne prednosti nacionalnog razvitka krupnog kapitala su se još više smanjivale. Suočeni sa opasnošću gubitka stranih tržišta i pred perspektivom problematične ekspanzije unutrašnjih aktivnosti, sektori britanskog kapitala, koji operišu u međunarodnim razmerama — tu dolaze većina finansijskog kapitala i brojna industrijska preduzeća — protivili su se merama nužnim za dinamiziranje britanskog kapitalizma, i hteli ne hteli, opredeljivali se za stagnaciju i deflaciju kao odgovor na zahteve ostalih imperijalističkih sila.

I tako su neki glavni sektori britanske buržoazije zaista bili „denacionalizovani”, ali ne usled sopstvene slabosti, već usled slabosti britanske države i svoje nacionalne baze. Snage britanskog krupnog kapitala u inostranstvu prouzrokovala je slabost britanskog kapitalizma. Da su glavna britanska preduzeća bila manja, ne bi se na taj način ni mogla razvijati u inostranstvu. Proizvodnja u inostranstvu i međunarodne finansijske transakcije bile bi sada mnogo manje značajni izvori njihovog dohotka, a britanska preduzeća i cela britanska privreda bili bi manje osetljivi na represalije, što bi dovelo do toga da profiti i mogućnosti rasta nacionalne privrede budu mnogo veći. I obratno, da su britanska država i nacionalna privreda sačuvala svoju nekadašnju snagu, represalije stranih država bi bile mnogo manje verovatne, a nastojanja u pravcu stimuliranja i restrukturiranja nacionalne privrede ne bi kočila međunarodne operacije britanskih preduzeća. Ova ne bi morala da se opredeljuju između ekspanzije u svojoj zemlji i ekspanzije u inostranstvu. Naime, mogla bi imati i jedno i drugo. *Naša analiza Evrope i Japana pokazala je da ekspanzija koja počiva samo na izvozu ima veoma određene granice. Međutim, primer Britanije ukazuje na opasnosti koje sobom nosi ekspanzija putem direktnih investicija iz kojih ne stoje državna podrška i dovoljno jaka nacionalna baza.*

Perspektive

Vratimo se sada perspektivama koje se otvaraju pred Evropskom zajednicom i Japanom. Ukoliko se evropska i japanska preduzeća budu razvijala u ino-

stranstvu, ona će sve više ugrožavati položaj američkih preduzeća, kako u SAD tako i van njih. Američka država će u početku verovatno odgovoriti na tu opasnost onako kako to već čini, tj. ograničavajući izvoz određenih proizvoda, pomažući preduzeća koja su pod kontrolom države i pokušavajući da stekne ili održi američke privilegije na stranim tržištima. Ukoliko se te mere pokažu nedovoljnim — što će verovatno biti slučaj — američka država će, da bi se suprotstavila sve većim evropskim i japanskim investicijama, pokušati da ograniči operacije inostranog kapitala u SAD, nastojeći da, tamo gde može, ubedi svoje najpodređenije saveznike da isto postupe. Dakle, pred kontranapadom neameričkog kapitala, američka država će još snažnije intervenisati u korist američkog kapitala. Da bi prodreo u SAD i ostala područja koja se nalaze pod američkom hegemonijom, neamerički kapital će biti prinuđen da traži sve veću podršku svojih država: finansijsku i tehnološku podršku u cilju snižavanja troškova proizvodnje i obezbeđivanja fondova neophodnih za ekspanziju; privredno pa čak i vojno podstrekivanje u cilju slabljenja pritiska SAD na svoje satelite; najзад, pretnje američkom kapitalu u Evropi. Ukoliko te mere ne bi urodile plodom, bila bi ugrožena evropska i japanska ekspanzija u SAD i zemlje zavisne od SAD. Evropski i japanski kapital bio bi stoga primoran da operiše uglavnom van američke sfere uticaja. Dakle, srednjoročne perspektive su sledeće: sve veća intervencija američke države, suočene sa rastućim neameričkim izazovom; stvarne pretnje i represalije neameričkih država, a možda i delimičan preokret sadašnjih tendencija ka interpenetraciji i to u onoj meri u kojoj se kapitalistički svet bude delio na područja koja bi sve više bila sama sebi dovoljna.

Mogućnost da se američka država odvrti od intervencija u korist američkog kapitala zavisi od sposobnosti neameričkih država da konkretno deluju i da formiraju efikasne saveze. Jedan evropski blok koji bi obuhvatio celu Zapadnu Evropu imao bi, na primer, znatno veću snagu u pregovorima sa SAD. Budući da godišnja vrednost američkih prodaja u Evropi iznosi više od 60 milijardi dolara, američke filijale bi bile vrlo osetljive na represalije koje bi ujedinjene evropske sile preduzele u slučaju sukoba sa SAD. Znatno smanjivanje prodaje veoma bi se negativno odrazilo na prednosti koje imaju američka preduzeća zahvaljujući snažnoj pomoći svoje države. Pretnja represalijama od strane saveza evropskih sila, iako nedovoljna da garantuje da će Amerika nast-

viti liberalnu politiku, ipak može za kratko vreme garantovati da će u Americi postojati snažna liberalna struja. Međutim, srednjoročno gledano, stvaranje evropskog bloka imalo bi suprotan efekt. Naime, olakšavajući fuzije na evropskom nivou i mobilisući sve obimnija sredstva države radi pomoći evropskim preduzećima, taj blok bi u tolikoj meri ojačao evropski kapital da bi on morao sve više da se razvija u inostranstvu, u SAD i van njih. Evropljani bi u dosta kratkom roku toliko ozbiljno ugrozili operacije američkih preduzeća u Latinskoj Americi, Kanadi, Australiji, na Bliskom Istoku i u samim SAD, da bi mnoga američka preduzeća, do tada liberalnih shvatanja, bila primorana da se obrate američkoj državi radi zaštite svojih interesa u tim područjima, čak i kada bi cena te odbrane bila restrikcija njihove delatnosti u Evropi. Dakle, iako bi, kratkoročno uzeto, stvaranje evropskog bloka moglo odvratiti američku državu od suviše jake intervencije u korist američkog kapitala, srednjoročno gledano, to bi imalo suprotan efekt i samo bi ojačalo zahteve za državnim intervencijom.

Kao što vidimo, sposobnost preduzeća da postanu konkurentna u međunarodnim razmerama, da osvajaju tržišta i nove izvore snabdevanja, štiteći ono što su ranije stekla, sve više će zavisiti od korišćenja državne vlasti. Ako iz ovog ili onog razloga državna vlast, kojom se kapital date države može koristiti, nije srazmerna njegovim potrebama, ne samo da će kapital te zemlje biti ozbiljno oslabljen u svetskoj konkurenciji, već ni državna vlast kojom on komanduje neće biti potpuno iskorišćena usled straha od mera odmazde.

Očigledno je da postoji više načina na koje se ta slabost može predoleteti. Data država može da stupi u savez sa drugim državama, pa čak i da se spoji sa njima, stavljajući svom kapitalu na raspolaganje mnogo snažniju državnu vlast. Tražeći da se učlani u Zajedničko tržište, Velika Britanija je, na primer, želela da postigne oba ta cilja. Britanski kapital, jako internacionalan u svojim operacijama i perspektivama, ima potrebu za državnim vlašću koja je mnogo snažnija od one koju mu može pružiti samo Velika Britanija; britanski kapital istovremeno strahuje da bi državna vlast drugih evropskih zemalja mogla biti upotrebljena protiv njega ukoliko bi Velika Britanija ostala izvan Zajedničkog tržišta. I obratno, ukoliko ne uspe u stvaranju saveza ili fuzije država, kapital može promeniti nacionalnu pripadnost. Određena engleska preduzeća koja uglavnom deluju u

američkoj sferi uticaja, mogu, na primer, uz saglasnost britanske države, promeniti nacionalnu pripadnost i postati američka; u nekim situacijama, saglasnost britanske države neće biti ni potrebna.

Ta dva načina akcije nisu nespojiva. U stvari, savezi mogu olakšati promenu nacionalne pripadnosti. U okviru Zajedničkog tržišta jedno francusko preduzeće se, na primer, lako može fuzionisati sa nemačkim preduzećem, postepeno prenoseći težište svoje aktivnosti sve dok ne instalira sedište u Nemačkoj (ono je, u stvari, nemačko, što jednog dana postaje i zvanično). S druge strane, u slučaju spajanja država, situacija je složenija jer svi kapitali stižu „nacionalnost” nove državne jedinice. Međutim, ta promena neće jednako delovati na osnivačke države i na njihove nacionalne kapitale. Stepem stvarne promene nacionalnosti varira od države do države.

Iako se promene nacionalne pripadnosti mogu pokazati značajnim, savezi ili spajanja država u okviru Zajedničkog tržišta će u ovom trenutku biti verovatno važniji. Maksimalno prošireno, Zajedničko tržište bi, u stvari, obuhvatilo celu zapadnu Evropu; ono bi centralizovalo toliki broj ekonomskih i vojnih odluka da bi „Ujedinjena Evropa” predstavljala jednu naciju. Ujedinjenje Evrope bi znatno povećalo državnu vlast koja se stavlja na raspolaganje evropskom kapitalu; to bi, pored ostalog, dovelo do „renacionalizacije” delovanja mnogih evropskih preduzeća, što bi povećalo interes za postizanje konkurentnosti nove „nacionalne” privrede. Sva tržišta zapadne Evrope bila bi pod kontrolom jednog entiteta koji bi imao obeležja jedinstvene državne vlasti. Što se tiče evropskih preduzeća, mnoga tržišta koja su ranije bila strana, postala bi sada unutrašnja tržišta. Mnoga preduzeća koja su u ranijem poretku bila međunarodna, postala bi u novom poretku „nacionalna” preduzeća, a glavni deo njihove proizvodnje i prodaje ostvarivao bi se u „nacionalnim” granicama Ujedinjene Evrope. Ta preduzeća bi usled toga bila zainteresovana da „nacionalna” privreda snažno raste, makar i po cenu sukoba sa Amerikom ili nekom drugom kapitalističkom državom. Razume se, to ne znači da bi sva ta preduzeća bila jednako zainteresovana za rast svoje prvobitne nacionalne privrede. Naprotiv, kapital iz najzaostalijih područja Evrope ili iz područja u kojima je radnička klasa najborbenija, selio bi se u bogatija područja, tamo gde je radnička klasa pomirljivija, što bi moglo imati kobne posledice po napuštenu područja.

Pošto će krupni evropski kapital jako zavisiti od zdravlja privrede zapadne Evrope i izvlačiti znatna preimućstva od korišćenja vlasti evropske države, on će delovati kao „nacionalistička” sila koja podržava autonomni privredni razvitak zapadne Evrope, oslanjajući se na korišćenje državne vlasti u inostranstvu. U celini uzev, odnosi između evropskog kapitala i evropske „države” biće isti kao odnosi između američkog kapitala i američke države. Dakle, ta evropska država bila bi autonomna u odnosu na druge države i, u slučaju potrebe, snažno bi podržavala svoj kapital. Tako bi se ujedinjena Evropa pretvorila u nešto što bismo u nedostatku boljeg izraza mogli nazvati „imperijalističkom metropolom”: ona bi bila autonomna i imperijalistička.

Danas su neke nacije same po sebi imperijalističke metropole. Većina velikih ili malih preduzeća, situiranih u zemljama poput Francuske, Nemačke ili Japana, jesu i ostaće u nekoliko narednih godina jako zavisne od svojih nacionalnih privreda. Ta preduzeća će za vreme ekonomskih kriza biti vrlo zainteresovana za nacionalni rast i stoga će podržavati autonomnu ekonomsku politiku. Štaviše, pomenute države su u stanju da osiguraju ako ne dovoljnu, a ono znatnu zaštitu i podršku određenim operacijama svojih preduzeća u inostranstvu. To može dobiti vid ekonomske, pa i neposredne vojne pomoći (kao što bi postupio Japan u pogledu svojih preduzeća u Jugoistočnoj Aziji) ili mera odmazde u odnosu na strane interese (kao što bi mogla postupiti kontinentalna Evropa ukoliko bi Amerika ograničila svoj uvoz iz Evrope). Dakle, dok se ne ostvari evropsko jedinstvo — što je idealno rešenje sa stanovišta većine krupnih evropskih preduzeća — neke autonomne neameričke države će intenzivno upotrebljavati svoju vlast u korist svog nacionalnog kapitala.

Zaključci

Ukratko, otvara se perspektiva interimperijalističkog suparništva: određen broj relativno autonomnih država koje smo nazvali „imperijalističkim metropolama” doći će u sukob, nastojeći da pruži podršku svojim kapitalima. Da li će metropole biti neke današnje nacionalne države ili šire jedinice, to će zavisiti od mnogih činilaca o kojima nismo raspravljali. Moćne snage teraju evropske države da se sve tešnje ujedinjuju, ali još nije

jasno da li će to ujedinjavanje biti dovoljno da se stvori jedna metropola. Neke nacionalne države (Velika Britanija je najbolji primer) postaće (ili su to već) relativno potčinjene. Za razliku od imperijalističkih metropola, te države možemo nazvati „imperijalističkim” satelitima”.

Te države ne postaju sateliti samo zbog slabosti svog kapitala; u nekim slučajevima uzrok leži u nepodudarnosti između potreba kapitala i državne vlasti kojom on raspolaze. Tamo gde krupni kapital deluje na širokom međunarodnom planu i gde je država relativno lišena vlasti, kapital mora ostati u dobrim odnosima pre svega sa moćnijim stranim državama. Zato će se na ekonomskom planu protiviti merama koje zahteva nacionalno rešenje ekonomskih kriza (te mere bi mogle izazvati represalije stranih zemalja); na diplomatskom planu kapital će hteti da njegova država po svaku cenu ostane u najboljim odnosima sa stranim državama u kojima on deluje.

Ovde ne razmatramo posledice ovih zaključaka po budućnost imperijalističkog sistema. Međutim, valja istaći sledeće: problemi i perspektive sa kojima se suočavaju radnički i revolucionarni pokreti u razvijenim kapitalističkim zemljama, zavisice delimično od stepena podrške koju krupni kapital bude davao nacionalnoj strategiji privrednog razvoja u vreme krize, od načina na koji će računati sa fenomenima kao što su Zajedničko tržište ili evropski nacionalizam (izraz „nacionalni” valja uzeti u širem smislu). Takva metropola nosi u sebi novu vrstu opasnosti, „socijalimperijalizam”, što znači da radnička klasa koristi preimućstva koja joj pruža nacionalna privreda u razvoju i za uzvrat prihvata imperijalistički sistem, odnosno dozvoljava da se vodi imperijalistička politika. Nije neophodno da se ta „preimućstva” tiču stvarnog rasta životnog standarda radničke klase. Naprotiv, u slučaju teške svetske krize, glavno preimućstvo nacionalnog razvitka bilo bi ublažavanje krize, a u mnogo manjoj meri stvarno poboljšanje položaja radnika. I obratno, u nekom „satelitu”, gde kapital nije spreman da podrži nacionalni razvitak i gde stoga deluje kao kosmopolitska snaga, manevarski prostor države je znatno sužen i njoj je u trenutku krize teško da radničkoj klasi osigura preimućstva. U stvari, ograničena međunarodnim potrebama krupnog kapitala, država može biti prisiljena da frontalno udari na radnički standard kako bi se suočila sa krizom.

DODATAK

Proizvodnost rada i konkurentna sposobnost

U svom članku „Kuda ide Amerika” Ernest Mandel piše: „Ako koncentracija evropske i japanske privrede dovede do stvaranja jedinica koje deluju u istim razmerama kao američke jedinice, američka industrija će se na kraju naći u nemogućem položaju. Ona bi morala plaćati trostruko veće najamnine za produktivnost rada jednaku evropskoj ili japanskoj. To bi bilo potpuno nepodnošljivo, a za američku industriju bi značilo početak čudovišne strukturalne krize.”

Ovaj zaključak se temelji na dve hipoteze od kojih nijedna ne mora biti tačna: 1) Porast proizvodnosti rada neće biti praćen porastom realnih nadnica i stoga će doći do porasta stope eksploatacije. 2) Porast stope eksploatacije u Evropi i Japanu sniziće izvozne troškove tamošnjih zemalja, što će ih učiniti konkurentno sposobnijim na američkim tržištima. Razmotrimo te hipoteze.

Stopa eksploatacije odražava odnos klasnih snaga. Povećanje proizvodnosti rada dovede do porasta stope eksploatacije samo ukoliko je radnička klasa nedovoljno jaka da iznuđi odgovarajući porast realnih nadnica. Mandelov zaključak o tome da povećanje realnih nadnica u Evropi i Japanu neće u potpunosti iscrpsati porast proizvodnosti koji su omogućile fuzije i akumulacija, počiva na prečutnoj hipotezi o slabosti radničke klase tamošnjih zemalja. Međutim, on sa razlogom podvlači snagu i borbenost te radničke klase.

Porast stope eksploatacije dovodi do veće konkurentnosti izvoza na američkim tržištima samo ako troškovi proizvodnje zemlje izvoznice, izraženi u američkim dolarima, budu niži od američkih proizvodnih troškova, takođe izraženih u dolarima. Troškovi proizvodnje zemlje izvoznice, izraženi u dolarima, određeni su troškovima proizvodnje, izraženim u domaćoj valuti i na osnovu deviznog kursa. Da bismo znali kako porast stope eksploatacije utiče na konkurentnu sposobnost, moramo znati: 1) Kako ona utiče na troškove proizvodnje, obračunate u domaćoj valuti; 2) Kako devizni kurs reaguje na promenu troškova proizvodnje. Razmotrimo ta dva pitanja, pri čemu ćemo, iz praktičnih razloga, troškove proizvodnje, obračunate u domaćoj valuti, nazvati *monetarnim troškovima*, a troškove proizvodnje, obračunate u dolarima — *dolarskim troškovima*.

U odgovor na prvo pitanje je jednostavan. Ne posotji obavezna povezanost između promena stope eksploatacije i promena monetarnih troškova. Porast stope eksploatacije može biti praćen padom, porastom ili nepromenjenim nivoom monetarnih troškova. To zavisi od sposobnosti radničke klase da prisili poslodavce na povećanje nominalnih najamnina, kao i od toga da li će poslodavci podići cene proizvoda koje troše radnici. Razmotrimo, na primer, tipičan slučaj radničke klase koja je na ekonomskom planu dovoljno jaka da nametne snažan porast nominalnih najamnina, ali na političkom planu suviše slaba da bi uticala na cene. Ako su poslodavci u dovoljnoj meri podigli cene, to će dovesti do inflacionističkog rasta u kome će proizvodnost rada brže rasti od realnih najamnina, a doći će i do porasta monetarnih troškova i cena. Da bismo ilustrovali takvo stanje, navodimo sledeće brojčane podatke:

T A B E L A br. 5.

Proizvodnost rada, najamnine i troškovi najamnine po jedinici
Procenat porasta u industriji

	Proizvodnja na sat	Zarade na sat	Troškovi najamnine
1956—68			
SAD	53	55	2
SR Nemačka	92	147	30
Japan	147	209	25
1960—68			
SAD	29	33	4
SR Nemačka	58	84	17
Japan	111	151	20

Izvor: National Institute Economic Review.

Proizvodnost rada raste za 15%, nominalne nadnice za 20%, a cene za 10%. Pošto je rast realnih najamnina jednak porastu nominalnih najamnina *minus* porast cena, realne najamnine treba da rastu za 20% — 10% = 10%. To je manje od porasta proizvodnosti rada (15%), usled čega raste stopa eksploatacije. Ako pođemo od načela da je rad jedina cena proizvodnje, porast monetarnih troškova je jednak porastu nominalnih najamnina od 20% — 15% = 5%. Dakle, u ovom slučaju monetarni troškovi rastu isto kao što se povećava stopa eksploatacije.

¹ NLR, br. 54, str. 13.

Ta dva fenomena mogu biti tako simultana zato što cenu radne snage ne određuju jedino pregovori o najamnima, koji utvrđuju nominalne najamnine, već i sposobnost poslodavaca da određuju cene. U primeru koji smo upravo naveli, radnici su bili dovoljno jaki da izazovu inflaciju i da dovedu do porasta nominalnih najamnina, ali kapitalisti su uspeali da, sa svoje strane, povećanjem cena postignu podizanje stope eksploatacije.

Ako monetarni troškovi beleže brz porast, a devizni kurs ostaje nepromenjen, viša stopa eksploatacije može izazvati brz porast dolarskih troškova, što još upadljivije smanjuje konkurentnost izvoza. Doduše, devizni kurs zavisi od brojnih činilaca — od sposobnosti date zemlje da se zadužuje u inostranstvu ili od stanja njenog platnog bilansa. Ne postoji nepogrešiv mehanizam pomoću kojeg se promenama u deviznom kursu mogu kompenzirati promene monetarnih troškova u raznim zemljama. Dakle, porast monetarnih troškova ne mora da bude uravnotežen devalvacijom, odnosno može sa svoje strane dovesti do porasta dolarskih troškova.

Iz ovoga jasno proizilazi da dejstvo porasta proizvodnosti rada na konkurentsku sposobnost evropskog i japanskog izvoza zavisi kako od borbenosti i snage radničke klase tamošnjih zemalja, tako i od fleksibilnosti deviznih kurseva. Ako devizni kursevi ostanu tako nefleksibilni kao što su bili u prošlosti, i ako radnička klasa postane borbenija, što ona izgleda jeste, evropski i japanski izvoz mogu postati manje konkurentni.

Još jednostavniji način da vidimo kako brži porast proizvodnosti rada ne znači neminovno snižavanje monetarnih troškova, sastoji se u proučavanju iskustva stečenog tokom poslednjih petnaest godina. Tabela br. 5 sadrži stope rasta proizvodnosti rada po čoveku i po jedinici vremena (proizvodnost) u SAD, Nemačkoj i Japanu — za razdoblje 1956—1968. Proizvodnost rada je u Japanu porasla za 147%, u Nemačkoj za 92%, a u SAD samo za 55%. S druge strane, nominalne najamnine su rasle za 209%, 147% i 55%. Zajednička posledica te dve serije povećanja bio je skok jedinstvenih troškova najamnina i to za 2% u SAD, za 30% u Nemačkoj i za 25% u Japanu. Dakle, kao što je u Nemačkoj i Japanu proizvodnost rada rasla brže nego u SAD, tako su i monetarni troškovi tih zemalja rasli brže od monetarnih troškova SAD.

(„Internationalisation du capital et pouvoir national d'Etat", *Les Temps modernes*, No. 329, dec. 1973.)

Preveo: Zoran Jovanović

Philippe Herzog

NOVI RAZVITAK INTERNACIONALIZACIJE KAPITALA¹

1. Devetnaesti kongres Komunističke partije Francuske, analizirajući novi razvoj socijalno-ekonomske i političke situacije u Francuskoj okvalifikovao ju je kao „novu etapu moći monopola”.²

Čini se da su i druge zemlje, pod raznim oblicima, upoznale jednu „novu etapu”. Ono što je suštinski zajedničko različitim zemljama, ono što povezuje njihove posebne razvitke, delimično izjednačava njihov ekonomski i politički život, delimično naglašava njihove specifičnosti i njihove razlike, to je akumulacija kapitala na internacionalnom nivou. Na bazi jedne ubrzanе internacionalizacije produktivnih snaga finansijska oligarhija razvija svoja materijalna ulaganja, svoje resurse u produktivnom kapitalu, svoje proizvode, svoja tržišta među brojnim nacijama. Ona svojim kapitalima osigurava veoma brzu rotaciju. Uspostavljajući međunarodne veze između industrijskih grupa i banaka, ona može premetiti sopstvene kapitale prema unosnijim operacijama, žrtvujući rentabilnost jednog od svojih resursa. Monopoli, čija se baza postavlja u određenu zemlju, uključeni su u kontekst zaoštrene konkurencije; s jedne strane tražeći udruživanje sa određenim inostranim grupama i,

¹ Pitanja koja se tretiraju u ovom članku čine objekat jednog analitičkog rada i zajedničke diskusije Henri Jourdaina (Anri Zурden), Philippe Herzoga (Filip Erceg) i Jacques Kahna (Žak Kan).

² 19. kongres Komunističke partije Francuske, sveska o komunizmu, No. 2—3, februar—mart 1970.

s druge strane, razvijajući po svaku cenu svoje aktivnosti u inostranstvu.

2. Ipak, ne treba smatrati da se „nova etapa” jednostavno karakteriše ubrzanom „internacionalizacijom kapitala”.³ Naročito ne treba shvatiti razvoj multinacionalnih društava kao jedan spoljni faktor koji će modificirati nacionalnu politiku. Ovaj razvoj je jedna nova forma državnog monopolističkog kapitalizma, poslednja faza imperijalizma. U stvari, šta je omogućilo brzo širenje multinacionalnih društava? Razvoj proizvodnih snaga i eksploatacija radnika u svakoj zemlji pothranjivali su razvitak monopola, koncentrišući sredstva i snage rada. Pojačano prožimanje njihovih interesa u proizvodnim jedinicama i organima banke, kao i pojačan oslonac koji oni nalaze u oblicima javnog finansiranja dozvoljava im da ojačaju tu koncentraciju, s jedne strane na nacionalnim osnovama, sa druge, sve više i više na internacionalnom planu. Proizašla iz državnog monopolističkog kapitalizma, multinacionalna društva obnavljaju njegove forme; ona mnogo brže nego što je to činio finansijski kapital razvijaju svoju koncentraciju u svakoj zemlji; sve više zahtevaju raspolaganje javnim sredstvima finansiranja i kontrole; pritiskaju svom svojom težinom radnike brojnih zemalja i državne aparate prilagođavajući sve više u svoju korist tradicionalne forme vršenja političke moći.

3. Zato nam se čini da razvoj multinacionalnih kapitalističkih firmi postavlja ne samo sindikalne probleme novog tipa, nego i nove ekonomske i političke probleme. Isto toliko je potrebno bliže ispitati posledice ovog razvoja sa tačke gledišta uslova života i rada radničke klase i organizacije sindikalnih borbi. Treba ga takođe sagledati i sa tačke gledišta demokratskog programa udruženih antimonopolističkih snaga u svakoj zemlji, snaga sposobnih da otvore put koji vodi u socijalizam. Tačnije, nova pitanja postaju sve važnija u ideološkim borbama. Na primer, kako zameniti aktuelne međunarodne odnose tehničke saradnje i razmene svojstvene jednom kapitalističkom društvenom uređenju, koji služi za razvoj monopolističkog kapitala, obnavlja-

³ Ovaj izraz se upotrebljava iz komoditeta. Mi se njime služimo da označimo razvoj koncentracija, a takođe i baza eksploatacije u *brojnim nacijama* za jedan posebni kapital. Udruživanje kapitala koji proizlaze iz različitih nacija u jedan monopol, jeste jedan eventualni aspekt internacionalizacije kapitala, ali ne glavni. Pravi kosmpolitski monopoli, sa tačke gledišta vlasništva i realne kontrole, retki su: grupe zadržavaju jednu glavnu nacionalnu bazu.

jući konflikte i svoja rasipanja, novim odnosima sposobnim da doprinesu brzom razvoju produktivnih snaga u interesu radnika?

Koja su sredstva i principi politike nacionalizacije i borbe protiv prodiranja transnacionalnog monopolističkog kapitala, protiv izvoza kapitala, u kontekstu razvijene demokratije koja jača i razvija nacionalnu ekonomiju i osigurava zadovoljenje potreba radnika? Kako uskladiti potrebne nacionalizacije i održati ili razviti nove forme međunarodne saradnje? Sva ova pitanja traže produbljenu analizu savremenih tendencija internacionalizacije kapitala. U toj perspektivi iznosimo ovde nekoliko zapazanja, polazeći od hipoteza i signalizirajući neke probleme koje ovo istraživanje nameće. Ne odgovaramo direktno na pitanja koja se tiču spoljnih odnosa razvijene demokratije (koja su jednim delom važna jer odgovori određuju akcije za uspostavljanje zajedničkog programa demokratskih snaga), već ćemo diskutovati o temama koje su vezane za oblike i posledice aktuelnog pokreta internacionalizacije kapitala.

ELEMENTI MARKSISTIČKO-LENJINISTIČKE ANALIZE IMPERIJALIZMA

Mnogi posmatrači i političari smatraju da sa razvojem transnacionalnih kapitala, kapitalizam doživljava pravu mutaciju. Za nas, ovaj razvoj je jedna nova etapa državnog monopolističkog kapitalizma koji se svrstava u imperijalistički stadijum kapitalizma, čije je glavne karakteristike istakao Lenjin.

Čini nam se korisnim da se podsetimo na neke elemente marksističko-lenjinističke analize imperijalizma i državnog monopolističkog kapitalizma, kako bi se zatim procenilo ono što je novo i ono što to nije.⁴

1. Dominantna forma akumulacije u stadijumu imperijalizma je *finansijski kapital*. Karakteriše ga prožimanje interesa bankarskih i industrijskih grupa, sadrži u isto vreme saveze i udruženja kapitala i borbe među ovim novim „finansijskim grupama”, čak i unutar njih samih. Konstituisanje finansijskog kapitala nastalo je kao posledica tendencijskog opadanja profitne stope.

⁴ Videti: V. I. Lenjin, „Imperijalizam kao najviši stadijum kapitalizma” (*Sabrana dela*, tom 22, izdanja na stranim jezicima, Moskva). O glavnim novim aspektima imperijalizma danas, videti: „Traitemarxiste d'economie politique: le capitalisme monopoliste d'etat”, Editions sociales, 1971.

pogađajući dva monopolistička pola: industriju i banke, koji su u klasičnom stadijumu kapitalizma ostali relativno po strani jedno od drugog. Prema tome, koncentracija industrijskog kapitala vršila se pozivanjem na centralizovane fondove banaka, bankarski profiti učešćem u industrijskim poslovima. Ta se interpenetracija razvijala u kontekstu gde je bila postignuta svetska generalizacija zona uticaja kapitalizma, a kapitalistička sfera se umanjila u odnosu na tri momenta. Revolucije su otvorile put za stvaranje socijalističkih društava. Socijalizacija produktivnih snaga i borba klasa u razvijenim kapitalističkim zemljama smanjile su mogućnosti „ekstenzivnih” oblika kapitalističke eksploatacije (proletarijacija novih socijalnih slojeva, produžetak trajanja rada itd.) i vode sve većem razvoju „intenzivnih” oblika (novi postupci, novi proizvodi, intenziviranje rada itd.). U regionima zavisnim od imperijalizma održavanje sačuvanih okvira, prepreke koje su stvorili monopoli konkurenciji proizvođača ili lokalnih kapitala i, naročito, usled posledica promena u „metropolama”, potreba monopola da relativno eliminišu živi rad, da razviju određene snage kvalifikovanog rada, da uvedu tehničke promene, proširujući svoja tržišta, ukoliko je taj razvoj doveo do proširenja kapitalističkih proizvodnih odnosa na pretkapitalističke sfere (što ne isključuje, očigledno, pojačanu dominaciju ili indirektnu eksploataciju monopolističkog kapitala nad tim sferama). Borbe za nacionalno oslobođenje u isto vreme doprinose izolaciji monopola, ističući njihov parazitski karakter.

2. Proizvođači tako sam (neapsolutne) granice svog širenja kao proizvodnog odnosa, kapital se brzo diferencira. Samo jedna frakcija, finansijska oligarhija, sposobna je da nađe uspešne odgovore tendenciji opadanja profitne stope i hiperakumulaciji kapitala — ovo poslednje je najvažnije, pošto je pribežište javnog finansiranja. Država ulazi u interpenetraciju banka-industrija ne kao „treća sila”, nego kao nosilac javnog kapitala, ne zahtevajući profit; ona priprema teren, služi kao dopuna i rezervna (olakšavajući mobilnost privatnog kapitala) finansijskim grupama. U državnomonopolističkom kapitalizmu finansijski kapital ima posebnu strukturu: koalicija industrijskih i bankovnih interesa praćena je, obavezno, udruživanjem javnog kapitala (dobijenim transformacijom poreza, ušteda, članarina, kotizacija, osiguranja) u službi ovih interesa. Ovo udruživanje iziskuje da stalno i sve više jača političko jedinstvo monopola i njihovo upravljanje državnim aparatom; ali, u isto vreme dalje se razvijaju i borbe među finansijskim grupama, da bi

se javno finansiranje i kontrole upotreбили za pomaganje njihove vlastite akumulacije, a ne konkurenata. Veze između država i monopola, u meri u kojoj grupe postaju „transnacionalne” ili kosmopolitske, postaju kompleksnije jer javno finansiranje podupire kapitale očigledno pod stranom kontrolom, bilo da su na teritoriji koja odgovara toj državi, bilo pod imenom „pomoći” zemljama u razvoju. To nije slučaj samo sa državama „male snage”, nego i sa samim imperijalističkim zemljama.⁵

3. Razvoj finansijskog kapitala, na bazi ranijih promena produktivnih snaga, prouzrokovao je nove forme i brz porast izvoza kapitala. Ovo ne datira samo iz imperijalističkog stadijuma, niti zamenjuje izvoze roba. Nova činjenica je, u stadijumu imperijalizma, da razvoj finansijskog kapitala integriše pod okriljem jednog istog kapitala proizvodnje geografski smeštene u različitim nacijama, stvarajući osnovu za jednu ubranu „internacionalizaciju proizvodnje”, dakle, i brzog razvoja svetske trgovine (ovaj pokret se, u stvari, bazira na skokovima i uzmacima u običnom monopolizmu, i razvija se zapravo smo u fazi državnog monopolizma).

Multiplikacija industrijsko-bankarskih odnosa, ojačavajući monopolističku konkurenciju, praćena je jakim porastom strujanja participacija, zajma i transfera.

Zahvaljujući bankarskom, a zatim i državnom potpomaganju industrijski kapital može direktno da eksploatiše, u određenim granicama, radnu snagu spoljnih „zona”, malo razvijenih ili nerazvijenih, što se naročito pokazuje značajnim u izvozu kapitala i, naravno, roba. Ovaj „razvoj” internacionalizacije ekonomskih kapitalističkih odnosa može se shvatiti samo, još jednom, u odnosu na „progres” produktivnih snaga i ekonomije troškova, s jedne strane, i mogućnosti rentabilizacije monopolističkog kapitala, s druge. Posebno se pretpostavlja da izvezeni kapital nalazi rezerve eksploatacije ili lokalne mogućnosti više profitne stope, i da u isto vreme, u velikom obimu, lokalna proizvodnja može da bude integrisana u okviru podele rada koja se stvara u monopolističkim industrijskim grupama.

Iz već skiciranih razloga⁶ monopolistički kapital stvara i nalazi granice svom „širenju” u sferama za-

⁵ Nalazimo prvu skicu ovog problema u „Le capital financier dans le cadre du capitalisme monopoliste d'état en France”. P. Boccara, „Economie et politique”, No. 122, sept. 1964. N. D. L. R.

⁶ O ovom pitanju tek ostaju da se učine produbljene studije; monopolističko blokiranje ekonomija takozvanih „nerazvijenih zemalja” nije još uvek dovoljno dobro interpretirano.

visnim od imperijalizma, posebno u sektorima prerađivačke industrije, i ima tendenciju da brzo razvije svoje afilijacije, svoje kontrole, svoje finansijske oslonce u suparničkim imperijalizmima. Ova tendencija ne poništava ranije oblike imperijalizma, naročito pljačke i borbe za kontrolu eksploatacije u perifernim zonama. S druge strane, problem izvoza robe umesto kapitala u socijalističke zemlje, uvek značajan za kapitaliste, veoma se zaoštava sada kada su socijalističke ekonomije znatno ojačale.⁷

RAZVOJ MULTINACIONALNIH DRUŠTAVA

Pokušaćemo sada da iznesemo glavne aspekte i da postavimo problem razjašnjavanja internacionalizacije kapitala danas.⁸ Počecemo opisom najčešće isticanih fenomena: razvoj „multinacionalnih društava“.

1. Ekonomska literatura obiluje opisima multinacionalnih društava i predlozima da se klasificiraju po svojim načinima upravljanja, a posebno po svojim stepenima pravne svojine i administrativne koncentracije.⁹ Među njima je i razlikovanje između *multinacionalnih društava* koje karakteriše relativna autonomija jedinica koje su članovi grupe, društava gde su ujedinjeni kapitali raznih nacionalnosti povezani za vladajuće društvo (holding), i *transnacionalna društva, gde su filijale ogranci matičnog društva koje je jedini vlasnik*. Mnogo opisa je posvećeno diferenciranju ovih preduzeća prema ulozi koja je dodeljena lokalnim kadrovima ili prema oslanjanju na lokalne kapitale, što je očigledno manje površan kriterijum, sudeći prema oblicima međunarodne podela rada u jedinicama koje one kontrolišu.

⁷ Nisu se samo evropski kapitalisti suočili sa ovim problemom i podelili prema njegovom sadržaju, nego su to učinili i oni iz Severne Amerike. U buduću će biti sve neophodnija nova rešenja; frakcije monopolističkih kapitala SAD i Kanade se suprotstavljaju u pogledu neophodnosti i najboljeg načina razvoja tržišta Kine (direktno ili putem njihovog uticaja u Japanu), podržavajući odnosa obimne razmene sa SSSR, itd.

⁸ Proučavanje je usredsređeno na relaciji između imperijalizama i samo dotiče pitanja socijalnih formacija „nerazvijenih“ i odnosa između kapitalističkih i socijalističkih zemalja.

⁹ Na primer klasifikacija Perlmuttera (na koju se poziva G. Gregory, „Analyse et prevision“, 22 janv. 1970), one koje su skicirane u razgovorima I.E.S.S.E.C. („Usine Nouvelle“, 26. mars 1970) i S.E.D.E.I.S. („Le Monde“ 12. Mai 1970) itd.

Ipak, ove definicije ne uspevaju da okarakterišu ono što je novo u odnosu na prethodne oblike internacionalizacije kapitala. U nedostatku toga autori nam često predlažu model „budućnosti“ multinacionalnog društva, gde će kapitali i upravljanje biti jednako podeljeni na razne zemlje, a proizvodnja i raspodela lokalizovani u više zemalja prema cenama koštanja, a naročito prema troškovima radne snage, i gde će se finansijska sredstva obezbeđivati na različitim nacionalnim tržištima u funkciji njihovih kamatnih stopa. Ovi autori uveravaju da multinacionalna društva po njihovim modelima još ne postoje, ili bar ne još u potpunosti. Njihova ekstrapolacija se pridružuje verovanjima u jednu vrstu ultraimperijalističke faze, gde će suočene imperijalističke snage usaglasiti svoje interese i gde će ili nestati ili koegzistirati u krilu grupa svetskih dimenzija.

2. Danas su veoma retke multinacionalne firme i transnacionalne grupe koje nisu vezane za određenu imperijalističku silu. Svakako, postoje imperijalističke firme potčinjene kapitalima više udruženih imperijalističkih sila. Činjenica nije nova. To se ne odnosi samo na karte, koji su dosta davnog postanka, kao onaj petrolejski,¹⁰ ili — da uzmemo primer tešnjeg udruživanja — zajedničko eksploatisanje petroleja u Iraku posle prvog svetskog rata. Postojalo je pre drugog svetskog rata francusko-belgijsko carstvo grupe Rothchild. Postoji i danas belgijsko-francusko carstvo belgijske firme Empain, koje je nedavno moglo da veže za sebe jednu multinacionalnu grupu čiji je kapital ranije bio francuskog porekla (Schneider), a ogranak električnih postrojenja grupe Empain-Schneider je sada penetriran od strane američke grupe Westinghouse. Već odavno su postojale grupe englesko-holandske, kao Shell i Unilever, ili američko-švajcarske, kao Nestlé.

Ipak, među grupama proizišlim iz različitih imperijalističkih sila zajedničke afilijacije su danas mnogo češće nego pojava zajedničkih matičnih društava. A pošto se firme konstituišu ili postoje na bazi međuperijalističkih kapitala, premoć jedne od udruženih grupa ne može se isključiti. S druge strane, rat se nastavlja u okviru udružene firme, kao i u okviru svih udruženja kapitala.

3. Najtipičniji primer transnacionalnosti predstavlja primer američkih firmi. Njihova internacionalizacija je istorijski uslovljena sa više pretpostavki: industrijsko i

¹⁰ Standard Oil of New-Jersey; Standard Oil of Canada; Texaco; Mobil Oil; Gulf Oil; Royal Dutch; Shell; Britisch Petroleum; Compagnie Francaise de Petrole.

tehnčko preimućstvo postignuto, više ili manje privremeno, od strane severnoameričkog imperijalizma posle drugog svetskog rata i osvojene pozicije proizašle iz tog rata (rat je bio prilika za izvanredan razvoj i sistematsko istraživanje inostranih tržišta od strane Amerikanaca); relativna slabost tržišta potrošačkih dobara u SAD i razvoj vojnih tržišta, razlike u razvoju situacija nakon drugog svetskog rata između SAD i ostalih razvijenih kapitalističkih zemalja, ove druge zemlje su, perspektivom obnavljanja produktivnih snaga i tržišta koja su nudile, postale interesantno područje plasmana za severnoameričke kapitale; prvenstvo iskustva monopolističkog kapitala SAD u raznim oblastima, kao što je javno finansiranje vojnih i svemirskih istraživanja, finansiranje izvoza kapitala putem deficita platnog bilansa, tj. putem emisije dolara, iskustvo veličine i organizacije (vezane za specifične karakteristike procesa rada i oblika eksploatacije). Snaga američkog monopola omogućila je da se oni (u sporazumu sa svojim konkurentima) iskoriste za „oslobođenje” razmena i da kreiraju uslove masovnog ulaska u Evropu: na primer, oblici „integracije” predstavljene (ili zamišljene) kao sredstva otpora, pretvorili su se u konstituisanje odskočne daske za američki ulazak. I pored ovih zapažanja ne treba skrivati da Evropi i ostalim kapitalističkim zemljama koreni ekspanzije severnoameričkog kapitala ostaju malo poznati.¹¹

Kako su alternativne strategije tipa unutrašnjeg „New Deal” razvitak prema zavisnim zonama, osmatranje tržišta u socijalističkim zemljama (bez prikrivanja) ustupili mesto politici akumulacije sa težištem u Evropi? Ovaj problem ostaje aktuelan jer se iste tendencije ponavljaju i kod novih oblika. Klasično gledište o veličini evropskih tržišta ne može biti jedini odgovor koji zadovoljava. Treba takođe znati zašto je industrijalizacija nerazvijenih zona ukočena samim razvojem američkih monopola, zašto oni ne razvijaju više njihova unutrašnja tržišta. Treba uočiti veze između američkog monopolističkog puta militarizacije (ekonomske osnove „hladnog rata” se obnavljaju) i „pomoći”, kasnije investicija u Evropi.

Ukratko, kako je — na bazi promena produktivnih snaga, smanjujući značajne troškove internacionalizacije, na bazi lokalnih razlika produktivnih snaga, oblika eks-

¹¹ Neki aspekti problema su postavljeni od strane Davida Eskinsa u „Business Planers and Americas postwar expansion” gl. „Corporations and the cold war”.

ploatacije i „tržišta” — mogao američki kapital da uspostavi takve temelje koncentracije pre ostalih? Analogna pitanja mogu biti postavljena u pogledu kapitala sa evropskom nacionalnom bazom.

Monopoli drugih imperijalističkih zemalja su, tako, osnovali odavno društva-afilijacije u inostranstvu, ili su se udružili u multinacionalne grupe. Ali, značaj i osnove njihovih implantacija su veoma različiti. Mnogi su tek nedavno pristupili problemu oplođavanja na svetskom nivou; oni to čine pod drugim uslovima i u drugim oblicima nego što su to činili severnoamerički kapitali posle drugog svetskog rata. Na primer, monopolistički kapital Savezne Republike Nemačke polazi od oslonca na veoma snažne pozicije teške industrije koncentrisane na zapadnonemačkoj teritoriji, koja je snažni izvoznik.

Sa svoje strane, francuski monopolistički kapital se oslanja na ogranke koje je ojačala država, posredstvom finansiranja i veoma selektivne kontrole. Prisiljen na delimično povlačenje i prestrukturiranje svojih inostranih baza (smeštenih u zemljama u razvoju), on je pripremio u više etapa svoj „izlazak” na tržišta suparničkih imperijalizama. Ekonomska politika države je najpre snažno pomogla realnu koncentraciju francuskih monopola na osnovi nacionalne teritorije (pod plaštom „politike rasta”), stavljajući mu na raspolaganje, sve više i više, javni obezvređeniji kapital. S druge strane, ona mu je pomogla da konstituiše ogromne mreže finansijske centralizacije i da podesi pokretljivost sopstvenih kapitala na internacionalnom planu.

Posle kratkog perioda, a to je sada osnovni prioritet VI-og plana i golističko-centralističke vlasti, došao je trenutak za francuski monopolizam da razvije do maksimuma svoja tržišta, komercijalne mreže i industrijska postrojenja u inostranstvu, naročito kod svojih konkurenata. Ali, ne treba verovati da se tu radi o pojačanoj borbi između francuskih i stranih grupa. Mnoge francuske grupe nalaze interese u udruživanju sa stranim suparnicima, i borba interesa suprotstavlja često kosmopolitske grupe. Isto tako, državna politika se ne suprotstavlja stranim kapitalima — kao što ćemo videti, ona odražava i služi već i u rastućem obimu interese multinacionalnih grupa.

4. Širenje multinacionalnih grupa je moguće samo na osnovu značajnog progressa nivoa produktivnih snaga, naročito u pogledu transporta, telekomunikacija, informacija, procesa koji u znatnoj meri smanjuje troškove premeštanja materijala i ljudi, kao i troškove funkcija

vezane za odnose između industrijskih i bankarskih kapitala.

Dokora je jedan veliki deo industrijskih afilijacija, stvorenih od strane monopolističkih grupa u inostranstvu, bio specijalizovan u proizvodnji vezanoj za jednu osnovnu sirovinu koja je geografski lokalizovana; petrolej, obojeni metali, tropski proizvodi itd.

U savremenoj etapi državnog monopolističkog kapitalizma grane nove tehnologije su te koje se pojavljuju kao područje opredeljenja za multinacionalne grupe: hemija, atomska industrija, elektronika, informatika, telekomunikacije, avio-svemirska istraživanja. U ovim industrijskim granama proizvodnja jedne iste grupe je proširena na više zemalja.

U određenom vidu ova „specijalizacija“ stvaranja afilijacija, participacija, kupovina preduzeća i druge „direktne“ investicije finansijskih grupa u inostranstvu u ključnim sektorima i tamo gde se tržište brzo razvija, nije nova. Amerikanci su, na primer, počeli da osnivaju afilijacije u Engleskoj pre 1914. godine u električnim konstrukcijama, određenim industrijama potrošnih dobara, zatim u mehaničkim konstrukcijama u hemiji, i uopšte u novim granama gde je postojalo tržište, tehničko iskustvo, — dakle, u vreme kada je malo engleskih firmi bilo razvijeno u tim sektorima. Često su ova angažovanja kapitala bila praćena ustupanjem participacije, prodajom proizvodnih jedinica engleskim grupama itd. Još pre 1914. godine nalaze se i u Francuskoj u prerađivačkoj industriji proizvodnje jedinice koje pripadaju stranim grupama, na primer: International Harvester za poljoprivredne mašine, Unidet Shoes Machinery za obućarske mašine, International Telegraph Telephone — I.T.T. i Ericson za telefone, Nestlé za čokoladu, U nilever za ulje i sapune, itd.

Najzad, General Motors je došao u Francusku ne da bi tu proizvodio automobile (njegova vozila prodavana u Francuskoj su uvožena iz Nemačke, i tek odnedavno je General Motors u Strasburu otvorio fabriku automobilskih automatskih menjača — uostalom, potpuno vezanu za filijalu grupe Savezne Republike Nemačke, i ne u Francuskoj), nego frižidere.

Ipak, obim monopolističkih investicija u prerađivačkoj industriji u inostranstvu je ostao ograničen (sem izuzetaka, na primer veze SAD — Engleska, u oba smera). Međutim, sada se zapaža umnožavanje afilijacija inostranih grupa, diverzifikacija njihovih aktivnosti. Primer bez presedana (između ostalih) u toku poslednjih me-

seci je američka grupa I.T.T., odavno locirana u Francuskoj u telekomunikacijama, koja je sada počela da kupuje u našoj zemlji preduzeća koja nemaju veze sa ovom granom: firmu jogurta, firmu obuće, jednu školu trgovačkog smera (što se slaže sa njenom sadašnjom tendencijom da se transformiše u konglomerat).¹²

Uopšteno, dakle, dok se ranije stvaranje multinacionalnih kompanija pojavljivalo najčešće diktirano nalazištem sirovina, ili nužnošću za proširenjem tržišta, danas — mada i ove motivacije nisu nestale — multinacionalnost odgovara na jedan mnogo širi način nego što se očekuje potrebi da se oplodi multinacionalni kapital, izvlačeći deo od ukupne relativne prednosti, naročito u eksploataciji rada.

Ovde se radi samo o jednoj tendenciji. Osim toga, diverzifikaciji afilijacija na internacionalnom planu treba da prethode uopšte klasičniji oblici širenja. Ako se ispituje lista francuskih grupa koje su dovoljno snažno utemeljene u inostranstvu, konstatuje se da su još uvek u pitanju grupe koje su, najvećim delom, umnožile svoje afilijacije po svetu pre novog talasa cvetanja multinacionalnih firmi: Compagnie Francaise des Petroles (nedavno združene sa novijom petrolejskom grupom Arap-elf; Air Liquide za tečne gasove; Saint-Gobain-Pont-a-MOUSSON i B.S.N. za staklo; Rhone-Poulenc za hemiju i sintetičke tekstile; Michelin za gume; Péchiney za aluminijum; Panaroya i Nickel za obojene metale, gde su veoma opipljive marže veoma tesno povezane sa pozicijama monopola. Péchiney i Air Liquid su ozbiljno proširile svoje instalacije pre tri godine u SAD, ali koristeći se jednim veoma dugim iskustvom američkog tržišta, jer su mu pristupile već pre drugog svetskog rata.

REALNI I APSTRAKTNI ASPEKTI INTERNACIONALIZACIJE KAPITALA

1. Glavni aspekti kapitalističke akumulacije nalaze se na nivou proizvodnje. Tu treba tražiti glavne karakteristike aktuelnog pokreta internacionalizacije kapitala. Nemarksistička ekonomska analiza pruža nekoliko opservacija, u isto vreme, korisnih i jednostranih, o ovim karakteristikama. Za nju direktno investiranje u ino-

¹² Za osvetljavanje nedavnih tendencija — gl. Henri Claude, „Les monopoles français dans le processus de concentration mondiale“ („Economie et politique“ No. 186—187, januar—februar 1970).

stranstvu je pod realnim uglom samo doprinos tehnike i know-how"; tesne veze između kretanja kapitala i karakteristike tehničkih promena i odnosa proizvodnje nisu rasvetljeni. Opisi kretanja stavljaju jedan kraj drugog i *odvajaju* aspekt oplođavanja kapitala i profita, i realni aspekt. Model koji nam je predložen veoma je sličan sledećem.¹³ Investiranje u inostranstvu dozvoljava jednom preduzeću da odoli konkurenciji i da dobije natprofite zahvaljujući tehnološkom napretku ili diferencijaciji proizvoda. Na toj osnovi ono uspostavlja kontakte sa izvoznim firmama ili stvara organe istraživanja i distribucije u inostranstvu. To zatim dovodi ili do prodaje licenci, ili do stvaranja fabrika za montažu ili kompletnu proizvodnju; u stvari, teško je eksploatirati tehničku prednost na razdaljini, a takođe i prodavati jednu „prednost“ koju je često teško definisati. Ovaj model je proizašao iz posmatranja prema kojima direktne investicije ponekad ne počivaju ni na kakvoj tehničkoj „prednosti“, već su uspostavljene putem konkurencije (dakle, tada često uzima oblik udruženja ili sporazuma kapitala) ili, da se još podsetimo, da se tehnička prednost ne oslanja obavezno na superiornost velikih proizvodnih dimenzija.

U meri u kojoj se autori interesuju za forme procesa rada, to nije da bi se analizirale karakteristike eksploatacije radnika, ni usled preokupacije njihovim uslovima rada, već da bi se razmotrili problemi kao: zašto afilijacije, upotrebljavajući istu tehniku kao i matične kuće, imaju često očigledno slabiju „produktivnost“? Pokušavajući da odgovore na ova pitanja (ili na druga analogna) autori ističu, pošto su uporedili veličine tržišta, kao i adaptaciju proizvoda sa uslovima lokalnih tržišta, da se proces rada razlikuje u pogledu specijalizacije i intenziteta pojedinih mesta. Ali, oni se zaustavljaju na pragu analize eksploatacije i zadovoljavaju se da citiraju probleme patronata u materiji upravljanja: više ili manje centralizovane kontrole izražavaju sve kontradikcije.

Marksisti, bez pretenzija da izlože odmah naučnu analizu ovog fenomena, nastoje da izbegnu jedan jednostran opis. Internacionalizacija proizvodnje nije fenomen proizašao iz jednog samostalnog, „autonomnog“ pokreta nezavisnog od klasnih odnosa. Ona uzima oblik internacionalizacije kapitala, dakle reflektuje sve protivrečnosti.

¹³ Videti na primer Stephen Hymer: „La grande corporation multinationale“ (Revue Economique novembar 1968), et Hewe Martin: „International business“.

Gradeći oslonac na lokalnim razlikama u pogledu tehnike, cene radne snage, tržišta itd., transnacionalni kapital ih, razvijajući se, obnavlja i zaoštava. Pre ili posle, imobilizacija kapitala u formi produktivnog kapitala („realnog“: opreme, radne snage itd.) stvara problem sa stanovišta monopolističkog profita. Ako grupa ne može da oslobodi njegovu delotvornost, ili nema interesa da to učini, upotreba realnog kapitala praćena je rasipanjem (nedovoljna upotreba kapaciteta, na primer) ili intenzifikacijom ritma, troškovima parazitskih funkcija (reklama) itd., to jest deformacijama proizvodnih snaga. Takođe, kada se monopol aktivira zahvaljujući potpori bankarskih i finansijskih izvora, kapital, koji se stavlja u funkciju u proizvodnji da bi se dalje angažovao na drugom mestu (u sektorima veće rentabilnosti), nastaje neprekidan niz angažmana i oslobađanja kapitala praćen ubrzanom koncentracijom, uz kočenje proizvodnje i potiskivanje radnika, prinudno obezvređivanje opreme, dok u drugim zemljama caruje nepremljenost.

Eventualne naučne novine i tehničke promene koje izgleda da podstiču multinacionalna društva, odnosi „internacionalne kooperacije“ koje oni prouzrokuju među jedinicama proizvodnje, kretanje ljudi između ovih jedinica, u isto vreme nam se čini kao aspekt kočenja, deformacije, borbe, dekvalifikacije, što je skandalozno da se prikriva.

Tako, unapređujući izvesne oblike difuzije tehnologije, monopolistički kapital rasipa i deformiše proizvodne snage u svom kretanju, bilo da je nacionalan ili transnacionalan (ovo je samo jedan od efekata ovog razvoja, videćemo i druge). Ako je kapital bio samo vrsta pokretača, uopštavanja ideja na tehničkom planu, ako je „odgovarao“ na taj način pokretu tehnika autonomne proizvodnje u odnosu na njega, ako je kapital zaista koordinirao širenje proizvodnih snaga, videćemo da, na primer, mapa interesa jedne finansijske grupe odražava mapu proizvodnih jedinica podređenih jednoj istoj tehničkoj koordinaciji. Međutim, nije tako; umetanje grupa odgovara potrebama isisavanja viška vrednosti, koje, očigledno, nisu ove koordinacije proizvodnih snaga.

2. To će reći da postoji „apstraktan“ aspekt akumulacije (stvarati novac, akumulirati kapital) koji nikada ne treba da se odvoji od „realnog“ aspekta niti da se prećuti. Proučavanje odnosa između realnih i apstraktnih aspekata akumulacije, takođe i internacionalizacije kapitala-novca, cepanje ovog kapitala na raz-

ličite funkcije, oslobođenje ovih kapitala u funkciji. Polet multinacionalnih firmi, rekli smo, počiva jednim delom na novom stepenu razvoja proizvodnih snaga, i, drugim delom, a taj aspekt je vrlo često prećutkivan, na interpenetraciju bez presedana industrijskih, bankarskih i parabankarskih kapitala i sredstava javnog finansiranja i ekonomske intervencije.

Bilo bi naročito pogrešno smatrati banke, finansijska društva i javna finansiranja kao jednostavne pomagače industrijskog kapitala. Pogrešno mišljenje koje bi vodilo do toga da se prenebregnu sopstvene protivrečnosti akumulacije u „multinacionalnim društvima“.

Videli smo da je „džinovska industrijska firma“ nosilac prerusene tehnike, jednostrane proizvodnje, vrlo značajnih realnosti. Ona prikriva i ostale, ne manje značajne, pod uglom vrednosti:

— povećana rentabilnost kapitala ovih društava najčešće je bila pripremljena javnim finansiranjem, bilo u istraživanju, bilo u prvim etapama razvoja, bilo u infrastrukturi;

— kada se umanjuje rentabilnost jednog postrojenja, a ona se neizbežno umanjuje, jer neprekidnom transformacijom produktivnih snaga, sastava kapitala, i načina potrošnje tržište i relativna konkurencija niza proizvoda ne poznaju jedan stalan rast, vlastiti kapitali često treba da budu oslobođeni ili treba da se udružuju sa dodatnim kapitalima. Intervencija banke i države u operacijama rezervnih snaga, udruživanja, komplemenarnih finansiranja neophodna je. Još više premeštanja kapitala zahteva politika prilagođena ovim promenama; plasmani mobilnih fondova postavljaju probleme dohotka koji treba da budu rešeni uz bankarsku podršku.

Smisao javnog finansiranja u ovom poduhvatu je da omogući monopolističkom kapitalu da pokupi višak vrednosti na drugom mestu, potpuno osiguravajući oplođavanje „odmetnutih“ proizvodnih jedinica. Tako monopolistički kapital može držati u rezervi ove jedinice, a pogotovu je njihova proizvodnja neophodna za održavanje tehničkih odnosa i razmena sa drugim jedinicama pod okriljem finansijskih grupa (tj. stalno neophodnih proizvodnji u ovim jedinicama). U isto vreme povučeni „javni“ kapital pokazuje jedan neznatan kapital, nikakav ili negativan. Udruženi kapitali u monopolističkoj grupi, izuzev javnog kapitala, nalaze se u borbi za podelu profita i ekstraprofita. Svaki teži da smanji dohodak drugih, ili da prebaci na druge pad rentabiliteta. Udruženje kapitala nema ništa zajedničko sa „društvom“ pokretačem tehničkog progressa i kooperacije, ono nema dru-

gih ciljeva do isisavanja viška vrednosti koji stvaraju radnici, uvek veću koncentraciju i kontrolu sredstava društvene proizvodnje i snaga rada.

Ovih nekoliko primedaba omogućavaju situiranje uloge javnog finansiranja (dakle namenu poreza, štednji, kotizacija, osiguravanja) u monopolističkoj koncentraciji (nacionalnoj i internacionalnoj).

One su dovoljne da se snažno opovrgne slika, koja počiva na obračunskim izveštajima divovskih transnacionalnih firmi, da se one samofinansiraju 100% i da jedino treba da nađu tržište. Istraživanje problema forme kontrole i udruživanja sa lokalnim kapitalima u ciklusu transnacionalnog kapitala, oblika državnog finansiranja i „finansijskih struktura“ u internacionalizaciji kapitala, zapravo je malo napredovalo.

POSLEDICE RAZVOJA MULTINACIONALNIH DRUŠTAVA NA DRUŠTVENO-EKONOMSKOM PLANU

1. Očigledno, razvoj multinacionalnih društava i podela rada između nacija sada su dva aspekta jednog istog pokreta: njihovi oblici su neodvojivi jedni od drugih. Znamo da evolucija produktivnih snaga po svojoj usmerenosti, svojim rasipanjima i ritmovima ima monopolistički karakter; znamo da je razvoj multinacionalnih društava razumljiv samo na bazi rastuće internacionalizacije proizvodnih snaga. Ipak, jasno je da internacionalizacija produktivnih snaga, koja je jedan aspekt tendencije socijalizacije produktivnih snaga, razvija potrebu progressa uslova života i rada radnika. Ona može u jednom drugom socijalnom režimu potpuno da odgovori — u novim oblicima — ovih potrebama. Sada internacionalizacija odgovara pre svega i neposredno istraživanju monopolističkog profita.

Problem izvora novih profita se zaista za monopolističke grupe zaoštrava bez presedana. Svaka „prednost“ — prirodna, socijalna, u proizvodnji, tržištu, pristupanju kreditu itd. koja se može dobiti plasmanom, mobilizacijom, u bilo kojoj naciji — interesuje finansijsku oligarhiju. Problemi oplođavanja monopolističkog kapitala, zbog sužavanja sfere širenja kapitalističkog odnosa na svetskom planu, postaju kompleksniji u vezi sa poletom revolucionarnih snaga. Klasično rešenje državnog monopolističkog kapitalizma: razvoj unutrašnjih osnova koncentracije u imperijalističkim zemljama, naročito za-

ličite funkcije, oslobođenje ovih kapitala u funkciji. Polet multinacionalnih firmi, rekli smo, počiva jednim delom na novom stepenu razvoja proizvodnih snaga, i, drugim delom, a taj aspekt je vrlo često prećutkivan, na interpenetraciju bez presedana industrijskih, bankarskih i parabankarskih kapitala i sredstava javnog finansiranja i ekonomske intervencije.

Bilo bi naročito pogrešno smatrati banke, finansijska društva i javna finansiranja kao jednostavne pomagače industrijskog kapitala. Pogrešno mišljenje koje bi vodilo do toga da se prenebregnu sopstvene protivrečnosti akumulacije u „multinacionalnim društvima“.

Videli smo da je „džinovska industrijska firma“ nosilac prerusene tehnike, jednostrane proizvodnje, vrlo značajnih realnosti. Ona prikriva i ostale, ne manje značajne, pod uglom vrednosti:

— povećana rentabilnost kapitala ovih društava najčešće je bila pripremljena javnim finansiranjem, bilo u istraživanju, bilo u prvim etapama razvoja, bilo u infrastrukturi;

— kada se umanjuje rentabilnost jednog postrojenja, a ona se neizbežno umanjuje, jer neprekidnom transformacijom produktivnih snaga, sastava kapitala, i načina potrošnje tržište i relativna konkurencija niza proizvoda ne poznaju jedan stalan rast, vlastiti kapitali često treba da budu oslobođeni ili treba da se udružuju sa dodatnim kapitalima. Intervencija banke i države u operacijama rezervnih snaga, udruživanja, komplementarnih finansiranja neophodna je. Još više premeštanja kapitala zahteva politika prilagođena ovim promenama; plasmani mobilnih fondova postavljaju probleme dohotka koji treba da budu rešeni uz bankarsku podršku.

Smisao javnog finansiranja u ovom poduhvatu je da omogući monopolističkom kapitalu da pokupi višak vrednosti na drugom mestu, potpuno osiguravajući oplodžavanje „odmetnutih“ proizvodnih jedinica. Tako monopolistički kapital može držati u rezervi ove jedinice, a pogotovu je njihova proizvodnja neophodna za održavanje tehničkih odnosa i razmena sa drugim jedinicama pod okriljem finansijskih grupa (tj. stalno neophodnih proizvodnji u ovim jedinicama). U isto vreme povučeni „javni“ kapital pokazuje jedan neznatan kapital, nikakav ili negativan. Udruženi kapitali u monopolističkoj grupi, izuzev javnog kapitala, nalaze se u borbi za podelu profita i ekstraprofita. Svaki teži da smanji dohodak drugih, ili da prebaci na druge pad rentabiliteta. Udruženje kapitala nema ništa zajedničko sa „društvom“ pokretačem tehničkog progressa i kooperacije, ono nema dru-

gih ciljeva do isisavanja viška vrednosti koji stvaraju radnici, uvek veću koncentraciju i kontrolu sredstava društvene proizvodnje i snaga rada.

Ovih nekoliko primedaba omogućavaju situiranje uloge javnog finansiranja (dakle namenu poreza, štednji, kotizacija, osiguravanja) u monopolističkoj koncentraciji (nacionalnoj i internacionalnoj).

One su dovoljne da se snažno opovrgne slika, koja počiva na obračunskim izveštajima divovskih transnacionalnih firmi, da se one samofinansiraju 100% i da jedino treba da nađu tržište. Istraživanje problema forme kontrole i udruživanja sa lokalnim kapitalima u ciklusu transnacionalnog kapitala, oblika državnog finansiranja i „finansijskih struktura“ u internacionalizaciji kapitala, zapravo je malo napredovalo.

POSLEDICE RAZVOJA MULTINACIONALNIH DRUŠTAVA NA DRUŠTVENO-EKONOMSKOM PLANU

1. Očigledno, razvoj multinacionalnih društava i podela rada između nacija sada su dva aspekta jednog istog pokreta: njihovi oblici su neodvojivi jedni od drugih. Znamo da evolucija produktivnih snaga po svojoj usmerenosti, svojim rasipanjima i ritmovima ima monopolistički karakter; znamo da je razvoj multinacionalnih društava razumljiv samo na bazi rastuće internacionalizacije proizvodnih snaga. Ipak, jasno je da internacionalizacija produktivnih snaga, koja je jedan aspekt tendencije socijalizacije produktivnih snaga, razvija potrebu progressa uslova života i rada radnika. Ona može u jednom drugom socijalnom režimu potpuno da odgovori — u novim oblicima — ovih potrebama. Sada internacionalizacija odgovara pre svega i neposredno istraživanju monopolističkog profita.

Problem izvora novih profita se zaista za monopolističke grupe zaoštrava bez presedana. Svaka „prednost“ — prirodna, socijalna, u proizvodnji, tržištu, pristupanju kreditu itd. koja se može dobiti plasmanom, mobilizacijom, u bilo kojoj naciji — interesuje finansijsku oligarhiju. Problemi oplodžavanja monopolističkog kapitala, zbog sužavanja sfere širenja kapitalističkog odnosa na svetskom planu, postaju kompleksniji u vezi sa poletom revolucionarnih snaga. Klasično rešenje državnog monopolističkog kapitalizma: razvoj unutrašnjih osnova koncentracije u imperijalističkim zemljama, naročito za-

hvaljujući pljačkanju javnih sredstava, pokazuje se nedovoljnim, i multinacionalno širenje, sa ojačanom etatičkom podrškom, jeste jedna neophodnost.

2. Upotreba produktivnih snaga od strane multinacionalnih grupa, odgovarajući logici profita, značajno naglašava nesklade produktivnih snaga i sprečava svaku mogućnost koordiniranog razvoja nacionalnih ekonomskih baza.

U stvari, multinacionalna društva podižu na veoma visok stepen deformacije koje monopolistička akumulacija i konkurencija između monopolističkih kapitala utiskuju proizvodnim snagama: suvišno ponavljanje proizvodnje paralelnim strukturama konkurentskih grupa, nejednakost razvoja između grana i podgrana, regresije proizvodnje koje će biti poželjne za firmu, rasipanje, sporedni troškovi (posebno jedna važna „potrošnja“ reklamnih servisa), štete nanesene kvalifikaciji rada, koji je razvijen samo na fragmentaran i jednostran način, monopolisanje inovacije, nejednakost razvoja među regionima. Apsolutno je neophodno primetiti da iza eventualnih doprinosa tehnike i stvaranja zapošljenja — koji su vrlo često hvaljeni kao jedinstveni i korisni efekti ekspanzije multinacionalnih društava — dolaze, naprotiv, posledice nužnosti, koje suočavaju sa zakonom tendencijskog opadanja profitne stope; intenzificirajućim radom, ubrzavajućim tempom obrta, ili održavanjem nedovoljne uposlenosti proizvodnih kapaciteta, kočanjem tehničkog razvitka i odstupanjima i sužavanju efekativa, bilo putem obimnih zahvata ili gotovo stalno, kao što je slučaj u afilijaciji Frigidaire General Motors u Francuskoj.

Protivrečan i, na kraju, duboko deformišući uticaj koji monopolistički kapital vrši na produktivne snage, pojačan je i ubrzan u slučajevima multinacionalnih grupa, jer one pružaju veće mogućnosti angažovanja i oslobađanja kapitala. Ovo nije argumenat propagande ako se čvrsto vezuje za razvoj multinacionalnih poslova, multiplikacija sektorijalnih i regionalnih neuravnoteženosti, žrtvovanje esencijalnih sektora za nacionalnu i ekonomsku nezavisnost, anarhičan razvoj ostalih sektora praćen udarcima brutalnih kočnica, zaoštrena nestabilnost ekonomskih prilika: analiza i opservacija pokazuju da ovi fenomeni koincidiraju. Ove primećbe i naša optika istraživanja suprotstavljaju se istraživanjima nemarksističkih ekonomista i buržoaskih ideologa, koji žele da ocene „odmere“ efekte razvoja multinacionalnih poslova uz pomoć indikatora ekonomskog „rasta“. Na ovom terenu,

koji je za nas formalan, možemo pokazati da nema očiglednih zaključaka: slučajevi Velike Britanije i Japana, na primer, mogu stvoriti suprotne i pogrešne zaključke. Na drugoj strani, nemarksistički ekonomisti su sami prinuđeni da priznaju da pokret internacionalizacije pogoršava „konjunkturne“ neuravnoteženosti; preciznije, uređivanje operacija oplođavanja monopolističkih kapitala razumljivo je samo putem *potiskivanja* kontradikcija na male kapitale i radnike, dakle povećanom nestabilnošću i češćim prekidima u njihovim ciklusima sopstvene produkcije. Na samom nivou globalnih statističkih merenja ekonomskog kretanja diskontinuiteti se naglašavaju posle tobožnjeg zatišja prvih dvadeset posleratnih godina.

3. Razvoj multinacionalnih društava ima naročito ozbiljne posledice na zaposlenost i uslove rada. Plasirajući i oslobađajući svoje kapitale prema zahtevima profita oni se „igraju“ radnicima, u isto vreme razvijajući propagandu jedne tobožnje nedovoljnosti „mobilnosti“ radnika. Razvijajući svoje produktivne snage prema principu najmanje cene najamnine, ova društva provociraju masovne migracije radnika i žrtvuju stručno formiranje. Intenzifikacija ritma, česta otpuštanja nameštenika u jednom vremenski veoma kratkom periodu, dequalifikacija radnika, nesigurnost bez presedana ne samo za radničku klasu nego sve više i više i za ostale zaposlene, idu ukorak sa ekspanzijom multinacionalnih društava. Iskustvo poslednjih deset godina u Francuskoj potvrđuje da je nesigurnost nameštenika velika naročito u afilijacijama multinacionalnih društava, jer su ova imala mnogo više mogućnosti da zatvore ili prenesu postrojenja na pogodnije mesto. Takođe multinacionalna društva su među najaktivnijim u mutacijama vlasništva preduzeća (bilo kupovinom firmi, bilo prenošenjem vlasništva između njih ili u njihovom vlastitom okrilju; ove mutacije su praćene reorganizacijama i, najčešće, efektivnim pomeranjima.

Što se tiče radnica, neophodnost da se privuku radnici, već ranije drugde oformljeni, ne treba da vodi uverenju u darežljivost multinacionalnih društava. Ova, naprotiv, koči, koliko god je to moguće, podizanje najamnina. Ona konstituišu glavni agens novih formi „politike dohotka“. U stvari, više nego ostale firme, one treba da se klone „difuzije“ podizanja najamnina. Ona se bore za ograničavanje pregovaranja i ograničavanje porasta na nacionalnom nivou. Uz etatičku podršku, ona dele i suprotstavljaju radnike različitih kategorija, kočeci je-

dinstvo borbi. Tražeći, koliko je moguće, da se „reguliše” evolucija troškova eksploatacije, ona razvijaju politiku ugovora koja, ako se sprovede, dovodi do revandikativnih borbi.

Ako multinacionalna društva traže po svaku cenu da razlome radničke borbe, njihov razvoj povećava objektivnu solidarnost radnika različitih preduzeća, regiona, nacija, koji su stavljeni pod okrilje jednog istog finansijskog kapitala. Radnici, kroz iskustva borbi dokazuju neophodnost sprovođenja ove solidarnosti putem povećanog sindikalnog jedinstva.

4. Širenje multinacionalnih poslova je praćeno proširenjem konkurencijom: ne više samo za tržišta, rezerve radne snage, snabdevanje, nego i za pristupe istraživanju, raspolaganje finansijama i sredstvima javne intervencije itd. Problemi oplođavanja kapitala ne postavljaju se više samo u pogledu istraživanja tržišta, troškova nadnica, nego takođe postaju interni problemi grupa, organizacije upravljanja, dovode do nesposobnosti da se ostvari realna planifikacija, izazivaju teškoće da se fiksira politika prema zaposlenima, dovode do nestabilnosti internih koalicija interesa itd. Diverzifikacija plasmana i mobilnost kapitala postaju vrhovni zahtevi za multinacionalne firme. Ili, potreba najveće i brze rentabilnosti kapitala dolazi u kontradikciju sa već realizovanim imobilizacijama, gde se često radi o kapacitetima naročito teških produkcija: tako da premeštanja kapitala, tražeći da se u svim slučajevima ostvare profiti, na primer u monetarnim spekulacijama, prouzrokuju neprekidne promene na nivou upotrebe produktivnih kapaciteta, rasipanje, parazitizam i sve one posledice neuravnoteženosti na produktivne snage i radnike o čemu smo govorili.

Ekonomске borbe na internacionalnom planu situiraju se danas, suštinski, među multinacionalne grupe. One razvijaju „interne” kontradikcije u ovim grupama. Tražeći rešenja ovih kontradikcija grupe potiskuju posledice na druge grupe i na radnike. Sa ove tačke gledišta internacionalizacija kapitala stvara nove veze među „internim” kontradikcijama u nacijama: na primer, teškoće koje se susreću u oplodnji monopolističkog kapitala tražeći rešenja od strane grupa koje se mogu smestiti na jedan nivo i na jedno sasvim novo mesto; ove odluke čine samo da ojača razvoj drugih kontradikcija: na taj način to je naglašeno širenje kontradikcija. Ono što čini objektivnu pojačanu solidarnost borbi radnika jesu internacionalne „avanture” kapitala koje pritiskaju na raz-

nim krajevima lanca odnosa koji postavlja kapital, na radnike različitih nacija.

5. Može se reći da postoji tendencija da nacionalne ekonomske baze budu žrtvovane razvoju svojih grupa i njihovih borbi. Nema aktivnosti od klasičnih javnih radova na stvaranju infrastrukture koje ne bi bile podređene ovim društvima: ovi radovi treba da pripreme teren operacijama rentabilizacije finansijskih grupa.

Spekulišući na nejednakostima deviznih kurseva, rentabilnosti finansijskih plasmana, prilika troškova i tržišta, multinacionalna društva razvijaju svoje međunarodne relacije koje naglašavaju međuzavisnosti ekonomija, zaobilaze parcijalne zaštite, doprinose bržem širenju kriza. Zauzvrat, očigledno, ova društva u svom upravljanju odražavaju efekte svih ekonomskih poremećaja koji imaju neku važnost u datoj naciji.

Svaka nacionalna ekonomija sve više zavisi od multinacionalnih poslova u pogledu razvoja svojih odnosa tehničke kooperacije i razmene sa drugim nacijama, aktiviranja svojih resursa i proizvodnih kapaciteta, zapošljavanja radnika, naročito kvalifikovanih. Nasuprot tome, u čemu je doprinos ovih firmi? Već smo govorili o dvosmislenom i kontradiktornom karakteru doprinosa u pogledu tehnike i stvaranja zaposlenja. S druge strane, postalo je dosta teško onima koji hvale multinacionalna društva da ih predstave kao dobrotvore koji donose kapitale. Takva jedna propaganda postaje smešna, jer ove firme sve više i više koriste lokalnu štednju i lokalne javne fondove da bi ojačale.¹¹ Ali, čak i u slučajevima kada njihovi početni kapitali dolaze spolja, njihov „raison d'être” je da izvuku u svoju korist višak vrednosti stvoren u zemlji u kojoj su se smestili, a odliv kapitala premašuje sve više i više „početne uloge”.

(„Nouveaux developements de l'internationalisation du capital”, *Economie et politique*, sommaire, No 198, janvier 1971)

Prevela Anna Pudić-Verčon

¹¹ Intervenišući u razgovoru organizovanom od strane Instituta za upravljanje preduzećima, 1966. godine jedan specijalista za ova pitanja signalizirao je da doprinos samih fondova čini mali deo finansiranja direktnih američkih investicija u Belgiji (manje od jedne trećine, što podrazumeva reinvestiranja profita komercijalnih i industrijskih afilijacija); ostalo je obezbeđeno putem kratkoročnih kredita koje odobrava belgijska vlada pod veoma povoljnim uslovima. Ova opservacija važi danas za većinu zemalja.

marksizam
o sebi

Roman Rosdolsky
HISTORIJSKA PREPREKA ZAKONA
VRIJEDNOSTI

MARX O SOCIJALISTIČKOM
DRUŠTVENOM UREĐENJU

Prema Marxovom izvornom planu, posljednja knjiga njegovog djela trebala je završavati s istraživanjem onih momenata koji „pokazuju preko pretpostavke” i „streme spram prihvaćanja jednog novog povijesnog oblika”. Ona se je, dakle, trebala baviti „razriješavanjem načina proizvodnje i društvenog oblika utemeljenog na prometnoj vrijednosti”, te s njihovim prelaženjem u socijalizam.¹ U središtu stajalo naravno pitanje o sudbini zakona vrijednosti, a to je pitanje kojem ćemo u ovoj glavi nadalje posvetiti svoju pažnju.

1. *Marx o razvitku ljudske individualnosti
u kapitalizmu*

Poznato je da su utemeljitelji socijalizma odbijali svako socijalističko „slikanje budućnosti” ukoliko se pri tome radilo o mudrovanju o gotovim, iz „vječnih principa pravednosti” i iz „nepromjenjivih zakona ljudske prirode” izvedenim socijalističkim sistemima. Ma koliko takvi sistemi bili nužni i opravdani u vrijeme svoga postanka, oni su postali zapreka rastućeg radničkog po-

¹ Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Dietz Verlag, Berlin 1953, str. 139 i 175.

kreta čim je on sebi stvorio znanstvenu podlogu u materijalističkom shvaćanju povijesti, koje su utemeljili Marx i Engels, shvaćanju koje je daleko nadmašilo učenja utopijskih socijalista, a iz kojeg se i socijalističko shvaćanje budućnosti moralo razložiti u sasvim drugom svjetlu. Socijalizam sad više nije izgledao kao puki ideal, već kao nužna faza ljudskog razvoja, kojem dosadašnja povijest sama stremi energično ususret i zato se o budućem socijalističkom preoblikovanju društva moglo govoriti više, ukoliko su vidljivi zamci tog preoblikovanja mogli biti otkriveni u dosadašnjoj povijesti i u njenim razvojnim tendencijama. To naravno ne znači da Marx i Engels (kako im se to često od strane oportunističkih epigona podmetalo) nisu stvarali nikakve predodžbe o socijalističkom privrednom i društvenom uređenju i da su sve to jednostavno prepustili našim dalekim potomcima, te da se upravo u tome sastoji znanstveni karakter tih učenja! Obratno — upravo te predstave igrale su u teorijskoj zgradi marksizma, kako se možemo uvjeriti studijem djela njegovih utemeljitelja, prvorazrednu ulogu. Tako i u Marxovom *Kapitalu*, koji je isto toliko proizašao iz težnje da se istraži unutarnja struktura i zakoni kretanja kapitalističkog načina proizvodnje kao i da se ustanovi dokaz mogućnosti i nužnosti „velikog preokreta“, koji bi trebao dovesti do ukidanja ljudskog „samootuđenja“ i po kojemu bi ljudi postali „svijesni, zbiljski gospodari prirode i njihovog vlastitog područstva“ (*Engels*). Zbog toga mi u *Kapitalu* i u pregradnjama za taj rad uvijek nanovo nalazimo ekskurse i napomene koje se bave problemom socijalističkog društvenog uređenja i koje posebno zorno pokazuju kako srodnost s učenjima utopijskih socijalista tako i razliku.

Ti su ekskursi nužni već zbog Marxove dijalektičke metode koja svaku društvenu pojavu želi pojmiti u struji njenog bivanja, postajanja i prolaženja. Ta metoda sama od sebe stoga pokazuje na „ranije historijske načine proizvodnje“² i, s druge strane, na one „točke na kojima se nagovještava ukidanje suvremenog lika proizvodnih odnosa — i tako predskazujući³ budućnosti — kretanje koje nastaje. Pojavljuju li se, s jedne strane, predgrađanske faze kao *samo historijske*, tj. ukinute pretpostavke, onda se sadašnji uvjeti proizvodnje pokazuju kao *sami sebe ukidajući* i stoga kao historijske

² Usporedi glavu 20, napomena 3.

³ U originalu: „foreshadowing der Zukunft“.

pretpostavke koje postavljaju jedno novo društveno stanje“⁴.

Dijalektičko-materijalističko promatranje kapitalističkih proizvodnih odnosa vodi, dakle, izravno do suprotstavljanja tog načina proizvodnje prekapitalističkim društvenim formacijama s jedne strane i sa socijalističkim društvenim uređenjem, koje ukida taj način proizvodnje, s druge strane. „Privatna razmjena svih proizvoda rada, mogućnosti i djelatnosti stoji u suprotnosti kako spram raspodjele utemeljene na međusobnoj... nadređenosti ili podređenosti individua... (ma koji karakter ta nadređenost i podređenost poprimila: patrijarhalni, antički ili feudalni), tako i spram slobodne razmjene individua koje su združene na temelju zajedničkog prisvajanja i kontrole proizvodnih sredstava“⁵. Time se nadaje podjela cjelokupne ljudske povijesti u tri stupnja, koja podjela ima oblik dijalektičke trijade: „Osobni odnosi zavisnosti (najprije potpuno samonikli) prvi su društveni oblici u kojima se ljudska proizvodnost razvija samo u oskudnijem opsegu i na izoliranim točkama. Osobna nezavisnost utemeljena na stvarnosnoj zavisnosti, drugi je veliki oblik u kojem se tek oblikuje sistem općenite društvene razmjene stvari, univerzalnih odnošenja, svestranih potreba i univerzalnih sposobnosti. Slobodna individualnost utemeljena na univerzalnom razvoju individua i podvrgavanju njihove zajedničke, društvene proizvodnosti, kao njihove društvene sposobnosti, jest treći stupanj. Drugi stvara uvjete za treći“⁶.

Tu se ljudska povijest, dakle, shvaća u njenom bitnom rezultatu; kao nužni proces oblikovanja ljudske osobnosti i njene slobode. Ono do čega se je, prije svega s Marxove tačke gledanja došlo, nije bilo toliko pokazivanje nužnosti toga procesa (ona je bila spoznata već u njemačkoj klasičnoj filozofiji), već mnogo više oslobađanje te spoznaje od svih ideologijskih iluzija i njihovo postavljanje na čvrsti temelj realne povijesti, tj. na razvitak društvenih proizvodnih snaga. A ta je zadaća mogla biti riješena samo uz pomoć materijalističke metode.

„Kada se promatraju društveni odnosi“, kaže se u *Rohentwurfu*⁷, „koji stvaraju jedan nerazvijeni sistem

⁴ *Grundrisse*, str. 364—365.

⁵ *Ibid.*, str. 76—77.

⁶ *Ibid.*, str. 75—76.

⁷ Radi se o Marxovim pregradnjama za *Kapital* izdanim pod naslovom *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, a s podnaslovom *Rohentwurf*. Budući je taj podnaslov u literaturi kao skraćena cijelog djela već udomaćen, mi ga ne prevodimo. — *Nap. prev.*

razmjene, razmjenskih vrijednosti i novca" (dakle pretkapitalistički odnosi), „... tada je unaprijed jasno da individue, iako njihovi odnosi izgledaju više osobni, stupaju u međusobni odnos samo kao individue u nekoj određenosti, kao feudalni gospodar i vazal, zemljovlasnik i kmet itd., ili kao članovi kaste itd., ili kao pripadnici staleža itd. U novčanim odnosima, u razvijenom sistemu razmjene (a taj privid zavodi demokracija) veze su osobne zavisnosti u stvari razorene, rastrgane, krvne razlike, razlike obrazovanja itd. — ...a individue se *priviđaju* nezavisne⁷ ... (kao da) slobodno nadolaze jedna drugoj i u toj slobodi razmjenjuju; ali one tako izgledaju samo za onog koji apstrahira od uvjeta, od *egzistencijalnih uvjeta* pod kojima te individue stupaju u dodir. Određenost koja se je u prvom slučaju pojavljivala kao ograničenost individuuma po nekom drugom, pojavljuje se u posljednjem slučaju oblikovana kao jedno stvarnosno ograničenje individuuma pomoću od njega nezavisnih i u sebi samima mirujućih odnosa. Budući da pojedini individuum ne može skinuti svoju osobnu određenost, ali dakako može prevladati i sebi podvrgnuti izvanjske odnose, tada se njegova sloboda u drugom slučaju *pričinja* većom. Ali pobliže istraživanje onih izvanjskih odnosa, onih uvjeta pokazuje nemogućnost individua jedne klase itd. da ih en masse prevladaju a da ih ne ukinu. Pojedinac može slučajno s njima svršiti ali ne i masa koja je njima podvrgnuta, jer samo njeno postojanje izražava podvrgavanje i nužno podvrgavanje individua pod njih. Ti izvanjski odnosi tako su malo odstranjivanje ‚odnosa zavisnosti‘, da su oni samo njihovo razrješavanje u jednu općenitu formu; oni su mnogo više izgrađivanje općenitog *temelja* osobnih odnosa zavisnosti ...⁸

⁷ „Ta neizvesnost“, dodaje Marx u jednoj rečenici u zagradama, „koja je uopće puka iluzija i točnije bi se zvala ravnodušnost — u smislu indiferentnosti.“

⁸ *Grundrisse*, str. 80—81. — „Ovi stvarnosni odnosi zavisnosti u suprotnosti spram osobnih“, čitamo dalje u tekstu, „javljaju se i tako (stvarnosni odnos zavisnosti nije ništa do prividno nezavisnim individuama samostalno se suprotstavljajući društveni odnosi, tj. njihovi uzajamni proizvodni odnosi osamostaljeni naspram njih samih), da su sada individue obvladane apstrakcijama dok su ranije međusobno zavisile. Ali apstrakcija ili ideja nije ništa drugo do teoretski izraz onih materijalnih odnosa koji njima gospodare. Odnosi se naravno mogu izraziti samo idejama, i tako su filozofi osobitost novog doba shvatili kao njegovu obvladanost idejama i s obaranjem tog gospodstva identificirali stvaranje slobodne individualnosti. Ta zabluda mogla se je s ideologijskog stajališta učiniti utoliko laganije što se ova vladavina odnosa (ona stvarstvena zavisnost koja se uostalom

„Rečeno je i (ponovno) može se reći“ — čitamo u jednoj napomeni *Rohentwurfa* što se nadovezuje na istraživanje o „stvarnosnoj moći novca“ — „da ono lijepo i veliko počiva upravo u toj samonikloj od znanja i htijenja individua nezavisnoj i upravo njihovoj uzajamnoj nezavisnosti i ravnodušnosti pretpostavljajućoj povezanosti, materijalnoj i duhovnoj razmjeni stvari. I sigurno je da tu stvarnosnu povezanost treba pretpostaviti njihovoj nepovezanosti ili nekoj lokalnoj povezanosti utemeljenoj na najužim krvnim prirodni odnosima i odnosima gospodstva i kmetstva. Isto je tako sigurno da individue ne mogu sebi podvrgnuti svoje vlastite društvene povezanosti⁹ prije nego što su ih stvorile. Ali neukusno je shvaćati ovu *samo stvarnosnu povezanost* kao *samoniklu*, od prirode individualnosti... neodvojivu i njoj imanentnu. Ona je njihov proizvod. Ona je historijski proizvod. Ona pripada određenoj fazi njihova razvitka. Stranost i samostalnost u kojoj ona još naspram njih egzistira samo dokazuje da su oni još zahvaćeni stvaranjem uvjeta njihova socijalnog života, umjesto da od tih uvjeta započinju. To je povezanost... individua unutar određenih, borniranih odnosa proizvodnje“. Na svaki način: „Na ranijim stupnjevima razvitka pojavljivao se je individuum puniji, upravo jer još nije razradio puninu svojih odnošenja i nije ih sebi suprotstavio kao nezavisne društvene moći i odnose. Kolko je smiješno čeznuti za tom izvornom puninom, isto je tako smiješna vjera da se pri ovom potpunom ispražnjenju, „koje karakterizira novo vrijeme“,¹⁰ mora ostati.“¹¹ Gra-

ponovno pretvara u određene, samo svake iluzije lišene osobne odnose zavisnosti) javlja u svijesti individua samih kao vladavina ideja, a vjeru u vječnost tih ideja, tj. onih stvarnosnih odnosa zavisnosti, vladajuće klase, of course, učvršćuju, pothranjuju i utuvljuju na svaki način“. — Ibid., str. 81—82. (Usporedi *Die deutsche Ideologie*, str. 47 i dalje.)

⁹ U istom smislu piše Marx u *Kapitalu* o modernim mašinskim radnicima: „I samo olakšavanje rada biva sredstvom torture, ukoliko mašina ne oslobađa radnika od rada nego njegov rad od sadržaja... Djelomična spretnost individualnog, ispražnjenog mašinskog radnika iščezava kao slična sporedna stvar pred znanošću, pred ogromnim prirodnim snagama i društvenim masovnim radom, koji su utjelovljeni u mašinskom sistemu i s njime tvore moć ‚majstora‘.“ (*Das Kapital*, I, str. 445—446.)

¹⁰ Usporedi *Zur Kritik*, str. 76: „Odnosi što se izražavaju u odnosu kupca i prodavača tako su malo čisto individualni, da oba stupaju u to odnošenje samo ukoliko je njihov individualni rad nijekan, naime ako ne biva rad individuuma već novac. Stoga, kao što je glupo te ekonomske građanske karaktere kupca i prodavača shvaćati kao vječne društvene oblike ljudske individualnosti, isto je tako izvrnuto oplakivati ih kao ukidanje individualnosti.“

đanski nazor nije nikada došao iznad te suprotnosti naspram ovog romantičkog i zato će ga ovaj kao opravdana suprotnost pratiti do njegova blaženog svršetka".¹²

Sada je postalo jasno na čemu boluje građanski pojam slobode: na nehistorijskom načinu mišljenja njegovih zagovaratelja koji apsolutiziraju razvoj individualnosti svojstven određenoj epohi i određenom načinu proizvodnje i zamjenjuju ga s ozbiljenjem „slobode uopće”. („Na isti način kao što čovjek koji vjeruje u određenu religiju u njoj vidi religiju naprosto a izvan nje samo *krive* religije”.¹³) Oni ne razumiju upravo to, da je građanska sloboda — daleko od toga da predstavlja utjelovljenje „slobode uopće” — mnogo više najvlastitiji proizvod kapitalističkog načina proizvodnje i stoga dijeli s njime njegove ograničenosti. Jer — oslobođeni ranijih prepreka, ljudi u kapitalizmu bivaju podvrgnuti novom okovu, stvarnosnom gospodstvu njihovih vlastitih, njima preko glave preraslih proizvodnih odnosa, slijepoj moći konkurencije i slučaja,¹⁴ tako da su oni u jednom pogledu postali slobodniji a u drugom, suprotno tome, neslobodniji!

Taj nehistorijski način mišljenja pokazuje se najjasnije u načinu kako građanski ekonomisti (i građanski ideolozi uopće) prosuđuju kapitalističku konkurenciju. Iako se konkurencija, kaže Marx, pojavljuje „historijski kao razrješavanje cehovske prisile, vladinih mjera, unutarnjih carina i sličnih pojava unutar neke zemlje, na svjetskom tržištu kao ukidanje zatvaranja, prohibicije ili protekcije”, ona nikada nije „bila promatrana s te puko negativne . . . , puko historijske strane”; a to „je s druge strane dovelo do još veće gluposti, da je se promatra kao sukobljavanje njihovih okova lišenih, samo njihovo-

Zanimljivo je da se slično mjesto nalazi i kod mladog Hegela. Tako je on u svojem samo u fragmentima sačuvanom (i tek u novije vrijeme objavljenom) spisu o *Ustavu Njemačke* (1798—1799) pisao o stanju iskonske predrđavne „njemačke slobode”: „Kao što je kukavički i slabunjavo nazivati sinove onog stanja gnusnima, nesretnima i glupima i vjerovati da smo mi beskrajno čovečniji, sretniji i pametniji, isto bi tako bilo djetinjasto i glupo čeznuti za takvim stanjem — kao da bi jedino ono bilo prirodno — i ne znati uvažavati kao nužno — i kao stanje slobode — stanje u kojem vladaju zakoni.” (Citirano prema G. Lukacs, *Der Junge Hegel*, str. 192.)

¹² *Grundrisse*, str. 79—80.

¹³ *Theorien*, II, str. 529.

¹⁴ Usporediti Marxovog „Svetog Maxa” (Stirnera): „Već mu bijaše primjećeno, da je u konkurenciji osobnost sama slučajnost a slučajnost osobnost.” (*Die deutsche Ideologie*, str. 360).

¹⁵ U originalu: „d’abord”.

vim vlastitim interesima određenih individua — kao međusobnu repulziju i atrakciju slobodnih individua — i tako kao apsolutnu formu opstanka slobodne individualnosti u sferi proizvodnje i razmjene”.

„Ništa ne može biti pogrešnije”, dodaje on. Jer, kao prvo, „ako je slobodna konkurencija razriješila prepreke prijašnjih načina proizvodnje i proizvodnih odnosa, tada ponajprije treba razmotriti¹⁵ da je to što je za nju prepreka za ranije načine proizvodnje bila imanentna granica u kojoj su se oni prirodno razvijali i kretali. Te granice postaju prepreke tek pošto su se proizvodne snage i proizvodni odnosi razvili dovoljno da je kapital kao takav mogao početi nastupati kao regulirajući princip proizvodnje. Granice koje je on srušio bijahu prepreke za njegovo kretanje, razvitak, ozbiljenje. Time on nipošto nije ukinuo sve granice, niti sve prepreke, već samo njemu neodgovarajuće granice, koje su za njega bile prepreke.” Unutar njegovih vlastitih granica — ma koliko one s nekog višeg gledišta izgledale kao granice proizvodnje . . . — on se osjeća slobodan, neograničen, tj. ograničen samo svojim vlastitim životnim uvjetima. Jednako tako kao što je cehovska industrija u vrijeme svojeg procvata u cehovskoj organizaciji našla potpunu slobodu koja joj je trebala, tj. njoj odgovarajuće proizvodne odnose. Ona je nju sama iz sebe postavila i razvila je kao *svoje* imanentne uvjete i stoga nipošto kao izvanjske i sužavajuće prepreke. Historijska strana negacije cehovstva itd. od strane kapitala pomoću slobodne konkurencije ne znači ništa do da je dovoljno ojačali kapital pomoću njemu primjerenog načina saobraćaja srušio historijske prepreke koje su sputavale i kočile njemu odgovarajuće kretanje.”

Međutim, konkurencija nema samo ovo negativno, puko historijsko značenje; ona je istodobno po svojoj biti ozbiljenje kapitalističkog načina proizvodnje!¹⁷ Kad se, dakle, kaže „da unutar slobodne konkurencije individue ozbiljuju zajedničke ili štaviše¹⁸ *opće*¹⁹ interese

¹⁶ I u ovom slučaju (uzajamni odnos „granice” i „prepreke”) radi se, kako je već ranije istaknuto, o primjenjivanju Hegelovih pojmova.

¹⁷ Uspor.: Roman Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxchen „Kapital”*, Europa Verlag Wien, 1969, str. 64.

¹⁸ U originalu: „rather”.

¹⁹ U Marxovoj terminologiji (to posebno važi za mladoga Marxa) „opće” nipošto nije identično sa „zajedničkim”, već štaviše označava ono što — u jednom društvu atomiziranih privatnih posjednika nastaje iz sukobljavanja „zajedničkog” i „posebnog interesa”. (Usp. *Die deutsche Ideologie*, str. 34: „Baš zato što in-

slijedeći svoj čisto privatni interes", tada je to samo iluzija. Jer: „U slobodnoj konkurenciji nisu slobodno postavljene individue već je slobodno postavljen *kapital*. Tako dugo dok je na kapitalu počivajuća proizvodnja nužni, stoga primjereni oblik za razvitak društvenih proizvodnih snaga, pojavljuje se kretanje individua unutar čistih uvjeta kapitala kao njihova sloboda; ova pak tada biva i dogmatski kao takva osiguravana neprestanom refleksijom slobodnom konkurencijom srušenih prepreka."²⁰ Odatle i „neukusnost da se slobodna konkurencija promatra kao posljednji razvitak ljudske slobode; a negacija slobodne konkurencije = negaciji individualne slobode i društvene proizvodnje utemeljene na individualnoj slobodi. To je baš slobodan razvitak na borniranoj osnovi — na osnovi vladavine kapitala. Stoga je taj način individualne slobode istodobno najpoipunije ukidanje svake individualne slobode i potpuno podjarmljivanje individualnosti pod društvene uvjete koji... poprimaju oblik stvarnosnih moći, čak nadmoćnih stvari. Razvijanje slobodne konkurencije jedini je racionalni odgovor na njeno uzvisivanje od strane buržujskih²¹ profeta ili na njeno proklinjanje od strane socijalista".²² Doista ne znači „tvrđnja da je slobodna konkurencija = poslednjem obliku razvitka proizvodnih snaga i time ljudske slobode, ...ništa drugo do da je gospodstvo buržoazije²¹ svršetak svjetske povijesti — na svaki način ugodna misao za skorojeviće od prekjučer"²³.

Vidljivo je da je ovo što tu čitamo samo nastavljanje onih misaonih tokova koje poznajemo već iz *Njemačke ideologije*: da je naime tokom ljudske povijesti razvitak proizvodnih snaga doveo do toga, da su iskonski, osobni odnosi zavisnosti nadomješteni puko stvarnosnom, a lokalna i nacionalna povezanost ljudi nadomještena univerzalnom. Već u *Njemačkoj ideologiji* istakli su Marx i Engels proturječni, rascijepljeni karakter

dividue traže samo svoj posebni interes koji se za njih ne podudara s njihovim zajedničkim interesom, uopće. Opće kao iluzorni oblik zajedništva, ovaj se postavlja važećim kao njima 'strani' i od njih 'nezavisni', sam kao ponovno posebni osebujni 'opći' — interes."

²⁰ „Uostalom", nadodaje Marx, „čim iščezava iluzija o konkurenciji kao o tobožnjoj apsolutnoj formi slobodne individualnosti, to je dokaz da se uvjeti konkurencije, tj. na kapitalu utemeljene proizvodnje, osjećaju i misle kao prepreke i stoga one to već jesu i sve više postaju."

²¹ U originalu: „Middle-class".

²² Tj. prudonisti, među ostalima.

²³ *Grundrisse*, str. 542—545.

²⁴ *Die deutsche Ideologie*, str. 76.

dosadašnjeg društvenog napretka koji je, s jedne strane, imao za posljedicu stvaranje za razvitak sposobnijeg i potrebama bogatijeg društvenog individuuma, a, s druge, krajnje „otuđenje" i „ispražnjenje" tog individuuma. I, konačno, nalazi se i tamo misao da se kapitalizmom privedeno oslobođenje čovjeka od feudalnih i drugih zapreka izjednačava s prividnom slobodom i da će puna sloboda, „originalno i slobodno razvijanje individua" moći biti zbiljsko tek u komunizmu. „U predodžbi", čitamo u *Njemačkoj ideologiji*, „su... individue pod vladavinom buržoazije slobodnije nego ranije jer su im njihovi životni uvjeti slučajni; u zbiljnosti oni su naravno neslobodniji jer su još više supsumirani pod stvarnosnu moć." I baš „to pravo da se unutar izvjesnih uvjeta smije veseliti nesmetano slučajnosti, nazivalo se je dosada osobnom slobodom".²⁴ Upravo ovo shvaćanje razvija se dalje u Marxovom *Rohentwurfu*; samo što u njemu mnogo snažnije i jednoznačnije dolazi do izražaja druga, pozitivna strana proturječja — stvarni napredak koji je „građanska prividna sloboda" uspostavila.

To se najbolje vidi na pažnje vrijednom mjestu, na kojem je riječ o „djetinjastom starom svijetu" u suprotnosti spram modernog svijeta kapitalizma. „Kod starih nikada ne nalazimo" — kaže tamo Marx — „istraživanje o tome koji oblik zemljišnog vlasništva etc. je najproduktivniji, stvara najveće bogatstvo? Bogatstvo se ne javlja kao svrha proizvodnje, iako *Cato* dakako može istraživati koja obrada polja najviše donosi, ili iako *Brutus* može posuđivati svoj novac uz najbolje kamate. Istražuje se uvijek koji način vlasništva stvara *najbolje građane*"... Sasvim je drukčije u modernom svijetu. Tu se bogatstvo javlja „u svim oblicima... u stvarnosnom liku, bilo da je stvar ili odnos posredovan pomoću stvari koja leži izvan i slučajno pokraj individuuma. Tako stari nazor, u kojem se čovjek, bez obzira u kakvom borniranom nacionalnom, religioznom, političkom određenju, uvijek javlja kao svrha proizvodnje, izgleda vrlo uzvišen naspram modernog svijeta gdje se proizvodnja javlja kao svrha čovjeka a bogatstvo kao svrha proizvodnje. Ali u zbiljnosti,²⁵ ako se odstrani bornirana građanska

²⁴ U originalu: „in fact".

²⁵ „U čemu se sastoji otuđenje rada? Prvo u tome da je rad radniku izvanjski, tj. ne pripada njegovoj biti, da se on stoga u svome radu ne potvrđuje nego negira, ne osjeća se dobro već nesretnim, ne razvija slobodnu fizičku i duhovnu energiju već sakati svoju physis i ruiniira svoj duh. Radnik se dakle tek izvan rada osjeća kao pri sebi a u radu izvan sebe. Iz tog stanja

forma, što je bogatstvo drugo do u univerzalnoj razmjerni stvorena univerzalnost potreba, sposobnosti, užitaka, proizvodnih snaga etc. individua? Puno razvijanje ljudskog gospodstva nad prirodnim snagama, onima takozvane prirode kao i njegove vlastite prirode? Apsolutno razrađivanje njegovih stvaralačkih sklonosti bez druge pretpostavke osim prethodećeg historijskog razvitka, koji taj totalitet razvitka, tj. razvitak svih ljudskih snaga kao takvih, ne mjereno na nekom prethodno danom mjerilu, čini samosvrhom? Gdje se on ne reproducira u jednoj određenosti već producira svoj totalitet? Ne traži da bude bilo što postalo već jest u apsolutnom kretanju bivanja? U građanskoj ekonomiji — i proizvodnoj epohi kojoj ona odgovara — ovo se potpuno razrađivanje ljudske unutrašnjosti pojavljuje kao potpuno ispražnjenje, ovo univerzalno opredmećenje kao totalno otuđenje,²⁶ a rušenje svih određenih jednostranih svrha kao žrtvovanje samosvrhe pod neku sasvim izvanjsku svrhu. Zato se, s jedne strane, stari djetinjasti svijet pojavljuje kao viši. S druge strane, on je to u svemu onome u čemu se traži zatvoreni lik, oblik i dano ograničenje. On je zadovoljavanje na borniranom stajalištu; dok moderni pušta nezadovoljenim ili je, tamo gdje izgleda u sebi zadovoljen, *općenit*.²⁷

Ovdje posebno jasno dolazi do izražaja suprotnost između Marxove i romantičke kritike kapitalizma. Jer ono što Marx predbacivaše romanticima ne bijahu samo njihove „sentimentalne suze“²⁸ i ne samo okolnost što su oni s demagoškom namjerom „mahali proleterskom prosjačkom torbom kao zastavom u ruci“ skrivajući istodobno iza leđa „stare feudalne grbove“;²⁹ nego i prije svega to što su romantici bili potpuno nesposobni da pojme „hod moderne povijesti“, tj. nužnost i povijesnu naprednost od njih kritiziranog građanskog društvenog uređenja i ograničili se umjesto toga na moralističko odbacivanje toga uređenja.

Istina je, i vladavina kapitala počiva na najbezobzirnijem istiskivanju viška rada, na izrabljivanju i tla-

stvari u kapitalističkom društvu nastaje sada izvrtanje svih ljudskih vrijednosti. Životinjsko biva ljudsko a ljudsko životinjsko. Jedenje, pijenje, rađanje itd. doduše su i ljudske funkcije. Ali u apstrakciji koja ih dijeli od okruženja ostalih ljudskih djelatnosti i čini ih posljednjim i općim konačnim svrhama, one su životinjske.“ (*Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, str. 54—55.)

²⁶ *Grundrisse*, str. 387—388.

²⁷ *Ökonomisch-philosophische Manuskripte*, str. 46.

²⁸ Vid.: *Das kommunistische Manifest*.

²⁹ *Das Kapital*, I, str. 328.

čenju narodnih masa. U tom pogledu ona sigurno nadmašuje „po energiji, neumjerenosti i djelotvornosti sve ranije proizvodne sisteme koji počivahu na *izravnom* prisilnom radu“.³⁰ Ali tek je kapital „zarobio povijesni progres u službu bogatstva“;³¹ tek kapitalistička proizvodna forma „postaje epohalni način izrabljivanja koji svojim povijesnim razvitkom, organizacijom radnog procesa i divovskim oblikovanjem tehnike preobražava cijelu ekonomsku strukturu društva i neusporedivo nadmašuje sve ranije epohe“.³²

Dakle, njen univerzalni karakter, njen poriv za neprekidnim mijenjanjem materijalnih proizvodnih snaga ono je po čemu se kapitalistička proizvodnja razlikuje u temelju od svih ranijih načina proizvodnje. Ako, naime, pretkapitalistički proizvodni stupnjevi — zbog njihovih nerazvijenih, primitivnih metoda rada — nisu nikada bili u stanju da povećaju rad bitno preko mjere koja se zahtijeva za neposredno održanje života, tada se „velika povijesna strana kapitala“ sastoji upravo u tome, što „je on *stvorio* taj višak rada, prekomjerni rad sa stajališta puke upotrebe vrijednosti, pukog preživljavanja“; a on je tu zadaću ispunio ukoliko je razvio, s jedne strane, društvene proizvodne snage i, s druge strane, potrebe i radne sposobnosti čovjeka u dotada nikada dosegnutoj mjeri.

„Historijsko određenje“ „kapitala“, prema jednom posebno upečatljivom mjestu *Rohentwurfa*, „ispunjeno je čim su s jedne strane potrebe toliko razvijene da je višak rada iznad nužnog općenita potreba, ako proizlazi iz individualnih potreba samih, — s druge strane da je opća radinost pod strogom disciplinom kapitala, koju su proživjeli mnogi naraštaji, razvijena kao općeniti posjed novog naraštaja“;³³ i, konačno, čim „je raz-

³⁰ *Grundrisse*, str. 484.

³¹ *Das Kapital*, II, str. 42.

³² „Ispravno shvaćeni kapital“, čitamo na drugom mjestu *Rohentwurfa*, „javlja se kao uvjet razvitka proizvodnih snaga tako dugo dok one trebaju jednu vanjsku mamuzu koja se istodobno javlja kao njihova uzda. Njegova disciplina biva suvišnom i teretom na izvjesnoj razini njihova razvoja; sasvim kao i korporacije etc.“ (*Grundrisse*, str. 318.)

³³ „Rad je“, piše Marx u *Njemačkoj ideologiji*, „slobodan u svim civiliziranim zemljama; ne radi se o tome da se rad oslobodi već da se ukine“. (*Die deutsche Ideologie*, str. 186.) — Usporedi uz to Herbert Marcuse, *Reason and Revolution*, str. 293: „Marx... envisioned the future mode of labor to be so different from the prevailing one that he hesitated to use the same term 'labor' to designate a like material process of capitalist and of communist society...“

vitak proizvodnih snaga rada koje kapital neprestano bičem istjerava u svojoj neograničenoj težnji za obogaćivanjem i za uvjetima u kojima on nju jedino može realizirati toliko napredovao da posjedovanje i održavanje općeg bogatstva zahtijeva s jedne strane tek neznatno radno vrijeme za cijelo društvo i da se radno društvo znanstveno odnosi spram procesa njegove napredujuće reprodukcije, njegove sve punije reprodukcije; dakle, prestao je rad u kojem čovjek čini ono što može stvarima za sebe pustiti da čine... Kao neumorna težnja za općenitim oblikom bogatstva... tjera kapital rad preko granica njegove prirodne potrebitosti i tako stvara materijalne elemente za razvoj bogate individualnosti, koja je jednako svestrana u svojoj proizvodnji kao i potrošnji i čiji se rad također više ne javlja kao rad već kao potpuno razvijanje djelatnosti same;³⁴ u kojoj je prirodna nužnost u njenoj neposrednoj formi iščezla jer je na mjesto prirodne potrebe stupila povijesno proizvedena. Otuda je *kapital proizvodan; tj. bitni odnos za razvoj društvenih proizvodnih snaga*. On kao takav prestaje to biti tek kad razvitak tih proizvodnih snaga nalazi prepreku u kapitalu samome".³⁵

Drugim riječima: Dok su se svi raniji načini proizvodnje slagali s jednim vrlo sporo napredujućim ili čak dugim epohama nepromijenjenim stanjem proizvodnih snaga,³⁶ baš kapital polazi od „neprekidnog preobražavanja svojih postojećih pretpostavki kao od pretpostavke svoje reprodukcije”. „Iako je sam po svojoj prirodi borniran, teži on ka univerzalnom razvoju proizvodnih snaga i biva tako pretpostavkom novog načina proizvodnje koji nije utemeljen na razvoju proizvodnih snaga sa svrhom da se neko određeno stanje reproducira ili u najboljem slučaju proširi, već — gdje slobodan, nesputani, progresivni i univerzalni razvitak proizvodnih snaga samih tvori pretpostavku društva a otuda i njegove reprodukcije; gdje je jedina pretpostavka izlaženje preko ishodišne točke”.³⁷ Ali tek na toj novoj osnovi biti će moguća „univerzalnost individuuma”, „ne kao pomišljena ili uobražena, već kao univerzalnost njegovih real-

³⁴ *Grundrisse*, str. 231.

³⁵ „Sve dosadašnje društvene forme propale su s razvojem bogatstva — ili, što je isto, društvenih proizvodnih snaga... Razvitak same znanosti — tj. najsolidnijeg oblika bogatstva, kako njegovog proizvoda tako i proizvođača — bijaše dostatan da razriješi to zajedništvo...” (Ibid., str. 438—439.)

³⁶ Ibid., str. 438.

³⁷ Ibid., str. 440.

nih i idealnih odnošenja; otuda i poimanje njegove vlastite povijesti kao *procesa* i znanje prirode (prisutno i kao praktička moć nad njom) kao svog realnog tijela”.³⁸ Tako tek razvitkom kapitalizma samog biva pripremljeno riješenje poviješću zadanog problema ljudske ličnosti i njene slobode. Ali s tog gledišta nije historijsko djelo kapitalizma — koje Marx tako često i s takvim naglašavanjem ističe — moglo biti dovoljno visoko cijenjeno.

2. Uloga mašinerije kao materijalne pretpostavke socijalističkog društva

„Kad mi u društvu kakvo ono jeste”, kaže Marx u *Rohentwurfu*, „ne bismo nalazili prikrivene materijalne proizvodne uvjete i njima odgovarajuće odnose saobraćaja za jedno besklasno društvo, tada bi svi pokušaji razaranja” postojećeg društva „bili donkihoterija”.³⁹

Koji se to onda materijalni proizvodni uvjeti koji prelaze ka besklasnom društvu čine mogućim i nužnim?

Odgovor na to treba prije svega tražiti u Marxovoj analizi uloge mašinerije. Ta nam je analiza pokazala, s jedne strane, kako razvitak automatskog mašinskog sistema snižava pojedinačnog radnika do djelomičnog oruđa, do pukog momenta radnog procesa; ali, s druge strane, kako isti razvitak stvara pretpostavke za to da trošenje ljudske snage u proizvodnom procesu bude reducirano na minimum i da na mjesto djelomičnih današnjih radnika stupe svestrano razvijene individue za koje „su različite društvene funkcije uzajamno razmjenjivi načini potvrđivanja”. Sve to može čitatelj naći kako u *Rohentwurfu* tako i u prvom svesku *Kapitala*. Ali u *Rohentwurfu* ima izvoda o mašineriji koji u *Kapitalu* nedostaju; izvoda koji se — iako su pisani prije više od stotinu godina — danas mogu čitati samo zadržana daha jer sadrže najsmionije vizije ljudskog duha.

„Razmjena živog rada sa opredmećenim, tj. postavljanje društvenog rada u obliku suprotnosti kapitala i najamnog rada”, piše tu Marx, „posljednji je razvitak vrijednosnog odnosa i na vrijednosti počivajuće proizvodnje. Njena pretpostavka jest i ostaje masa neposrednog radnog vremena, količina utrošenog rada kao odlučujući faktor proizvodnje bogatstva. Ali u onoj mjeri u kojoj se razvija velika industrija biva stvaranje zbilj-

³⁸ Ibid., str. 77.

³⁹ U originalu: „powerful effectiveness”.

skog bogatstva zavisno manje od radnog vremena i količine utrošenog rada, koliko od moći agenata koji su za vrijeme radnog vremena stavljeni u pokret i koja sama (moć) ponovno — zbog silne djelotvornosti⁴⁰ — ... ne stoji ni u kakvom odnosu spram neposrednog radnog vremena koje zahtijeva njena proizvodnja, već mnogo više zavisi od općeg stanja znanosti i napretka tehnologije ili od primjene te znanosti na proizvodnju... Zbiljsko se bogatstvo štaviše manifestira — a to je otkrila velika industrija — u ogromnom nesrazmjeru između primijenjenog radnog vremena i njegovog proizvoda, kao i u kvalitativnom nesrazmjeru između na čistu apstrakciju reduciranog rada i snage proizvodnog procesa kojeg on nadzire. Rad se ne javlja više toliko uključen u proizvodni proces, koliko se čovjek više odnosi spram samog procesa proizvodnje kao nadziratelj i regulator... Radnik više ne ugurava modificirani prirodni predmet između objekta i sebe; već on prirodni proces kojeg je preobrazio u industrijski umeće kao sredstvo između sebe i anorganske prirode kojom je ovladao. On stupa pokraj proizvodnog procesa umjesto da bude njegov glavni agent. S tom promjenom ne javlja se više niti neposredni rad kojeg čovjek sâm obavlja, niti vrijeme koje on radi, kao temeljni stup proizvodnje i bogatstva, već je to prisvajanje njegove vlastite općenite proizvodne snage, njegovo razumjevanje prirode i zagospodarenje njome pomoću njegova opstanka kao društvenih tijela — jednom riječju, razvitak društvenog individuuma. *Krađa tuđeg radnog vremena na kojoj počiva sadašnje bogatstvo* pojavljuje se kao mizerna osnova naspram ove novorazvijene, stvorene po velikoj industriji samoj. Čim je rad u neposrednom obliku prestao biti veliki izvor bogatstva, prestaje i mora prestati radno vrijeme biti njegova mjera, a otuda i razmjenska vrijednost mjera upotrebne vrijednosti. Višak rada mase prestao je biti uvjet za razvitak općenitog bogatstva, isto tako kao što je nerad nekolicine prestao biti to za razvitak općenitih moći ljudske glave.⁴¹ Time se ruši proizvodnja utemeljena na razmjenskoj vrijednosti, a neposredni materijalni proces rada lišava se oblika nužne potrebitosti i suprotnosti. Slobodni razvitak individualnosti i, stoga, ne reduciranje nužnog radnog vremena da se postavi višak rada, već uopće reduciranje nužnoga rada društva na minimum, kojem (razvitku) tada odgo-

⁴⁰ Usp. glavu 17 ovog rada.

⁴¹ *Grundrisse*, str. 592—593.

vara umjetničko, znanstveno itd. obrazovanje individua kroz za njih oslobođeno vrijeme i stvorena sredstva.”⁴²

A na jednom drugom mjestu *Rohentwurfa* kaže se: „*Stvaranje mnogo dokolice*“⁴³ izvan nužnog radnog vremena za društvo uopće i za svakog njegovog člana (tj. prostora za potpuni razvitak proizvodnih snaga pojedinca a time i društva), to stvaranje ne-radnog vremena javlja se na stajalištu kapitala kao i svih ranijih stupnjeva kao ne-radno vrijeme, vrijeme slobodno za nekolicinu. Kapital dovodi do toga da povećava višak rada mase svim sredstvima umjetnosti i znanosti, jer se njegovo bogatstvo sastoji izravno u prisvajanju viška rada; što je njegova *svrha izravno vrijednost*, ne upotrebna vrijednost. On je tako malgré lui, od pomoći pri stvaranju sredstava društvene dokolice,⁴⁴ u reduciranju radnog vremena za cijelo društvo na padajući minimum i tako pri stvaranju vremena svih slobodnog za njihov vlastiti razvitak. Ali njegova je tendencija uvijek da s jedne strane *stvora dokolicu*, s druge pak strane *danju pretvara u višak rada*.⁴⁵ Ako mu ovo prvo predobro uspjeva, tada on pati od viška proizvodnje i tada se prekida nužni rad, jer nikakav višak rada⁴⁶ ne može biti od kapitala oploden.⁴⁷ Što se više razvija ovo proturječje, to se više ispostavlja da porast proizvodnih snaga više ne može biti vezan uz prisvajanje tuđeg viška rada, već da radna masa mora sama prisvojiti svoj višak rada. Ako je ona to učinila — i ako je dokolica prestala imati *proturječnu* egzistenciju — tada će, s jedne strane, nužno radno vrijeme imati svoju mjeru u potrebama društvenog individuuma, s druge strane razvitak će društvenih proizvodnih snaga tako naglo rasti da, iako je sada proizvodnja proračunata na bogatstvo sviju, raste dokolica sviju. Jer zbiljsko je bogatstvo razvijena proizvodna snaga svih individua. Tada više nipošto nije radno vrijeme mjera bogatstva, već je to vrijeme dokolice.

⁴² U originalu: „disposable time”.

⁴³ U originalu: „instrumental in creating the means of social disposable time”.

⁴⁴ U originalu: „to covert it into surplus labour”.

⁴⁵ U originalu: „surplus labour”.

⁴⁶ Usp. *Das Kapital*, III, str. 266: „Prekomjerna proizvodnja kapitala ne znači nikada drugo do prekomjerna proizvodnja proizvodnih sredstava — radnih i životnih sredstava — koja mogu fungirati kao kapital, tj. mogu biti primijenjena za izrabljivanje rada u danom stupnju eksploatacije; međutim padanje tog stupnja eksploatacije ispod neke dane točke izaziva smetnje i zastoje u kapitalističkom procesu proizvodnje, krize, razaranja kapitala.”

⁴⁷ *Grundrisse*, str. 595—596.

Radno vrijeme kao mjera bogatstva postavlja samo bogatstvo kao utemeljeno na bijedi a vrijeme dokolice kao postojeće u i po suprotnosti spram viška radnog vremena, ili postavljanjem cijelog vremena individuuma kao radnog vremena i otuda njegova degradacija na pukog radnika, supsumacija pod rad.⁴⁸

Tako Marxova analiza povijesnih promjena koje rastaju iz uloge mašinerije u kapitalističkom proizvodnom procesu. Danas je — u toku nove industrijske revolucije — jedva još potrebno naglašavati profetski domašaj te nevjerojatno dinamičke i u temelju optimističke koncepcije. Jer ono što je usamljeni njemački revolucionar sanjao 1858. u izgnanstvu u Londonu, danas je — tek danas — stupilo u područje neposredno mogućeg! Tek danas su, zahvaljujući razvitku moderne tehnike, dane pretpostavke za to da „krađa tuđeg radnog vremena“ bude bez ostatka i konačno ukinuta; i tek danas mogu se proizvodne snage potjerati takvom snagom, da stvarno u skoroj budućnosti neće radno vrijeme nego vrijeme dokolice biti mjera društvenog bogatstva. Dok su se dosada sve metode kojima se je podizala proizvodna snaga ljudskoga rada istodobno u kapitalističkoj praksi pokazivale kao metode stalno rastućeg degradiranja, onesamostaljivanja i depersonaliziranja radnika, danas je tehnološki razvoj dospjeo na točku na kojoj mogu konačno radnici biti oslobođeni „lanca svojih muka“ — oslobođeni od torture tekuće vrpce i rada na akord, i od pukih privjesaka proizvodnog procesa postati njegovim zbiljskim upraviteljima. Stoga nikada ne bijaše uvjeti za socijalistički preobražaj društva tako zreli, nikad socijalizam ne bijaše tako neophodan i ekonomski provediv kao danas! — Sjetimo se otrcanog građanskog prigovora, prema kojem bi se socijalističko društveno uređenje moralo raspasti zbog nužnosti grubih i neprijatnih poslova koje bi svako nastojao sa sebe prebaciti na druge.⁴⁹ Kako smiješan mora izgledati taj prigovor, što proizlazi iz prirode normalnog građanskog čovjeka, suočen s današnjim basnoslovnim razvojem proizvodnih snaga! Dakako, tako dugo dok se je voda morala vjedrima dovlačiti u stanove bilo je sigurno dosta ljudi koji su tu gnjavažu nastojali naturiti drugome; s uređenjem vodovoda, međutim, postao je suvišan pose-

⁴⁸ Već je Blanqui zlobno primijetio da se prigovor građanskih kritičara: „Ta tko će u socijalizmu iznositi noćne posude?“ — dade u osnovi reducirati na jednostavno pitanje: „Ta tko će iznijeti moju noćnu posudu?“

⁴⁹ Vidi *The Revolution Betrayed*, str. 46.

ban poziv vodonoše. Sada nas, očevidno, razvitak tehnologije tjera u susret jednom stanju u kojem iščezava dosadašnja podjela rada koja sakati čovjeka i s njom i sva muka, a na njeno se mjesto može postaviti rad kao slobodno odjelovljenje duhovnih i tjelesnih snaga. I kao što bi bilo besmisleno — da posegnemo za duhovitom usporedbom *Trockog*⁵⁰ —, kad bi pretplatnici nekog dobrog pansiona uz bogati ručak sebe međusobno zakidali na maslacu, kruhu, šećeru, tako će besmislena i ekonomski neopravdana izgledati u novom društvu „krađa tuđeg radnog vremena“, izrabljivanje čovjeka po čovjeku. Ali tek tada je konačno osigurana izgradnja jednog zbilja besklasnog, zbilja socijalističkog društva.

3. Odumiranje zakona vrijednosti u socijalizmu

Dakako, tada neće nestati rad kao takav, već samo višak rada masa u korist i pod komandom nekolicine. Jer kao „vječni prirodni uvjet ljudskog života“, naglašava Marx, rad je „nezavisan od svakog oblika tog života, štaviše on je zajednički svim njegovim društvenim oblicima“.⁵¹

„Ti trebaš raditi u znoju lica svoga! — glasilo je Jehovino prokletstvo nad Adamom. Kao prokletstvo shvaća ga i A. Smith. „Mirovanje“ se javlja kao adekvatno stanje, kao identično sa ‚slobodom‘ i ‚srećom‘. To da individuum ‚u svojem normalnom stanju zdravlja, snage, djelatnosti, spremnosti, umješnosti‘⁵² ima također potrebu za normalnom porcijom rada i prekidanja mirovanja, izgleda da je A. Smithu neshvatljivo. Na svaki način izgleda da je mjera rada samog dana izvanjski, svrhom koju treba postići i preprekama koje za njeno postizanje radom treba prevladati. Ali to da je ovo prevladavanje prepreka po sebi odjelovljenje slobode — i

⁵⁰ *Das Kapital*, I, str. 188.

⁵¹ Marx se ovdje poziva na slijedeće mjesto Smithova djela: „Equal quantities of labour, at all time and places, may be said to be of equal value to the labourer. In his ordinary state of health, strenghts and spirits; in the ordinary degree of his skill and dexterity, he must always lay down the same portion of his ease, his liberty and his happiness.“ (Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, New York, 1837, str. 33.)

⁵² Usp. *Theorien*, III, str. 253: „Ali slobodno vrijeme, vrijeme s kojim se raspolaže, jest samo bogatstvo — dijelom za užitak proizvoda, dijelom za slobodno odjelovljenje, koje nije kao rad određeno prisilom jedne vanjske svrhe koja se mora ispuniti — čije ispunjenje je prirodna nužnost ili socijalna dužnost, kako se hoće.“

da nadalje izvanjske svrhe gube privid puko izvanjske prirodne nužnosti i postavljaju se kao svrhe koje sam individuuum tek postavlja — dakle, kao samoozbiljenje, opredmećenje subjekta, otuda realna sloboda čija je akcija baš rad⁵³, A. Smith ne sluti. On na svaki način ima pravo da se u historijskim oblicima rada kao robovskog, kmetskog, najamnog rada rad stalno javlja repulzivno, stalno kao izvanjski prisilni rad i suprotno njemu nerad kao ‚sloboda‘ i ‚sreća‘.”

„To dvostruko važi za — nastavlja Marx — taj proturječni⁵⁴ rad; i, što je s time povezano, za rad koji sebi još nije stvorio uvjete, subjektivne i objektivne . . . , da bude travail attractif, samoozbiljenje individuuma — što nipošto ne znači da je on puka zabava, puki amusement, kako to grizetski naivno shvaća Fourier.⁵⁵ Zbiljski slobodno raditi, npr. komponirati, istodobno je baš najprokletija ozbiljnost, naintenzivniji napor.”⁵⁶ — Marx kasnije ponovno komentira Fourierovo shvaćanje: „Rad ne može biti igra, kako hoće Fourier . . . Slobodno vrijeme — koje je isto toliko vrijeme dokolice kao i vrijeme za više djelatnosti — preobrazilo je svog posjednika u drugi subjekt i kao taj drugi subjekt stupa on tada također u neposredni proizvodni proces. Ovaj je istodobno disciplina promatran s obzirom na čovjeka u nastajanju, kao i izvršavanje, eksperimentalna znanost, materijalno stvaralačka i opredmećujuća se znanost s obzirom na postalog čovjeka, u čijoj glavi egzistira akumulirano znanje društva.”⁵⁷

⁵³ Tj. uvjetovan klasnom suprotnošću.

⁵⁴ *Grundrisse*, str. 504—505.

⁵⁵ *Ibid.*, str. 599—600.

⁵⁶ „Naglasak je dan”, kaže se u *Rohentwurfu*, „ne na opredmećenost već na otuđenost, izvanjštenost, pospoljenost, na pripadanju, ne-radniku, već personificiranim proizvodnim uvjetima, tj. kapitalu ogromne predmetne moći koju je društveni rad sam sebi suprotstavio kao jedan od svojih momenata. Ukoliko se na stajalištu kapitala i najamnog rada stvaranje tog predmetnog tijela djelatnosti zbiva u suprotnosti spram neposredne radne sposobnosti — taj se proces opredmećenja in fact javlja kao proces izvanjštenja sa stajališta rada ili kao prisvajanje tuđeg rada sa stajališta kapitala —, tada je to iskretanje i izvrtanje zbiljsko, nipošto samo pomišljeno, egzistirajuće samo u predstavi radnikâ i kapitalistâ.” Ali „građanski su ekonomski utoreni u predstave određenog historijskog razvojnog stupnja društva, pa im nužnost opredmećenja društvenih moći izgleda neodvojiva od nužnosti njihovog otuđenja naspram živoga rada.” (*Grundrisse*, str. 716.)

⁵⁷ „Razumije se samo po sebi”, kaže Marx u *Teorijama*. „da se samo radno vrijeme, time što je ograničeno na normalnu mjeru, dalje ne zbiva za nekog drugog već za mene samog, da zajedno s ukidanjem socijalnih suprotnosti između gospodara

Dakle, i u socijalizmu proizvodna će ljudska djelatnost, rad, biti od odlučujućeg značaja. Ona će dakako doživjeti duboke kvalitativne i kvantitativne promjene! Kvalitativno ona će se od kapitalističkog oblika rada, koji je Smith tako oštroumno shvatio kao „žrtvovanje slobode i sreće”, razlikovati po tome što će, prvo, radnika učiniti svijesnim dirigentom proizvodnog procesa, a njegova će se zadaća sve više ograničavati na puko nadziranje u proizvodnji sudjelujućih divovskih mašina i prirodnih snaga; i, drugo, po svojem karakteru, kao neposredno područstvljeni, zajednički rad čiji se proizvod više ne suprotstavlja proizvođačima u liku neke njima otuđene i njima vladajućes stvari.⁵⁸ Tako će rad u socijalizmu, oslobođen taloga prošlosti, izgubiti odbojne značajke prisilnog rada i postati „travail attractif” u smislu Fouriera i Owena. Ovo će se preoblikovanje rada kvantitativno izraziti u bitnom ograničenju radnog vremena, iz čega proizlazi stvaranje i proširenje vremena dokolice. Jer, iako se ni socijalističko društvo neće moći nipošto odreći „viška rada”,⁵⁹ ono će ipak, zahvaljujući punom razvijanju svojih proizvodnih snaga, biti u stanju da količinu rada za pojedinog člana društva reducira na minimum. Ali time neće otpasti samo naslijeđena podjela rada s njenim lučenjem ljudi na „manuelne” i „duhovne” radnike, već će i razlika između radnog vremena i dokolice izgubiti svoj sadašnji proturječni karakter, jer će se radno vrijeme i vrijeme dokolice sve više međusobno približavati i upotpunjavati.⁶⁰

i slugu itd., kao zbilja socijalni rad, konačno kao baza slobodnog vremena, rad dobiva sasvim drugi, slobodniji karakter, te da radno vrijeme čovjeka koji je istodobno čovjek sa slobodnim vremenom mora posjedovati mnogo viši kvalitet od vremena radne životinje”. (*Theorien*, III, str. 253.)

⁵⁸ „Odstranjivanje kapitalističke proizvodne forme”, kaže se u prvom svesku *Kapitala*, „dozvoljava ograničenje radnoga dana na nužni rad. Ipak bi posljednji pod inače jednakim okolnostima proširio svoj prostor. S jedne strane, zato što su životni uvjeti radnika bogatiji a njegovi životni zahtjevi veći. S druge strane, dio bi se sadašnjeg viška rada računao u nužni rad, naime rad potreban za stvaranje društvenog rezervnog i akumulacijskog fonda.” (*Das Kapital*, I, str. 552. — Uspor. *ibid.*, III, str. 883.)

⁵⁹ „Da uostalom samo neposredno radno vrijeme ne može ostati u apstraktnoj suprotnosti spram slobodnog vremena — kako se ono javlja sa stajališta građanske ekonomije — razumije se po sebi.” (*Grundrisse*, str. 599.)

⁶⁰ „Samo tamo gdje proizvodnja stoji pod zbiljskom unaprijed određujućom kontrolom društva, stvara društvo povezanost između opsega društvenog radnog vremena utrošenog na proizvodnju određenog artikla i između opsega društvenih potreba koje tim radom treba zadovoljiti.” (*Das Kapital*, III, str. 197.)

Dakako, i tako promijenjeni i na nužni minimum reducirani rad dijeli se na različite proizvodne grane i individue i mora se uspoređivati s postignutim proizvodnim rezultatima, i zato će biti potrebno njegovo stalno mjerenje nekim jedinstvenim mjerilom. „Pretpostavljali se zajednička proizvodnja, vremensko određenje ostaje naravno bitno. Što manje vremena je društvu potrebno za to da proizvede pšenicu, stoku itd., toliko više vremena dobiva ono za drugu proizvodnju, materijalnu ili duhovnu. Kao i kod pojedinačnog individuuma, svestranost njegovog razvitka, njegovog užitka i njegove djelatnosti zavisi od uštede vremena. Ekonomija vremena — u tome se razriješava konačno sva ekonomija. Društvo isto tako mora svrhovito podijeliti svoje vrijeme da ostvari proizvodnju primjerenu svojim ukupnim potrebama:⁶¹ kao što pojedinac mora točno podijeliti svoje vrijeme da stekne spoznaje u odgovarajućim proporcijama ili da udovolji različitim zahtjevima postavljenim njegovoj djelatnosti. Ekonomija vremena⁶² kao i plano-

⁶¹ Ovu „ekonomiju vremena“ razmatra Marx i s jednog drugog aspekta: „Zbiljska ekonomija... sastoji se u uštedi radnog vremena; ... ali ta ušteta identična je s razvitkom proizvodne snage. Dakle, nipošto otkazivanje užitka, već razvijanje power, sposobnosti za proizvodnju, a otuda kako sposobnosti tako i sredstava užitka. Sposobnost užitka jest uvijek za njega... a ta je sposobnost razvijanje individualne sklonosti, proizvodne snage. Ušteta radnog vremena jednaka je povećavanju slobodnog vremena, tj. vremena za potpuno razvijanje individuuma, koje (vrijeme) ponovno djeluje na proizvodnu snagu rada kao najjača proizvodna snaga. Sa stajališta neposrednog proizvodnog procesa ono se može promatrati kao proizvodnja capital fixe; ovaj capital fixe being man himself.“ (*Grundrisse*, str. 599.)

⁶² Ibid., str. 89. — Baš u navedenom smislu treba razumjeti mnogo puta citirani, protiv Storchu upravljani pasus iz trećeg sveska *Kapitala*: „Drugo, poslije ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, ali sa zadržavanjem društvene proizvodnje, određenje vrijednosti ostaje prevladavajuće u tom smislu što reguliranje radnog vremena i podjela društvenog rada među različitim proizvodnim grupama, konačno vođenje knjiga o tome, postaje bitnije nego ikada.“ To je, da uz puč primijetimo, jedino mjesto kod Marxa na koje se s prividnom opravdanošću mogu pozvati ekonomski kao Leontijev, Lange ili J. Robinson, koji mu žele imputirati predodžbu o „zakonu vrijednosti u socijalizmu“. Njima očito odgovara što se u citiranom pasusu pojavljuje riječ „određenje vrijednosti“. Ali s jednakim pravom mogli bi oni iz pojedinih mesta gđe Marx — „govoreći s vulgarnim ekonomima“ — govoriti o „kapitalu“ u starom vijeku (ili čak u socijalizmu), zaključivati da prema njemu kapital nije historijska nego vječna kategorija... (Uspor. uz to slijedeće mjesto iz *Theorien*, III, str. 253: „Vrijeme rada ostaje uvijek, i kad je razmjenska vrijednost ukinuta, stvarajuća supstancija i mjera troškova koje iziskuje njena (razmjenske vrijednosti) proizvodnja.“)

mjerna podjela radnog vremena na različite grane proizvodnje ostaje dakle prvi ekonomski zakon na temelju društvene proizvodnje. On dapače biva zakonom još u mnogo višem stupnju. No to je ipak bitno različito od mjerenja razmjenskih vrijednosti (radova ili proizvoda rada) radnim vremenom.”⁶³

Tako nadolazimo na to da govorimo o već više puta postavljenom pitanju o djelotvornosti zakona vrijednosti u socijalizmu. Općenito je poznato (ili je svojedobno bilo), da je za osnivače marksizma vrijednost važila kao ekonomska kategorija „koja je najobuhvatniji izraz podjarnjivanja proizvođača po njegovom vlastitom proizvodu“ (*Anti-Dühring*). Već je iz toga jasno da oni nisu nipošto mogli proširiti djelotvornost zakona vrijednosti i na socijalističko (ili komunističko) društvo. Obratno: svako ovjekovječenje pojma vrijednosti pobijali su oni uvijek nanovo kao malograđansku utopiju: „Tamo gdje je rad zajednički“, čitamo u *Teorijama*, „odnosi se ljudi u njihovoj društvenoj proizvodnji ne predstavljaju kao ‚vrijednosti stvari‘.“⁶⁴ — „Sama nužnost da se proizvod ili djelatnost individua tek mora preobraziti u oblik *razmjenske vrijednosti*, u *novac*... dokazuje dvoje: 1) da individue proizvode samo još u društvu i za društvo; 2) da njihova proizvodnja nije *neposredno* društvena, da nije djelo zajednice⁶⁵ koja je međusobno podijelila rad.“⁶⁶ U društvu robnih proizvođača, dakle, „postavlja se rad kao općenit tek *razmjenom*,... posredovanje“ između pojedinih privatnih radova „održava se razmjenom roba, razmjenske vrijednosti, novca, što su sve izrazi jednog te istog odnosa“. Suprotno tome, u socijalizmu je „rad pojedinca... unaprijed postavljen kao društveni rad.. On stoga ne razmjenjuje nikakav posebni proizvod. Njegov proizvod *nije razmjenska vrijednost*. Proizvod se ne treba tek pretvoriti u neki posebni oblik da bi za pojedinca poprimio općeniti karakter. Umjesto podjele rada koja se nužno stvara u razmjeni razmjenskih vrijednosti, stvarala bi se takva organizacija rada koja ima za posljedicu udio pojedinca u zajedničkoj potrošnji“.⁶⁷ Mjerenje rada radnim vremenom biti će stoga (ma koliko

⁶³ *Theorien*, III, str. 127.

⁶⁴ U originalu: „the offspring of association“.

⁶⁵ *Grundrisse*, str. 76.

⁶⁶ Ibid., str. 88—89.

⁶⁷ To da „je odmjerenje korisnog učinka i utroška rada kod odlučivanja o proizvodnji sve“, primjećuje Engels, „što u nekom komunističkom društvu preostaje od pojma vrijednosti političke ekonomije, izrekao sam već 1844.“ (U poznatom članku „Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie“, u MEW, Bd.

se ono javlja inače kao značajno upravo za socijalističko društvo) samo sredstvom društvenog planiranja⁶⁵ i više neće naravno ništa zajedničko imati sa „čuvanom vrijednošću“ (*Engels*) i zakonom vrijednosti.

Iz rečenog proizlazi da u socijalističkom društvu mjerenje rada radnim vremenom može obavljati očito dvije različite funkcije. Prvo, ono će u samom proizvodnom procesu služiti tome da se utvrdi količina živog rada potrebnog za proizvodnju različitih dobara, da bi se njime moglo što ekonomičnije raspolažati; i, drugo, to mjerenje može doći u obzir kao sredstvo raspodjele, čijom pomoću bi se pojedinačnim proizvođačima dodijelio udio u društvenom proizvodu namijenjenom potrošnji.

Može, ali ne mora. Jer, da li će buduće socijalističko društvo posegnuti za ovim modusom raspodjele zavisiće očito od stupnja razvitka društvenih proizvodnih snaga, dakle, prije svega od toga „koliko ima za podijeliti“.⁶⁶ „Način te raspodjele“, čitamo u *Kapitalu*, „mijenjati će se s posebnim načinom društvenog proizvodnog organizma samog i odgovarajućom povijesnom visinom razvijenosti proizvođača. Samo za paralelu s robnom proizvodnjom“, nadodaje Marx, „pretpostavimo da je udio svakog proizvođača određen njegovim radnim vremenom...“⁶⁷

Sada je jasno da je u ovom posljednjem slučaju Marx imao na pameti socijalističko društvo „ne kako se je ono razvilo na svojoj vlastitoj osnovi, već obratno —

I, str. 517.) „Ali znanstveno utemeljenje tog stava... postalo je moguće tek po Marxovom *Kapitalu*.“ (*Anti-Dühring*, str. 288—289.)

⁶⁵ Uspor. Engelsovo pismo C. Schmidtu od 5. 8. 1890: „Ovdje se i u 'Volkstribüne' vodila diskusija o raspodjeli proizvoda u budućem društvu, tj. da li će se ona provoditi prema količini rada ili drugačije. Stvar se je dohvatila, nasuprot izvjesnim idealističkim frazama o pravednosti, također vrlo 'materijalistički'. Ali za čudo nikome nije palo na pamet da modus raspodjele bitno zavisi od toga koliko ima za podijeliti i da se to dakako mijenja s napretkom proizvodnje i društvene organizacije, te da bi se dakako i modus raspodjele smio mijenjati. Ali kod svih učesnika socijalističko se društvo ne javlja pojmljeno u neprestanoj promjeni i napredovanju, već kao stabilna, jednom za svagda fiksirana stvar koja dakle treba također imati jednom za svagda fiksirani modus raspodjele. Ali razumno, može se ipak samo 1) pokušati otkriti modus raspodjele s kojim će se započeti, i 2) nastojati ustanoviti općenitu tendenciju u kojoj se kreće daljnji razvitak. O tome pak ne nalazim ni riječi u cijeloj debati.“ (MEW, Bd. 37, str. 436.)

⁶⁶ *Das Kapital*, I, str. 93.

⁶⁷ Usp. uz to značajne komentare u Lenjinovoj „*Staat und Revolution*“ i Trockijevoj *The Revolution Betrayed*, str. 52—54.

kako ono upravo proizlazi iz kapitalističkog društva; koje je dakle u svakom pogledu, ekonomski, čudoredno, duhovno, još zahvaćeno madežima starog društva iz čijeg krila proizlazi“. To je društvo, doduše, ekspropri-ralo kapitaliste i pretvorilo proizvodna sredstva u zajedničko, u narodno vlasništvo; ali ono još uopće nije u stanju da ozbilji komunistički princip raspodjele: „Svato prema svojim sposobnostima, svakome prema njegovim potrebama!“ Njegov način raspodjele zato je još uvijek opterećen „građanskim pravom“, koje je, „kao i svako pravo, po svojem sadržaju pravo nejednakosti“.⁷¹ Dakle, ovdje društvo pojedinom proizvođaču — poslije odbitaka⁷² — egzaktno uzvraća ono što on društvu daje. „To što mu je on dao jeste njegov individualni kvantum rada... On od društva dobiva potvrdu o tome koliko je rada isporučio..., i tom potvrdom prima iz društvenih zaliha sredstava potrošnje toliko koliko stoji njegov rad.“⁷³ Dakle — puke radne doznake čija se jedina svrha sastoji u tome da reguliraju društvenu raspodjelu prema principu rada. Ali ni u takvom društvu ne može biti prostora za zakon vrijednosti, jer tu postoji proizvodni oblik potpuno različit od robne proizvodnje i jer ovdje upravljanje proizvodnjom i raspodjelom neće biti prepušteno slijepoj igri tržišta, već je podvrgnuto svijesnoj kontroli samoga društva.

Bilo bi sigurno primamljivo razmotriti u ovom sklopu pitanje djelatnosti zakona vrijednosti u Sovjetskom Savezu i u takozvanim zemljama narodne demokracije. Međutim, ta tema prelazi okvire našeg rada. Osim toga, ne vjerujemo da bismo o tom pitanju mogli išta reći što bi se jasnoćom i dubinom moglo mjeriti s poznaitm djelom znamenitog nacionalnog ekonomiste

⁷¹ U te „odbitke“ Marx ubraja: „1) pokriće za nadomještanje potrošenih proizvodnih sredstava; 2) dodatni dio za proširenje proizvodnje; 3) rezervne ili osiguravajuće fondove za slučaj nezgoda i oštećenja izazvana prirodnim nepogodama itd.“ Zato je samo ostatak cjelokupnog proizvoda „određen da služi kao sredstvo potrošnje“. Od toga ostatka odbija se ipak „prije no što dolazi do individualne podjele... još: 1) Opći troškovi upravljanja koji ne pripadaju proizvodnji; 2) Ono što je određeno za zadovoljavanje zajedničkih potreba, kao što su škole, zdravstvene ustanove itd.; 3) Fondovi za nesposobne za rad itd... Tek sada dolazimo do raspodjele... naime do onog dijela sredstava potrošnje koji se raspodjeljuje među individualne proizvođačke zadruge.“ (*Kritik des Gothaer Programms*, MEW, Bd. 19, str. 19. — Uspor. i *Das Kapital*, III, str. 855—856, 882—883 i 884—885.)

⁷² *Kritik der Gothaer Programms*, str. 20.

⁷³ Vidi njegovu *Novu ekonomiku*, 1926. (*The New Economics*, Oxford, 1965.)

ruske revolucije, *E. Preobraženskog*.⁷⁴ Osnovna misao njegovih izvođenja sastojala se u tome, da se svaki anti-kapitalistički prevrat u jednoj industrijski zaostaloj zemlji mora provoditi pod uvjetima stalne borbe između kapitalističkom prošlošću naslijeđenog zakona vrijednosti i njemu dijametralno suprotstavljenog principa socijalističkog planiranja i da sudbina socijalizma zavisi upravo od ishoda te borbe . . .

Rezimirajmo: Ono što Marxovu koncepciju socijalizma razlikuje od onih njegovih prethodnika jeste prije svega njen znanstveni karakter — način kako je on svoju socijalističku sliku budućnosti izveo iz spoznaje postojećeg društvenog uređenja, iz analize kapitalističkih proizvodnih odnosa. Objekt istraživanja bijaše u oba slučaja isti: moderno kapitalističko društvo; samo što se jednom radilo o njegovom suvremenom liku, a drugi puta o društvu budućnosti koje iz njega niče. Tako vidimo kako se ekonomski sklopovi što ih je Marx istraživao moraju shvatiti kao dijalektički zakoni razvoja (i u stvari samo kao takvi mogu se uopće pojmiti). Mnogo spominjani „historizam” Marxove kritike nacionalne ekonomije tek se tako pokazuje u svojem pravom smislu: kao metoda koja želi istražiti jednako tako uvjete postojanja kao i historijske zapreke kapitalizma,⁷⁵ a njeni se zaključci, usmjereni na obaranje kapitalizma, pokazuju za cjelinu Marxova sistema ne manje bitni od njegovog istraživanja i kritike samih ekonomskih kategorija.

(Roman Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marxschen „Kapital”*, Europäische Verlagsanstalt Frankfurt, Europa Verlags Wien, 2. überarbeitete Auflage 1969)

Preveo Hotimir Burger

⁷⁴ Mi smo prije svega imali u vidu Marxov *Rohentwurf*. Zbog toga bijahu mnoga mjesta posvećena komunističkom društvu iz *Kapitala*, *Teorija*, *Anti-Dühringa* i drugih spisa samo mjestimično uzeta u obzir.

⁷⁵ „Unutar građanskog, na razmjenskoj vrijednosti počivajućeg društva”, čitamo u *Rohentwurfu*. „stvaraju se kako odnosi saobraćaja tako i odnosi proizvodnje koji su mine za njegovo razaranje. Jedna masa proturječnih oblika društvenog jedinstva, čiji se proturječni karakter ipak nikada ne može razoriti jednom mirnom metamorfozom.” Otuda ogromni značaj proleterske klase borbe i ideološkog procesa koji joj stoji u temelju: „Spoznaja proizvođača kao njegovih vlastitih i prosuđivanje rastavljenosti od uvjeta njegova ozbiljenja kao nedolične, prisilne — enormna je svijest — . . . i toliko više posmrtno zvono koje nagovještava njegovo ukidanje, kao što je sviješću roba, da on ne može biti vlasništvo nekog trećeg, ropstvo dalje vegetiralo još samo kao umjetni opstanak i više nije moglo istrajavati kao baza proizvodnje.” *Grundrisse*, str. 77 i str. 366—367.)

polemika

Mario Cogoy — Paul Sweezy

MARX, „NEOMARKSISTI“ I NEKA PITANJA
TEORIJE AKUMULACIJE KAPITALA

Akumulacija kapitala je i u marksističkoj i u građanskoj političkoj misli jedna izrazito mnogo tretirana problematika. U novijoj građanskoj ekonomskoj literaturi naročito je knjiga *The Accumulation of Capital* Joana Robinsona iz 1956. godine izazvala veliko interesovanje i snažno uticala na savremena istraživanja ove problematike. Što se tiče marksistički orijentisanih autora, problematika akumulacije kapitala je i danas predmet njihovih brojnih rasprava. Među ovim autorima interesovanje je naročito izazvala polemika vođena na stranicama časopisa *Les Temps Modernes* između M. Cogoya i P. Sweezyja. Polemiku je prvenstveno inicirao M. Cogoy tekstom *Les théories néo-marxistes, Marx et l'accumulation du capital* (Neomarksističke teorije, Marx i akumulacija kapitala), objavljenim u *Les Temps Modernes*, u septembarsko-oktobarskom broju 1972. godine, a delimično i David Yaffe, tekstom *The Marxian Theory of Crises, Capital and the State*, objavljenim u *Economy and Society*, u majskom broju 1973. godine. Odbacivanje kritika koje su mu navedenim tekstovima uputili Cogoy i Yaffe Sweezy je izvršio tekstom *Quelques problèmes de la théorie de l'accumulation du capital*, objavljenim u *Les Temps Modernes*,

u januarskom broju 1974. godine. U istom broju objavljen je i Cogoyev odgovor Sweezyju, pod naslovom *Baisse du taux de profit et théorie de l'accumulation* (Pad profitne stope i teorija akumulacije). Objavljujemo izvode iz ove polemike.

Mario Cogoy

NEOMARKSISTIČKE TEORIJE,
MARX I AKUMULACIJA KAPITALA

Osnovna teorijska shvatanja neomarksizma¹ mogu se uočiti već u Sweezyjevoj *Teoriji kapitalističkog razvitka*² i u radovima Paula Barana. Međutim, tek u *Monopolističkom kapitalu*³ dolaze do punog izražaja neomarksistička shvatanja. Tim delom se neomarksizam, između ostalog, po svojim koncepcijama približava određenoj univerzitetskoj „levici“ (J. Robinson, A. Hansen, Kaleckom, Steindlu) a čije izvorište i inspiracije leže u kejnzijanstvu. Približavanje neomarksista univerzitetskoj „levici“ ostvareno je oživljavanjem teza o nedovoljnoj potrošnji i takvom interpretacijom Marxovih shvatanja kojom se eliminišu teorija radne vrednosti i zakoni akumulacije,⁴ a zadržava se samo marksistička analiza političke strukture kapitalizma.

Odbacivanje teorije radne vrednosti i marksističkih zakona akumulacije kod Sweezyja i Barana nema istu osnovu kao kod „kejnzijanske levice“. U suštini, dok „kejnzijanska levica“ odbacuje marksističku analizu aku-

¹ Po Cogoyevoj oceni, posle drugog svetskog rata, bar do šezdesetih godina, mali je broj politekonomista marksističke orijentacije čiji bi značaj bio nešto veći. Samo trojica, smatra Cogoy, „znače nešto više“. To su: P. Sweezy, M. Dobb i P. Baran. Njih Cogoy naziva neomarksistima. (Komentar I. S.)

² Ovu knjigu je objavio i *Naprijed*, Zagreb, 1959. godine. (Prim. prev.)

³ Knjigu je 1969. objavilo i NIP *Stvarnost*, Zagreb. (Prim. prev.)

⁴ Cogoy ovde besumnje ima u vidu tzv. opšti zakon kapitalističke akumulacije, po kojem se, kao rezultat kapitalističke akumulacije, javljaju dve divergentne pojave: s jedne strane, sve veće bogaćenje malog broja kapitalista, a s druge strane, sve veće osiromašenje ogromne mase najamnih radnika. Verovatno da Cogoy ovdje ima u vidu i tzv. istorijsku tendenciju kapitalističke akumulacije — da prethodno navedena dva divergentna kretanja dovode do sukoba buržoazije i proletarijata i socijalističkih revolucija, a ne i tzv. zakon akumulacije kapitala — da se svaki pojedinačni kapital i njegov vlasnik mogu održati i razvijati samo uz neprekidnu akumulaciju kapitala. (Prim. I. S.)

mulacije „od prve“, smatrajući da je ta analiza lišena bilo kakve naučne osnove, Baran i Sweezy smatraju da je marksistička analiza akumulacije prihvatljiva za kapitalizam potpune konkurencije, ali ne i za onaj period u razvoju kapitalizma koji karakterišu monopolističke strukture tržišta.

(Cogoy široko obrazlaže svoje mišljenje da su koncepcije Barana i Sweezyja veoma bliske koncepcijama „akademske levice“, posebno shvatanjima Steindla i, naročito, Joan Robinson. Pri tome Cogoy odaje priznaje Paulu Matticku, čije radove ocenjuje kao „najreprezentativnije izlaganje jedne pozicije zasnovane na teoriji radne vrednosti“ — najreprezentativnije zato što su u Mattickovim radovima izvršeni „reafirmacija važnosti i fundamentalnog značaja teorije radne vrednosti, kao i razvoj teorije akumulacije zasnovane na zakonu tendencijskog pada profitne stope“.)⁵

Pozicija zasnovana na teoriji radne vrednosti ističe urgentnost ponovnog čitanja Marxovih tekstova. Iz ovog ponovnog čitanja jasno proizlazi da marksističkim modelom treba izvršiti zamenu Keynesovog modela, zamene iz koje proizlaze i zaključci o njenim implikacijama na planu društvene dijalektike. Pri ponovnom čitanju Marxovih tekstova pažnju treba koncentrisati na njegove koncepte eksploatacije i suprotnosti između kapitala i rada. Stvaranje takve teorije kojom bi se izvršila zamena Keynesovog modela marksističkim ilustruje, po našem mišljenju, postojanje duboke sličnosti između neomarksizma i analize koju je dala „kejnzijanska levica“. Ovo proizlazi, s jedne strane, iz upoređivanja teorijske strukture Baran—Sweezyjevog *Monopolističkog kapitala* i knjiga autora kao što su Joan Robinson i Steindl i, s druge strane, iz stvaranja marksističkog modela zamene kejnzijanskih koncepcija.

Model koji je razvila Joan Robinson u vezi sa svojom interpretacijom Marxovih koncepcija može da posluži kao polazna tačka naših istraživanja, u meri u kojoj je ona, pošto je kao i Baran i Sweezy odbacila svaku važnost teorije radne vrednosti i, otuda, važnost marksističkih zakona akumulacije i tendencijskog pada

⁵ Dva rada Paula Matticka su nedavno objavljena u francuskom prevodu: *Intégration capitaliste et rupture ouvrière* (E. D. I., Paris 1972.) i *Marx et Keynes* (Gallimard, Paris 1972.)

profitne stope, izvukla iz marksizma dva koncepta, eksploataciju i nedovoljnu potrošnju, i razvila ih kako bi pokazala da odgovaraju dvama aspektima savremene ekonomije, teoriji ograničene konkurencije i teoriji platežno sposobne tražnje. Neka istraživanja Joan Robinson su usmerena ka iznalaženju zajedničke osnove ovih dveju teorija, odnosno, marksistički rečeno, zajedničke osnove kategorija eksploatacije i nedovoljne potrošnje. Međutim, ta zajednička osnova kod Joan Robinson nije ista sa onom kod Marxa.

Marksistički zakon akumulacije i tendencijsko padanje profitne stope ne izražavaju odnose koji se mogu empirički verifikovati i od kojih bi analiza mogla početi. Padanje profitne stope, kao tendencija sistema da se širi izvan uske putanje rasta, ne može se nikada empirički manifestovati, sem možda u periodima kriza. Ovo padanje je negativno pravilo kapitalizma, ono predstavlja opasnost koju treba izbeći da bi kapital mogao da bez poremećaja nastavi sa svojom akumulacijom. Marksistička teorija raspodele takođe nije empirička deskripcija pobeda i poraza poslodavaca i radničkih sindikata, već određeni aspekt teorije akumulacije, u kojem je stopa eksploatacije jedna od varijabli shema reprodukcije.

Kritika koju Joan Robinson upućuje zakonu tendencijskog pada profitne stope otkriva tipično neshvatanje Marxovog metoda. Ta kritika, u grubom, iznosi argument da organski sastav kapitala ne pokazuje nikakvu tendenciju svog povišenja u vremenu; po Joan Robinson, varijacije u organskom sastavu kapitala su „questions of historical fact, not of logical necessity”⁶ (pitanja istorijske činjenice a ne logičke neophodnosti) ... Joan Robinson se ne pita kako se stvara „historical fact” (istorijska činjenica) i šta se zbiva na planu organizacije ukupne društvene proizvodnje kada se stopa eksploatacije beskrajno uvećava. Ovo je jedan od najjasnijih primera njenog metodološkog pozitivizma.

Pozicija Barana i Sweezyja u odnosu na teoriju radne vrednosti i njihova interpretacija Marxovih koncepcija odgovaraju po više pitanja koncepcijama Joan Robinson. Ovo se može zaključiti iz uzajamne analogije njihovih logičkih struktura i iz njihove determinisane teorijske opredeljenosti.

⁶ J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, London 1966, str. XIII.

Joan Robinson, kao što smo to već rekli, odbacuje teoriju vrednosti i analizu akumulacije i Marxa predstavlja kao teoretičara nedovoljne potrošnje. U osnovi tog odbacivanja nalazimo težnju da se teorija vrednosti postavi kao osnova određenog zakona raspodele. Pošto, po Joan Robinson, teorija vrednosti ne pruža tu osnovu, teoriju vrednosti treba zameniti empiričkom deskripcijom raspodele, na kojoj su zasnovani kejnzijanski model „potrošnja — investicije” i zakon platežno sposobne tražnje.

Na osnovu analognog opredeljenja, odnosno zasnivajući određenu analizu subraspodele dohotka, Baran i Sweezy zahtevaju eliminaciju Marxovog koncepta viška vrednosti, pošto ovaj navodno više ne odgovara tipičnim karakteristikama raspodele u tržišnoj ekonomiji s monopolističkom strukturom, u meri u kojoj je raspodela modifikovana, između ostalog, dvama faktorima: postojanjem sektora javnih rashoda, s jedne strane, i najamnina neproizvodnih radnika, s druge. Zato Baran i Sweezy predlažu da se koncept viška vrednosti zameni konceptom ekonomskog viška, odnosno smatraju potrebnim da se opiše raspodela dohotka u neokapitalističkom društvu.⁷

Za Marxa, pak, svrha teorije vrednosti nije u određivanju raspodele dohotka između radnika i kapitalista,

⁷ Ekonomski višak je centralna kategorija Baran-Sweezyjevog *Monopolističkog kapitala*. Po njima, ekonomski višak predstavlja „razliku između onoga što društvo proizvodi i troškova te proizvodnje” (*Monopolni kapital*, navedeno jugoslovensko izdanje, str. 20). Ovaj pojam samo delimično odgovara Marxovom pojmu viška vrednosti. Razlika je, po Baranu i Sweezyju, u tome što „u visokorazvijenom monopolističko-kapitalističkom društvu višak poprma mnoge oblike” (Baran-Sweezy, op. cit., str. 20), dok je Marxov višak vrednosti „u glavama većine ljudi... jednak zbiru profita, kamate i rente” (ibid., str. 21). U Baran-Sweezyjevom pojmu viška državni prihodi, plate neproizvodnih radnika, troškovi prodaje itd. predstavljaju značajne delove, dok su u Marxovom višku vrednosti to sasvim drugorazredni elementi.

Cogoy je, izgleda, naročito odbojan prema Baran-Sweezyjevoj zaokupljenosti načinima trošenja ekonomskog viška. Tačno je da Barana i Sweezyja proizvodnja viška, odnosno proces rada, koji u Marxovom izučavanju kapitalizma zauzima centralno mesto, manje interesuju.

Značajno je i to da za Barana i Sweezyja troškovi proizvodnje u monopolističkom kapitalizmu imaju trend opadanja, što je, po nekim drugim autorima, argument u prilog teze da je monopolistički kapitalizam progresivan i racionalan sistem. Argument bi bio snažan, objašnjavaju Baran i Sweezy, kada bi efekti povećanja produktivnosti išli u korist čitavog društva. No jedini motiv smanjenja troškova je u povećanju profita. (*Komentar I. S.*)

ni između proizvodnih radnika (bez obzira kako njih definišu Baran i Sweezy) i ostalih društvenih kategorija. Teorija vrednosti, kao i sheme reprodukcije i zakoni akumulacije, prvenstveno pruža određenu analizu valorizacije (oplodnje) kapitala, kao uslova bez kojeg proizvodnja i raspodela dohotka ne bi imale svog mesta u kapitalističkom društvu. Kao posledica ovoga, raspodela, koja predstavlja koncept koji se dovodi u vezu s dohotkom, analitički zavisi od akumulacije. Raspodela je, u formi eksploatacije, jedna od varijabli zakona akumulacije, tako da teorija kapitalističkog društva ne može nikada da polazi od kategorija raspodele, već samo od analize procesa valorizacije (oplođavanja) kapitala, koji je osnova dinamike društva. Ali oplodnja kapitala implicira izvlačenje viška vrednosti i akumulaciju što je moguće većeg dela viška vrednosti. U stvarnosti, radnik je taj koji proizvodi višak vrednosti za kapitalistu, i u proizvodnom i u neproizvodnom sektoru. Ukupni društveni višak vrednosti može se, pak, realizovati i akumulirati kao kapital, ili može da bude potrošen u obliku dobara luksuzne potrošnje (potrošnje kapitalista) i u obliku javnih rashoda. U tom smislu, u kapitalističkom društvu jedina značajna distinkcija unutar dohotka je distinkcija između dohotka akumulisanog kao kapital i potrošenog dohotka. Tek na tom nivou analize upliće se problem raspodele proizvoda između kapitalista i radnika, u meri u kojoj je ta raspodela jedan od determinišućih faktora stepena akumulacije (drugi faktor je obim državnih rashoda), pošto nivo najamnina, kako u proizvodnom tako i u neproizvodnom sektoru, utiče na stopu kapitaliziranog viška vrednosti. U proizvodnom sektoru najamnine direktno determinišu profitnu stopu kapitala uloženog u tom sektoru; u neproizvodnom sektoru — što je eksploatacija jača, manja je količina viška vrednosti proizvodnog sektora uloženog u finansiranje neproizvodnog.

Kejnzijska analiza je zasnovana na podraspodeli dohotka na potrošnju i investicije. Ova analiza pokazuje da jedino investiranje svega onoga što je uštedeno omogućava da se visina dohotka zadrži na istom nivou. Takođe, po kejnzijskoj analizi, ako je ukupna štednja investirana, ona se održava i realizuje kao dohodak. To je jedna činjenica koju marksistička analiza ne bi dovela u sumnju. Međutim, problem je u tome da se zna šta taj dohodak predstavlja s tačke gledišta kapitalista: da li predstavlja akumulaciju privatnog kapitala, odnosno da li se realizuje u razmeni s drugim kapitalom i da li se na taj način akumulira; da li, pak, predstavlja određenu upotrebu resursa za proizvodnju dobara koja

nisu akumulisana, ali koja ipak treba da se realizuju svojom razmenom sa viškom vrednosti proizvedenim u drugim sektorima i smanjujući, faktom te razmene, u određenom iznosu akumulaciju u tim drugim sektorima? Tu leži problem koji ni Keynesova doktrina, ni bilo koja druga teorija koja polazi od podraspodele dohotka, pa ni Baran i Sweezy sa svojim konceptom viška, nisu u stanju da reše.

Baran-Sweezyjev *Monopolistički kapital* oscilira između dva različita koncepta viška. Ovi koncepti odgovaraju razlici koju Baran, u svojoj *Political Economy of Growth (Političkoj ekonomiji privrednog rasta)* čini između „actual” viška i „potential” viška. Ono što je za Barana bio „actual surplus” (aktuelni višak) u *Monopolističkom kapitalu* je definisano kao „aggregate profits” (agregatni profit), dok je „potential surplus” (potencijalni višak) definisan kao „the difference between the aggregate net output and the aggregate real wages of productive workers” (razlika između agregatnog neto proizvoda i agregatne realne najamnine proizvodnih radnika). Ova dva koncepta bi mogla da budu korisna za analizu određenih parcijalnih problema: na primer, „actual surplus” za opisivanje određenih teškoća realizacije kapitalizma, dok bi „potential surplus” mogao da da aproksimativnu sliku veličine društvenog bogatstva — bogatstva koje se može upotrebiti za zadovoljenje ljudskih potreba u racionalno organizovanom društvu oslobođenom odnosa dominacije. Međutim, činjenica je da nam u kapitalističkom društvu, koje karakteriše proces oplođavanja kapitala, ova dva koncepta pružaju veoma malo saznanja o zakonima kretanja sistema, jer, sasvim kao i u kejnzijskoj teorijskoj shematici, pošto je štednja investirana ili pošto je višak apsorbovan, ništa u toj shematici ne može da odredi da li investiranje ili apsorbovanje pospešuju rentabilnost i akumulaciju kapitala, ili pak samo dolazi do jednostavnog transfera dohotka koji povećava proizvodnju nauštrb akumulacije. Baran i Sweezy su izgleda ubeđeni u to da ukoliko je višak više apsorbovan u neproizvodnom sektoru, utoliko taj sektor više znači za monopolistički kapitalizam, jer onda taj kapitalizam u neproizvodnom sektoru pronalazi pogodne načine rentabilnog investiranja i načine da se izbegne privredna i opšta stagnacija društva.⁶ Po

⁶ Mnoge Baranove i Sweezyjeve koncepcije koje razmatra Cogoy bile su predmet kritičkog razmatranja većeg broja jugoslovenskih autora, između ostalih, Radivoja Davidovića, dr Vere Pilić, dr Slobodana Štampara. Šire kritičke ocene o Ba-

Marxovom modelu, pak, ukoliko se višak vrednosti više investira u neproizvodni sektor, utoliko je to štetnije po kapitalizam, jer se povećava deo kapitala koji ne podleže kapitalističkoj realizaciji i akumulaciji, odnosno deo kapitala koji kao dohodak prelazi u sferu potrošnje.

Ne radi se samo o tome da Baran i Sweezy jednostavno ignorišu rezonovanje kakvo je prisutno kod Marxa. Baran i Sweezy smatraju da je monopolistička struktura tržišta radikalno izmenila date veličine problema. Po njima, pretpostavke klasičnog modela — poznavanje pune zaposlenosti resursa i najamnine održanja — impliciraju da višak vrednosti kapitalista predstavlja jedini izvor finansiranja javnih rashoda. To, po Baranu i Sweezyju, u monopolističkom kapitalizmu više nije slučaj, u meri u kojoj nedovoljnost platežno sposobne tražnje onemogućava punu zaposlenost resursa i u meri u kojoj ona proizvodnja, koja je izvedena veličina javnih rashoda i koja je daleko od toga da se ostvaruje na račun akumulacije privatnog kapitala, jednostavno predstavlja takvu proizvodnju koje, bez nedovoljnosti platežno sposobne tražnje i bez javnih rashoda, ne bi ni bilo. Izgleda čak da Baran i Sweezy veruju da privatni kapital ne samo da ništa ne gubi kada se neproizvodno koristi, već da od takve upotrebe i dobija.

Paul Sweezy

NEKI PROBLEMI TEORIJE AKUMULACIJE KAPITALA

... Nikada Baranu i meni, za sve vreme naše duge saradnje,⁹ nije palo na pamet da, kao što to tvrdi M. Cogoy, posumnjamo u ispravnost teorije radne vrednosti, kako ju je Marx dao i kako smo je mi shvatili, a još manje nam je padalo na pamet da tu teoriju odbacimo. Povodom ovoga, neka mi bude dozvoljeno da se zadržim na dvama pitanjima koja Cogoy pokreće i po kojima se on suprotstavlja neomarksizmu, pravcu u koji uključuje i Barana i mene. Ta pitanja su:

a) Teorija vrednosti je instrument analize akumulacije i ukupne društvene reprodukcije. Ona ne predstavlja teoriju relativnih cena. Akademске kritike upu-

ran-Sweezyjevima koncepcijama monopolističkog kapitalizma mogu se naći i u našem osvrtu na *Monopolistički kapital*, objavljenom u časopisu *Socijalizam*, br. 6 iz 1970. g. (*Prim. I. S.*)

⁹ Paul Baran je umro 1964. g. (*Prim. I. S.*)

ćene teoriji vrednosti (a posebno ona kritika po kojoj monopolistička struktura tržišta ukida uslove važnosti teorije vrednosti) zasnovane su na fundamentalnom nerazumevanju marksističke teorije. Ove kritike centralnu ulogu pridaju empiričkim odnosima razmene (cenama), dok su za Marxa društveni odnosi proizvodnje (najamni rad — kapital) pravi predmet teorije vrednosti.

b) Ne samo da teorija vrednosti nije modifikovana državnim intervencionizmom u privredi i sve većim rasipanjem,¹⁰ već funkcija države i rast neproizvodnog sektora proizlaze iz dijalektike vrednosti i zakona akumulacije kapitala.

Možda će Cogoy biti iznenađen saznanjem da se potpuno slažem sa njegovim ocenama o navedenim pitanjima. Ja mu čak i čestitam što je te ocene dao tako jasno i koncizno. Istovremeno, želeo bih da se on složi sa mnom u oceni da teorija vrednosti, i to ona u svom najapstraktnijem izrazu — znači ona iz prvog toma Marxovog *Kapitala* — nije konačna forma „instrumenta“ o kome on govori (instrumenta analize akumulacije i ukupne društvene reprodukcije — *Prim. prev.*). Ovde se postavljaju dva pitanja: a) napuštanje hipoteze po kojoj sve industrije imaju isti organski sastav kapitala; b) uzimanje u obzir monopolističkih struktura tržišta. Razmotrimo oba ova pitanja.

a) Evidentno je da u stvarnosti organski sastav kapitala široko varira od jedne industrijske grane do druge. Kada se to ima u vidu, kao što je slučaj s Marxom u drugom odeljku trećeg toma *Kapitala*,¹¹ onda se prestaje s rezonovanjem u vrednostima i prelazi se na rezonovanje u cenama proizvodnje. Već od Böhm-Bawerka građanski ekonomisti su u ovom dvojstvu (dvojstvu vrednost-cena proizvodnje — *Prim. prev.*) gledali određenu protivrečnost (često nazivanu „protivrečnost između prvog i trećeg toma *Kapitala*“) i sopstveno Marxovo napuštanje teorije vrednosti. Takva interpretacija

¹⁰ Pod izrazom rasipanje Sweezy podrazumeva sve rashode koji ne koriste blagostanju ljudi (na primer, enormni troškovi privredne propagande — reklame u SAD i drugim razvijenim kapitalističkim zemljama, troškovi naoružanja itd.). (*Prim. I. S.*)

¹¹ Neka izdanja Marxovog *Kapitala* u inostranstvu, na primer u Francuskoj, objavljena su u više od tri toma (u Francuskoj je više izdanja objavljeno u po osam tomova), tako da se ponekad, u tekstovima u kojima se citiraju delovi *Kapitala*, a pri upoređivanju sa jugoslovenskim izdanjima, javlja neusaglašenost. Kod navedenog pozivanja na *Kapital* Sweezy misli na odeljak koji nosi naslov „Pretvaranje profita u prosečan profit.“ (*Prim. I. S.*)

Marxovih shvatanja i njegovog *Kapitala* je potpuno neispravna. Cene proizvodnje nisu ono što Cogoy naziva „empiričkim odnosima razmene”, već su one *modifikovane vrednosti*. Bez teorije vrednosti ne bi moglo da bude ni teorije cena proizvodnje. Pitanje koje se kod ovoga postavlja jeste da li prelaz sa vrednosti na cene proizvodnje donosi relevantne promene po proces akumulacije. Ne može biti sumnje da je odgovor na postavljeno pitanje negativan. Iz ovoga proizlazi da kada se istražuju opšte zakonitosti kapitalističkog razvitka možemo sasvim ignorisati cene proizvodnje i neposredno operisati samo sa teorijom vrednosti i akumulacije, kakva je data u prvom tomu Marxovog *Kapitala*.

b) Stvari su drugačije kada se vodi računa o monopolizmu. Sam Marx taj korak nije učinio na nekakav sistematičan način, iako u njegovoj dinamičkoj teoriji (sasvim različitoj po tom pitanju od ortodoksne neoklasične teorije) konkurencija između kapitala moguće koincidira sa koncentracijom i centralizacijom kapitala. Period monopolističkog kapitalizma je upravo počinjao u vreme Marxove smrti, te se ne treba čuditi što Marx nije dao teoriju transformacije vrednosti (ili cena proizvodnje) u monopolne cene. Međutim, postoji jedan frapantan odeljak na kraju trećeg toma *Kapitala* koji nam pokazuje da je Marx bio sasvim svestan postojanja problema i koji nam omogućava da sagledamo neke od načina kojima bi on prišao istraživanju toga. U glavi „Privid konkurencije” Marx je pisao: „Ako bi transformacija viška vrednosti u prosečan profit naišla na smetnje u različitim oblastima proizvodnje, smetnje u obliku prirodnih ili veštačkih monopola, posebno u obliku monopola na zemljišnoj svojini, i to na način da bi postala mogućna monopolna cena, koja bi bila iznad cene proizvodnje i vrednosti roba na koje monopol utiče, čak i u tom slučaju granice date vrednošću roba ne bi bile ukinute. Monopolna cena izvesnih roba samo bi prenela na robe s monopolnom cenom jedan deo profita drugih proizvođača roba. Došlo bi indirektno do lokalnog poremećaja u raspodeli viška vrednosti među različite oblasti proizvodnje, ali taj poremećaj bi samu granicu ovog viška vrednosti ostavio neizmenjenu. Ako bi roba s monopolnom cenom ulazila u nužnu radnikovu potrošnju, ona bi podigla najamninu i time smanjila višak vrednosti u slučaju da se radniku i dalje bude plaćala vrednost njegove radne snage. Ona bi mogla oboriti najamninu ispod vrednosti radne snage, ali to samo ukoliko bi najamnina stajala iznad granice svog

fizičkog minimuma. U ovom bi slučaju monopolna cena bila plaćena odbitkom od realne najamnine (tj. od mase upotrebnih vrednosti koju bi radnik dobijao istom masom rada) i od profita ostalih kapitalista.”¹²

Marx ovde tretira monopolnu cenu ne kao jednostavan „empirički odnos razmene” već kao modifikaciju vrednosti i (ili) cene proizvodnje, koja ni u kom slučaju ne prelazi „granice određene vrednošću roba”. Međutim to ne znači — kao što to, izgleda, mnogi današnji mladi marksistički orijentisani ekonomisti misle — da prisustvo ili odsustvo monopola ne unosi nikakvu promenu u proces akumulacije. Mislim da se može dokazati, upravo povodom tog fundamentalnog aspekta, da je modifikacija vrednosti izazvana monopolizacijom sasvim različita od modifikacije vrednosti izazvane nejednakim organskim sastavom kapitala.

Marx ne analizira efekte monopola na proces akumulacije, ali citirani pasus iz *Kapitala* pruža neke korisne indikacije. Monopol ne modifikira ukupan iznos proizvedene vrednosti (sem indirektno — u meri u kojoj utiče na ukupan obim zaposlenosti), ali izaziva redistribuciju vrednosti. Marx ukazuje da to može poprimiti dva oblika: najpre, transfer viška vrednosti konkurentnih kapitala prema monopolističkim kapitalima; drugo, transfer vrednosti s najamnina prema višku vrednosti. Ako se govori o određenoj izolovanoj monopolističkoj instanci, kao što to Marx u navedenom citatu izgleda čini, efekti monopolizacije bi bili zanemarljivog značaja u odnosu na celinu ekonomije. U takvom slučaju ne samo da je potrebno nego je i neophodno u analizi procesa akumulacije apstrahovati monopol, a to Marx jasno čini. Ali, ukoliko monopoli postaju kvantitativno značajan sektor ekonomije, utoliko se situacija (po pitanju analize procesa akumulacije kapitala — *Prim. prev.*) menja. Onda, sledeći Marxovo rezonovanje, treba kazati da se ukupna masa viška vrednosti povećava na račun najamnina (što odgovara povećanju globalne stope viška vrednosti), a treba kazati i to da je sve veći deo ukupne mase viška vrednosti koncentrisan u rukama sve manjeg broja kapitalista. Ove dve promene vode porastu stope akumulacije.

Ako bismo zanemarili sve ove promene, učinili bismo grešku u smislu da proces akumulacije tretiramo

¹² Sem prve recenice, ovaj citat je dat prema prevodu M. Pijade (*Kapital* III, „Kultura”, Beograd 1961, str. 1589—1590). Što se tiče prve recenice, M. Pijade, između ostalog, umesto našeg izraza „transformacija” daje izraz „izravnanje”. (*Prim. I. S.*)

statički, što znači i sasvim nemarksistički. Znamo da je jedan od fundamentalnih aspekata procesa akumulacije koncentracija i centralizacija kapitala. One, na određenom stadiju, izazivaju transformaciju konkurentnog kapitalizma u monopolistički. Međutim, koncentracija i centralizacija se na tom stadijumu ne zaustavljaju. Teorija i istorija nas uče da koncentracija i centralizacija konstituišu integralni i nerazdvojni deo procesa akumulacije u njegovoj celini. Znači, ne radi se jednostavno o ekonomiji koja sadrži izvesne monopolističke elemente, već o ekonomiji koja sve više i više postaje monopolizirana. To stvara snažne tendencije, koje nisu prisutne u konkurentnom kapitalizmu, i to tendencije koje vode porastu stope viška vrednosti i akumulacije (što se tiče stope akumulacije njen porast ne proizlazi samo iz porasta stope viška vrednosti, već i iz koncentracije viška vrednosti u privrednim jedinicama koje postaju sve veće).¹³ Ove tendencije dolaze do izražaja istovremeno sa nekim drugim tendencijama društvenog ili tehnološkog karaktera, a ne može se a priori reći koja će od tih tendencija, ili koja kombinacija tendencija, biti dominantna. Međutim, što se mene tiče, ne ustručavam se da tvrdim kako nevođenje računa o „monopolističkim” tendencijama i o snagama koje ih izazivaju kao jedini efekat može da ima paralizovanje marksističke teorije, i to u momentu kada nam je najpotrebnije da tu teoriju pojačamo i razvijemo, kako bismo se sučelili sa situacijama i problemima koje Marx nije analizirao i koje nije mogao da analizira pre sto godina.

Razmotrimo sada jedan drugi aspekt one ekonomske literature za koju radovi autora kao što su Cogoy i Yaffe predstavljaju tipičan primer. Odnosno, razmotrimo tendenciju prisutnu u toj literaturi, a koja, po mom mišljenju, vodi određenoj fetišizaciji tendencijskog pada profitne stope. Cogoy, na primer, s odobravanjem

¹³ Sweezy i Baran u *Monopolističkom kapitalu* govore o monopolističkom kapitalizmu kao sistemu gigantskih korporacija, jer „danas, u kapitalističkom svetu, tipičnu ekonomsku jedinicu ne predstavlja mala firma koja proizvodi neznatni deo homogenog proizvoda za anonimno tržište, već krupno preduzeće koje proizvodi znatan deo proizvoda industrije, pa i nekoliko industrija, koje može kontrolisati svoje cene, obim proizvodnje i vrstu i količinu svojih investicija.” (*Monopolni kapital*, str. 17.) Međutim, i sitna preduzeća ulaze na mnogo načina u proračune i strategiju krupnih preduzeća. No, „glavni je element, prvi pokretač, krupno preduzeće organizovano u gigantske korporacije. Njihova inicijativa pokreće ekonomiju, njihova moć drži je u kretanju, njihova politika dovodi je u teškoće i krize.” (Op. cit., str. 57—58.) (*Komentar I. S.*)

govori o „teoriji akumulacije zasnovanoj na zakonu tendencijskog pada profitne stope”... Što se tiče nekih drugih autora, iako nisu tako eksplicitni kao Cogoy, i oni tretiraju tendencijsko padanje profitne stope kao stožer oko kojeg se okreće celina marksističke teorije akumulacije i ekonomskih kriza.

(Sweezy dalje objašnjava da u realnosti savremenih kapitalističkih ekonomija postoji tendencija porasta viška vrednosti. Tako je, na primer, u SAD u vremenu od 1923—1952. g. organski sastav kapitala opao sa 4,2 na 3,6, odnosno za 14%, dok je višak vrednosti povećan sa 121 na 132, znači za 9%. Ne samo da su ovi rezultati, kako to zaključuje Sweezy, suprotni zakonu tendencijskog pada profitne stope, već se ove stope kreću unutar uskih granica, što ukazuje na zakonitost u njihovom kretanju.

Već u *Monopolističkom kapitalu* Baran i Sweezy su koristili statističko-matematičke procene po kojima je u SAD ekonomski višak u 1929. g. iznosio 47% društvenog proizvoda, da bi se ovaj procenat u godinama velike ekonomske krize smanjivao, a zatim, za vreme i posle drugog svetskog rata, naglo rastao; u 1963. g. on je iznosio 56%. U isto ovo vreme deo ekonomskog viška koji se uslovno može poistovetiti sa viškom vrednosti, znači dohoci od vlasništva — profiti, rente, kamate, se smanjivao. Godine 1929. ovaj deo viška iznosio je više od 57% ukupnog viška, a 1963. samo 32%.

Baran — Sweezyjev zaključak je da „možemo postaviti kao zakon monopolističkog kapitalizma da višak ima tendenciju da raste i apsolutno i relativno s razvitkom sistema” (*Monopolistički kapital*, jug. izd., str. 74). Prema tome, zakon tendencijskog rasta ekonomskog viška je u suprotnosti sa Marxovim zakonom tendencijskog pada profitne stope. Baran i Sweezy smatraju da se zakon tendencijskog pada profitne stope odnosi na kapitalizam potpune konkurencije: „Zamenjujući zakon o padanju profita zakonom o porastu viška mi time... samo uzimamo u obzir neospornu činjenicu da je kapitalistička ekonomija doživela bitnu promenu od konkurent-

skog na monopolistički kapitalizam" (Baran — Sweezy, op. cit., str. 74). Ove ideje predstavljaju bazu Sweezyjevog pobijanja Cogoyevih koncepcija.)

Nimalo ne pretendujem da tvrdim kako će ubuduće organski sastav kapitala u razvijenim zemljama stalno padati i nikako ne težim globalnoj kritici marksističkog zakona tendencijskog pada profitne stope. Ali smatram da shvatanje Cogoya, Yaffea i svih onih koji misle kao oni,¹⁴ shvatanje po kome proces akumulacije kapitala podrazumeva stalno rastući organski sastav kapitala, bez granica koje se mogu precizno determinisati, i to organski sastav koji se povećava mnogo brže nego stopa viška vrednosti, — smatram takvo shvatanje apsurdnim i neodrživim ...

... Cogoy iznosi ideju da su stopa eksploatacije i organski sastav „odnosi koji se mogu empirički verifikovati i od kojih analiza akumulacije može da započne”. Oni koji, kao što to mi činimo, osporavaju univerzalnu (za kapitalizam) važnost zakona tendencijskog pada profitne stope, ne pridržavaju se jedne tako smešne iluzije. Štaviše, mislim da bi većina nas, ako ne svi, bili saglasna u tome da su navedene varijable „rezultante društvenih snaga koje zadržavaju ove varijable unutar svojih granica i koje analiza treba da otkrije”. Cogoy bi trebalo da se zapita šta su te društvene snage, i to pre no što ih tretira kao stečeno saznanje ...

Koje su to snage? One su brojne i prepliću se na vrlo kompleksan način. Ovde možemo da navedemo samo najznačajnije. Na prvom mestu, postoje snage koje determinišu vrednost radne snage, podrazumevajući tu, po Marxu, i istorijske i moralne elemente. Drugo, to su nauka i tehnologija, koje upravljaju produktivnošću rada i sastavom kapitala. Najzad, tu je klasna borba, koja kontroliše dužinu radnog dana i intenzivnost rada i od koje takođe zavisi determinisanost vrednosti radne snage. Marx je istorijski i empirički istražio sve ove snage na bazi činjenica koje su bile raspoložive pre sto godina. On je došao do određenih zaključaka koje je formulisao u obliku „zakona razvitka” kapitalizma, a između tih zakona se nalazi i onaj o tendencijskom padu profitne stope, kao i uzroci koji uravnotežuju profitne stope (Sweezy sigurno misli na faktore koji dovode do

¹⁴ Doajenom ovog pravca savremene marksističke politekonomske misli mnogi smatraju Paula Matticka. (*Prim. I. S.*)

obrazovanja opšte profitne stope — *Prim. I. S.*). Pitanje koje bih želeo da postavim Cogoyu i drugim autorima koji misle kao on je sledeće: mislite li da je Marx formulisao ove zakone jednom zauvek, da se oni ne menjaju sa promenama do kojih dolazi u snagama koje ih zadržavaju unutar svojih granica, i mislite li da, za nas, nema razloga da sledimo Marxov primer — da istražujemo realnost kapitalizma i da iz tog istraživanja izvlačimo sopstvene zaključke.

Ako je odgovor na postavljeno pitanje potvrđan, ako ovi teoretičari stvarno misle da je Marx kazao poslednju reč o zakonima kapitalističkog razvitka, onda moram priznati da te teoretičare ne shvatam ozbiljno. Njihov se marksizam degenerisao u jednu sterilnu ortodoksiju, koja nam ne može pomoći da razumemo i da analiziramo probleme kapitalizma iz poslednje trećine dvadesetog veka.

Ako odbacimo ideju da su svi marksistički zakoni isto toliko važeći danas kao i pre sto godina, i ako u svetlosti aktuelno raspoloživih činjenica uvidimo da se zakonom tendencijskog pada profitne stope više ne može operisati, onda treba da zaključimo da je analiza akumulacije koja se, da upotrebimo Cogoyeve reči, „oslanja na tendencijsko padanje profitne stope”, iz prve osuđena na neupotrebljivost. Očigledno je da iz ovoga sledi da treba drugačijim putem razmrsiti protivrečnosti procesa akumulacije. Sam Marx je na to sasvim jasno ukazao u onom odeljku trećeg toma *Kapitala* posvećenom analizi tendencijskog pada profitne stope.

Mario Cogoy

PAD PROFITNE STOPE I TEORIJA AKUMULACIJE

(Odgovor Paulu Sweezyju)

... Moj članak *Neomarksističke teorije, Marx i akumulacija kapitala* nije bio prvenstveno posvećen onakvoj interpretaciji zakona tendencijskog pada profitne stope kakvu interpretaciju Sweezy kritikuje. Moja analiza je više bila usmerena na utvrđivanje efekata koje neproizvodni rashodi vrše na akumulaciju kapitala. Međutim, Sweezy tačno interpretira moju misao kada me svrstava u one koji u zakonu tendencijskog pada profitne stope vide „stožer celine marksističke teorije akumulacije i

ekonomskih kriza". Sam sebi čestitam što Sweezy precizno postavlja ovaj aspekt problema u prvi plan i koristim priliku da svoju misao po tom pitanju preciziram. Očigledno je da razlike po tom pitanju daleko premašuju samu teoriju akumulacije. Ove razlike, po mom mišljenju, otkrivaju različita shvatanja zakona kretanja kapitalizma i različita shvatanja uloge kapitalističke države. Iz svega ovoga očigledno proizlaze određene političke konsekvence . . .

Nije pitanje u tome da se podrži stav da „prisustvo ili odsustvo monopola ne unosi nikakvu promenu u proces akumulacije“, stav koji Sweezy pripisuje „mnogim mlađim današnjim ekonomistima marksističke orijentacije“. Pošto tržište i konkurencija konstituišu sredinu u kojoj se zakoni kapitalističke proizvodnje nameću pojedinačnim kapitalima, forma tržišta (konkurentna ili monopolistička — *Prim. prev.*) ima determinišući značaj po oblik kojim se navedene zakonitosti nameću. Pitanje je, prema tome, sadržano jedino u nivou apstrakcije na kojem se može tretirati problem monopola. Marx tretira zakon tendencijskog pada profitne stope i zakone akumulacije na nivou kapitala uopšte, a na tom nivou ni raspodela viška vrednosti između različitih kapitalista, ni podela viška vrednosti na profite, kamate i rente nemaju značaja, jer je prvenstveno reč o odnosu ukupnog viška vrednosti i ukupnog kapitala. Iz tog razloga pokušaj Barana i Sweezyja da koncept viška vrednosti zamene, iz razloga monopolizirane strukture tržišta, konceptom ekonomskog viška je neubedljiv.¹⁵

. . . Svi oni koji široko prihvataju marksističku teoriju znaju da je, po samom Marxu, „. . . ono što je najbolje u njegovoj knjizi . . . to je tretiranje viška vrednosti nezavisno od njegovih pojedinačnih oblika: profita, kamate, rudničke rente, itd . . .“¹⁶ Teško je razumeti razloge zašto su Baran i Sweezy u svom *Monopolističkom kapitalu* odstupili od ove teorijske pozicije. Sweezy, pak, u svom odgovoru na kritiku koju smo mu navedenim člankom uputili, potvrđuje da mu nikada nije padalo na pamet da dovodi u sumnju ispravnost teorije radne vrednosti. Time se on opredeljuje za koncept viška vrednosti, ali brani tezu po kojoj proces monopolizacije dovodi do bitnih promena u procesu akumulacije. Razloge ovoga on vidi u tome što monopol vodi preraspodeli ukupne vrednosti i tendenciji porasta stope viška vred-

nosti. Zašto onda Marx nije u svojoj teoriji akumulacije vodio računa o monopolima, zašto je Sweezyju prepustio brigu o tom velikom teorijskom skoku napred? Odgovor je karakterističan za Sweezyjev metod: odgovor je, po Sweezyju, u tome što je u Marxovo vreme monopol predstavljao izuzetak, dok danas predstavlja zakonitost. Sa istom teorijskom ležernošću Baran i Sweezy u *Monopolističkom kapitalu* brane tezu po kojoj u konkurentnom kapitalizmu deluje zakon tendencijskog pada profitne stope a u monopolističkom zakon porasta ekonomskog viška.

Ako je Marx svoju teoriju akumulacije formulisao nezavisno od monopola, on to nije učinio jednostavno zato što je u njegovo vreme monopol predstavljao izuzetak, već je to učinio iz teorijskih razloga. Marx tretira proizvodnju relativnog viška vrednosti kao oblik proizvodnje viška vrednosti svojstvenog razvijenom kapitalu. Ali proizvodnja relativnog viška vrednosti implicira konstantnu izmenu metoda proizvodnje. Ovo ima za posledicu da se jednako radno vreme izražava konstantnim porastom mase upotrebnih vrednosti, ili, što je u suštini isto, da vrednost svake robe konstantno opada. Pošto se vrednost roba koje ulaze u radnikovu potrošnju smanjuje, vrednost radne snage kao robe takođe opada u toku akumulacije. Istovremeno, deo plaćenog rada u radnom danu konstantno opada u korist neplaćenog dela, iako količina upotrebnih vrednosti koje radnik može kupiti tom umanjenom vrednošću ostaje neizmenjena, a može čak i da se poveća, što znači da njegova realna najamnina ostaje neizmenjena ili čak raste . . . Sweezy očigledno brka realnu najamninu i vrednost radne snage . . . Istovremeno Sweezy zaboravlja da vrednost radne snage opada kao što opada i vrednost svih roba u toku akumulacije, iako to konstantno opadanje može da poprimi oblik porasta realne najamnine. Tek tada monopol, pod pretpostavkom da igra određenu ulogu, ubrzava pad vrednosti radne snage, umesto da, kao što to pretpostavlja Sweezy, koči njen rast.

. . . Kojim argumentima Sweezy brani svoju tezu da zakon tendencijskog pada profitne stope predstavlja tendenciju vezanu za istorijsko-empiričke uslove, odnosno tezu da je ovaj zakon važeći samo za jednu datu fazu kapitalističke evolucije?

Dva vrlo stara i često ponavljana argumenta protiv tendencijskog pada profitne stope izložena su u Sweezy-

¹⁵ Videti fusnotu 7 ovoga teksta.

¹⁶ Iz Marxovog pisma Engelsu, od 24. avgusta 1867. g.

jevoj *Teoriji kapitalističkog razvitka* i u radovima J. Robinson¹⁷ i J. Gillmana.¹⁸ Reč je o sledećim argumentima:

1) Ako je profitna stopa funkcija organskog sastava i stope viška vrednosti, moguće je da određena rastuća stopa viška vrednosti kompenzira ili čak premaši negativne efekte rastućeg organskog sastava, tako da je tendencija profitne stope neodređena. Kod Sweezyja, kao i kod J. Robinson i Gillmana, ovaj argument je dopunjen kritikom po kojoj je Marx dokazao tendencijsko padanje profitne stope samo sa hipotezom konstantne stope viška vrednosti (čuvana „tautologija“ J. Robinson).

2) Tehničke inovacije mogu da imaju karakter ekonomije rada, što znači da mogu da povećaju produktivnost supstitucijom rada kapitalom. Međutim, pošto vrednost kapitala opada kao i vrednost svih roba, moguće je da organski sastav, kao odnos vrednosti a ne samo kao fizički odnos mašina-rad, ne raste. Kod ovoga je, takođe, tendencija promene neodređena.

Prvi argument je zasnovan na jednostavnom nespo razumu u vezi sa konceptom organskog sastava kapitala.

Šta treba razumeti pod izrazom „organski sastav kapitala“? Marx je ovde sasvim eksplicitan i daje jasnu definiciju. On pravi razliku između tehničkog sastava, koji predstavlja odnos između sredstava proizvodnje i količine upotrebljenog rada, i vrednosnog sastava, koji predstavlja odnos između varijabilnog i konstantnog kapitala. Treba insistirati na činjenici da organski sastav nije uvek identičan vrednosnom. Njihovo poistovećivanje je jedan od razloga svih teškoća kojima su Sweezy, J. Robinson i Gillman obuhvaćeni.

... Prvi od ovih argumenata je već u potpunosti prisutan kod Marxa, iako izražen u drugačijoj formi. Marx je ukazao na činjenicu da se organski sastav kapitala beskrajno povećava, dok je masa viška vrednosti ograničena dužinom radnog dana. Ovi aspekti marksističkog zakona više puta su bili potvrđivani — radovima Rosdolskog, Meeka i Matticka, i neshvaćeni od Sweezyja, J. Robinson i Gillmana, po kojima je Marx dokazao zakon tendencijskog pada profitne stope samo uz hipotezu konstantne stope viška vrednosti. Zato na Sweezyjevo pitanje „Zasto je Marx bio siguran da organski sastav kapitala treba da raste relativno brže od stope

viška vrednosti?“ ne treba odgovoriti standardnim Sweezyjevim odgovorom („jer je to tako bilo u vreme Marxovo“), već odgovorom da to neminovno rezultira iz zakona svojstvenih kapitalističkoj proizvodnji.

Što se tiče drugog Sweezyjevog argumenta protiv važnosti zakona tendencijskog pada profitne stope za današnji kapitalizam... Sweezy tvrdi da su „brojne studije“ dokazale da se organski sastav kapitala u toku poslednjih pedeset godina smanjivao.

(Sweezy ovde prvenstveno ima u vidu analize koje je radio Gillman. Cogoy, pak, široko se zadržavajući na analizama koje su radili brojni autori — P. Bairoch, Kuznets, Mandel, A. P. Carter, pobija drugi argument protiv aktuelne važnosti zakona tendencijskog pada profitne stope.)

... Ako činjenice navode na određene zaključke, one jedino navode na zaključak da, prividno, snage koje stoje iza marksističkog zakona tendencijskog pada profitne stope još deluju latentno i da su sve dosad delovale tako zahvaljujući uspehu ekspanzivne faze kapitala posle drugog svetskog rata. Gotovo je sigurno da je ekspanzija kapitala tokom poslednjih trideset godina velikim delom uzrokovana efektima rata i dubokom restrukturacijom međunarodnog kapitala u tom periodu. Sweezyjeva hipoteza, po kojoj bi navedena latentnost poprimila karakter permanentnosti transformacijom tehnološke strukture, sasvim je lišena osnova... Za razliku od Sweezyja, ne mislim da kapital može na dugi rok izbeći protivrečnostima koje rezultiraju iz zakona tendencijskog pada profitne stope.

Preveli Teodora i Ivan Stojanović
Izbor, komentari i redakcija
Ivan Stojanović

¹⁷ J. Robinson, *An Essay on Marxian Economics*, poglavlje V.

¹⁸ J. Gillman, *Il Saggio di profito*, Rim 1961, str. 45, 59.

radnička
praksa

John H. Goldthorpe
David Lockwood
Franck Bechhofer
Jennifer Platt

RADNIK DRUŠTVA IZOBILJA U KLASNOJ
STRUKTURI

Ovaj tekst je jedno zaključno poglavlje iz trotomnog izdanja u kome su sabrani rezultati istraživanja koje je navedena grupa engleskih istraživača pod naslovom *Radnik u društvu obilja* vršila između 1962. i 1968. godine.

Intervjui su obavljani između oktobra 1962. i februara 1964. Tri knjige sa rezultatima izašle su 1968. godine: J. Goldthorpe, D. Lockwood, F. Bechhofer, J. Platt: *The Affluent Worker*, Tom I; *Industrial Attitudes*, Tom II; *Political Attitudes and Behaviour*, Tom III; *In the Class structure*, Cambridge University Press.

O samom istraživanju autori u uvodu kažu: „Ova monografija je prvenstveno deskriptivna; reč je o jednom prikazu stavova i ponašanja odabrane grupe manuljenih radnika „izobilja” u njihovoj industrijskoj sredini. Njen je sekundarni teorijski cilj da objasni i da shvati te stavove i to ponašanje...”

Naš glavni cilj je da razvijemo nekoliko hipoteza tumačenja, ali i da iskažemo empirijske podatke koji omogućuju njihovu potvrdu. Baza ove monografije je jedna anketa koja čini deo šire sociološke studije o radniku izobilja. Trebalo je da ta studija empirijski proveri teoriju o *buržujizaciji* radničke klase, veoma proširenoj teoriji, po kojoj manuelni rad-

nici i njihove porodice, kad dostignu relativno visoke prihode i životni standard, usvajaju i jedan životni stil koji se približava „srednjoj klasi“ s kojom se, u stvari, postepeno integrišu.

Istraživači su intervjuisali 229 radnika i članova njihovih porodica. Radnici su bili iz tri fabrike *Wauxhall Motors Limited* (filijala *General Motorsa*) u Lutonu; *Skefko*, član međunarodne firme SKF koja proizvodi kuglične i valjkaste ležajeve, i hemijska industrija *La-porte* u Lutonu.

Konstatovali smo da postoje važne zone zajedničkog društvenog iskustva koje su veoma karakteristične za radničku klasu. Način života i specifične norme srednjih klasa dosta se reiko usvajaju kao uzori: integracija u srednje klase nije ni neki proces koji je sad u toku, niti je željeni cilj za većinu naših radnika. Sve u svemu, rezultati naše studije ni u čemu se ne slažu s onima koji bi se mogli očekivati kada bi teza o *buržujizaciji* bila prihvatljiva u celini. Naprotiv, naši su argumenti dovoljni da formalno opovrgnu tu tezu na nekoliko načina, kao što ukratko dokazuju sledeći redovi:

1. Videli smo da povećanje plata, poboljšanje uslova rada, primena oportunističke, liberalnije politike zapošljavanja, itd. ne menjaju iz osnova klasnu situaciju industrijskog radnika u okvirima savremenog društva. Uprkos tim promenama on i dalje zarađuje za život stavljajući svoj rad na raspolaganje nekom poslodavcu u zamenu za platu, koju obično dobija na komad, na sat ili na dan. Napredak tehnologije i industrijskog poslovanja mogu nekad da dovedu do radnih zadataka koji su, sami po sebi, zanimljiviji ili, u svakom slučaju, manje naporni; ali to nema karakter neke opšte tendencije. Izvesno je da rađanje novih oblika industrijske organizacije dovodi i do pojave novih oblika prinude ili lišavanja, kao što su to oni vezani za imperativne obima preduzeća, za rad u ekipama, ili za blokiranje mogućnosti napredovanja. Sem toga, mnogi radnici, naročito oni koji nemaju neku veoma traženu stručnost — moraju, ako žele da dobiju platu dovoljnu za životni standard sličan standardu srednjih klasa, da prihvataju posao koji im donosi veoma malo zadovoljstva, ili im se ne sviđa, koji dakle mogu da osećaju samo kao dužnost. Stvarno je većina manuelnih radnika, da bi izbegla oskudicu, prinuđena da radi nekoliko časova prekovremeno

u toku svoje radne nedelje, koja je inače duža od radne nedelje kancelarijskih službenika. Najzad, očigledno je da mnoge vrste poslova, često baš one najbolje plaćene, vrše veliki pritisak na život radnika i van fabrike. U tom domenu opet presudnu ulogu imaju prekovremeni i ekipni rad, pošto taj tip rada sve više osvaja i sve je osetniji. Može se, dakle, tvrditi da sadašnji tokovi revolucije moderne industrije ne doprinose na neki stalan i ujednačen način smanjenju razilaženja i podeli između klasa. Ukoliko stvarno dolazi do takve pojave, čini se da prisustvujemo koliko rađanju jedne radničke organizacije kod administrativaca, toliko i pojavi jednog tipa „organizatora“ kod radnika. Ipak postoje karakteristične razlike između profesionalnih situacija manuelnih i nemanuelnih radnika, kao i između njihovog načina odnosa i ponašanja prema radu, u fabrici i van nje.

2. Kao što su pobornici teze o *buržujizaciji* preцениli posledice koje na klasnu strukturu mogu da imaju povećanje plata i promene u materijalnim i društvenim uslovima rada, tako su preцениli i efekte povećanja potrošne moći i promena u materijalnim i društvenim uslovima porodičnog života. Način života relativno obezbeđenih manuelnih radnika i njihovih porodica, koje žive u novim stambenim naseljima, nesumnjivo počinje sve više da se razlikuje od načina života u tradicionalnim radničkim naseljima, i to u mnogim domenima koji su već veoma dobro proučeni. Ali rezultati naših radova otkrivaju da ta evolucija ne znači obavezno prihvatanje uzora socijalizacije koji su specifični za srednje klase. Način života koji smo mogli da utvrdimo zapravo bi mogao bolje da se protumači kao prilagođavanje starih normi novim zahtevima nego kao neka temeljita normativna preorijentacija.¹ Sem toga, sasvim je jasno da finansijska obezbeđenost i stanovanje u istim gradskim zonama u kojima stanuju i pripadnici srednjih klasa ne dovode automatski do integracije manuelnih radnika i

¹ Tim povodom može da se iznese sledeća hipoteza: ta delimična prilagodavanja ili izmene postojećih normi pod uticajem „egzogenih“ promena su jedan mnogo opštiji oblik normativne promene od onog u kome stvarno dejstvuju preobražaji u posmatranim grupama i u pripadničtvu tih grupa prema procesu koji je na klasični način izložio Merton (vidi *Social Theory and Social Structure*, p. 8). Treba napomenuti da se mi u studiji „Affluence and The British Class Structure“ ugledamo na Mertonu kako bismo maksimalno istakli iznesene — ili vrlo često podrazumevane — argumente pobornika teze o buržujizaciji. Što se tiče odnosa između zahteva i normi, videti i Platta: „Some Problems in Measuring the Jointness of Conjugal Role—Relationships“.

njihovih porodica sa tim klasama. Kao što se videlo kod radničkih porodica (parova) koje smo proučavali, „društveni“ odnosi do kojih može doći sa administrativnim službenicima su u stvari veoma ograničeni, što po našem mišljenju nije toliko posledica isključivosti ovih poslednjih koliko stava naših radnika izobilja i njihovih porodica, koji nisu osećali nikakvu naročitu želju za takvim odnosima i uglavnom su nastojali da svoj način života, relativno zatvoren, koncentrišu na sopstvenu porodicu.

3. Kao što to dokazuje ova poslednja činjenica, veza koju teoretičari *buržujizacije* vide između snage težnji za ekonomskim napredovanjem i želje da se dostigne neki viši status, izgleda nam takođe veoma sumnjiva. Ta povezanost u svakom slučaju nema neki obavezni karakter, kao što se vidi i iz naše ankete u Lutonu. Kod bračnih parova naše grupe težnja za višim životnim standardom veoma je retko bila praćena sličnim nastojanjem u domenu društvenog statusa. Naprotiv, što se tiče budućnosti, orijentacije naših radnika bile su velikim delom uslovljene njihovom nepromenjenom pozicijom proizvođača, uprkos znatnom porastu njihove potrošačke moći. Sem toga, mada su njihovi društveni horizonti bili uveliko oslobođeni tradicionalnih ograničenja, oni ipak nisu u tolikoj meri usvajali društvene perspektive karakteristične za srednje klase. U vezi s takvim stavom nameće se jedno veoma očigledno, iako često prenebregavano zapažanje: prekid s tradicijama radničke klase ne poprima obavezno oblik evolucije u pravcu normi i vrednosti srednjih klasa; postojanje takvog prekida ne podrazumeva dakle *ipso facto* postojanje jedne takve orijentacije.

Na osnovu tih specifičnih primera naša studija ukazuje na tačke u kojima teza o *buržujizaciji* — ili bar neka tvrđenja koja ona simbolizuje — izgleda podložna empirijskim, ili čak logičkim prigovorima. Ti primeri otkrivaju da je *buržujizacija* često prikazivana kao proces mnogo neminovniji no što je on to u stvarnosti. Sem toga, dva opšta razmišljanja zaslužuju da budu ponovo povučena: ona podupiru razne argumente koje smo upravo izneli, dajući u isti mah više značaja našim rezultatima.

Važno je, pre svega, napomenuti da su oni radnici koji imaju izrazito istovetne stavove sa stavovima srednjih klasa često imali veze sa administrativnim službenicima. — veze koje se ne mogu nikako neposredno pripisati njihovoj sadašnjoj materijalnoj obezbeđenosti. Ako, na primer, obratimo pažnju na vrlo slabu manjinu

naše grupe koja bi za nuždu mogla da se smatra radništvom „srednje klase“, u njoj ćemo, na osnovu jedne razumne definicije te grupe, naći većinu bračnih parova koji imaju afiniteta prema nameštenicima bilo po svom porodičnom poreklu, bilo po svom profesionalnom iskustvu. Od 17 parova (7% ukupnog broja) koji su obično svoje slobodno vreme provodili s prijateljima nameštenicima, 10 (to jest, 59%) imali su porodične ili profesionalne veze s kancelarijskim službenicima. Prema tome, ako se izvesni rezultati naše studije *na prvi pogled* slažu s tezom o *buržujizaciji*, malo dublje ispitivanje često otkriva da društveni procesi o kojima je reč nisu oni koje ta teza zastupa. Drugim rečima, egzistencija najamnih manuelnih radnika čiji prijatelji i životne navike pripadaju srednjoj klasi ima samo kvantitativno ograničeno značenje; uz to, taj se fenomen može objasniti društvenom mobilnošću, koja može biti silazna koliko i uzlazna, a izvesni faktori kao što su profesionalna prošlost ili priroda modela brakova izgleda da su bar isto toliko važni u tom domenu kao i posedovanje nove kuće, povećanje prihoda ili potrošne moći. Ako ostavimo po strani parove čije je pripadništvo srednjim klasama moglo da se pripiše nekom obliku uzlazne mobilnosti, onda dokazi neke *buržujizacije* kao posledice drugih procesa — uvećanja prihoda, promene mesta boravka — postaju stvarno slabi. Ako, s druge strane, uzmemo u obzir samo parove potpuno lišene afiniteta prema nameštenicima, ti dokazi će gotovo potpuno otpasti. Moglo bi se realno dopustiti da su samo jedan ili dva para od sedamnaest njih bili na „putu“ koji vodi tipu društvenog života specifičnom za srednje klase. „Društveni“ kontakti sa njom i uticaji koje ona vrši kao da su od neznatne važnosti za veliku većinu drugih.

Treba se zatim setiti da smo radili na jednom brižljivo odabranom kritičnom slučaju. Ako se teza o *buržujizaciji* nije u njemu potvrdila na neosporan način, moglo je ozbiljno da se posumnja u postojanje takvog procesa u okviru savremenog engleskog društva. Grupa radnika koja nam je poslužila za proučavanje bila je odabrana među stanovništvom čija bi sredina i čije bi društvene karakteristike morale gotovo u svakom pogledu da favorizuju potvrdu teze o *buržujizaciji*, prema sopstvenim argumentima njenih mnogobrojnih zastupnika. Potpuno „idealno“ slučaj u tom pogledu kao da nije spadao u domen empirijskih mogućnosti. Ali onaj koji smo konačno odabrali, posle brižljivog razmatranja, izgledao je dovoljno blizak teorijski idealnoj definiciji da bi nam dozvolio upotrebu „strategije“ kritičkog slučaja.

Uvereni smo, dakle, da sa dovoljno opravdanja iz naših rezultata izvlačimo opšte zaključke, često i negativne, u čiju se vrednost ne može sumnjati. Po našem mišljenju, veoma je malo verovatno da će oni naši rezultati koji opravdavaju tezu o *buržujizaciji* biti osporeni sličnim proučavanjima u vezi s drugim grupama manuelnih radnika u engleskom društvu, različitim po svojim društvenim karakteristikama, svom poslu i svojoj stambeno-životnoj sredini. A to znači da „preobražaj” dosta znatnog broja manuelnih radnika i njihovih žena, koji se — kao što je često tvrđeno — pretvaraju u članove srednje klase, postaje u svetlosti naših redova jedna veoma sporna ideja.

Da bi se to mišljenje proverilo na zadovoljavajući način bila bi potrebna dopunska empirijska istraživanja. Postoji međutim jedan način da se ponovo postavi pitanje opravdanosti naših zaključaka: može se posumnjati da li je slučaj koji smo proučavali tako kritičan kao što smo mislili. Tu je nesumnjivo reč o jednom osnovnom pitanju, povodom kojeg smo mi već dali *in extenso* naše argumente. Treba ovde ipak ponoviti da smo u svom izboru mesta i ljudi našeg uzorka bili rukovođeni načinom na koji je *teza o buržujizaciji bila formulisana i dokazivana u radovima koji su joj posvećeni*. Moguće je, dakle, da naša anketa u Lutonu izgubi svoj status kritičnog slučaja prilikom neke revizije te teze koja bi istakla neke nove faktore kauzaliteta ili relativno izmenila značaj onih koje poznajemo; ali ta konstatacija ni malo ne umanjuje značaj naših rezultata, bar u vezi sa prvobitnom formulacijom.² Izgleda nam inače malo verovatno da se naša anketa ne bi mogla prilagoditi, bar velikim delom, nekoj prepravci teze, ma koliko ona duboko zadirala. Nedostatak dokaza u prilog te teze imaće dakle vrlo verovatno implikacije koje prevazilaze običan pojedinačni slučaj.

² Treba takođe napomenuti sledeće: ako je *buržujizacija* često prikazivana kao neki početni proces koji se odnosi samo na „avangardu” radničke klase, uvek se isto tako smatralo da će ona postepeno da se razvije u najširim društvenim razmerama. Apsurdno je dakle nastojanje da se kao „kritičniji” slučajevi od našeg prikažu oni sa veoma lokalnim karakteristikama, ili takvi koji ne mogu da imaju veći uticaj na život radničke klase. Naši rezultati dozvoljavaju verovanje da bi najautentičniji kritični slučaj bio onaj koji bi maksimalno favorizovao afinitete prema nameštenicima. Ali veoma je malo verovatno da bi se „objekti” za anketu mogli naći u odgovarajućim *sredinama* (male radne jedinice, susedi u većini kancelarijski službenici, itd.), a da se pri tome ne zanemare gore navedeni uslovi.

Takvi su dakle zaključci u vezi s problemom *buržujizacije*, koje smo smatrali da moramo izvući iz naših redova. Međutim, činjenica da su oni u suštini negativni navodi nas da s izvesnim skepticizmom gledamo i na opšta predviđanja o evoluciji zapadnog industrijskog društva, gde se pojava jednog društva „srednje klase” smatra centralnim procesom koji na manje-više automatski način proističe iz stalnog ekonomskog razvitka. Tačnije rečeno, pitamo se da li je opravdano pridavati veliku važnost porastu materijalnog blagostanja, napredovanju industrijske tehničke organizacije i evoluciji načina stanovanja u urbanoj zoni kao faktorima koji sami po sebi mogu da dovedu do jednog radikalnog restrukturisanja hijerarhije društvenih slojeva. Te promene nesumnjivo mogu veoma duboko da utiču na materijalne uslove i na životnu sredinu članova radničke klase, pa čak i pripadnika svih društvenih slojeva. Oni će, na primer, da izmene visinu prihoda, tipove kuća, mesta stanovanja, itd. ali u onom smislu kako ga mi shvatamo raslojavanje je pre svega pitanje društvenih odnosa, koji će neminovno morati da se promene ako dođe do velikih varijacija u domenima koje smo upravo pobrojali; to, međutim, neće *obavezno* dovesti i do promene u strukturi klasa i statusa, ni položaja koje zauzimaju pojedinci ili grupe unutar tih struktura. Fabričkom radniku može dvostruko da poraste životni standard a da on ipak ostane čovek koji prodaje svoj rad poslodavcu u zamenu za platu; on može da radi za jednim komandnim pultom, umesto kraj lančane trake, a da ipak ostane sporedan točič u organizaciji proizvodnje; on može da stanuje u sopstvenoj kući, u kvartu ili predgrađu u kome preovladava srednja klasa, a da se pri tome ne uklopi u društveni svet administrativnih službenika. Ukratko rečeno, klasni odnosi i odnosi u društvenom položaju ne evoluišu neizbežno uporedo s promenama u ekonomskoj, tehnološkoj i ekološkoj infrastrukturi društvenog života; oni naprotiv imaju znatnu autonomiju koja im omogućuje da se prilagode velikim promenama u toj infrastrukturi, a da se pri tome sami bitno ne menjaju.

Pošto smo podvukli da teza o *buržujizaciji* i opšta teorija o industrijalizaciji u koju i ona spada ozbiljno procenjuju promene u društvenom raslojavanju koje su pratile razvitak industrijske ekonomije, nalazimo da treba naše čitaoce da upozorimo na dve stvari. Pre svega, mi nemamo nameru da poreknemo mogućnost temeljitih promena do kojih bi došlo u nekom docnijem stadijumu

Uvereni smo, dakle, da sa dovoljno opravdanja iz naših rezultata izvlačimo opšte zaključke, često i negativne, u čiju se vrednost ne može sumnjati. Po našem mišljenju, veoma je malo verovatno da će oni naši rezultati koji opravdavaju tezu o *buržujizaciji* biti osporeni sličnim proučavanjima u vezi s drugim grupama manuelnih radnika u engleskom društvu, različitim po svojim društvenim karakteristikama, svom poslu i svojoj stambeno-životnoj sredini. A to znači da „preobražaj” dosta znatnog broja manuelnih radnika i njihovih žena, koji se — kao što je često tvrđeno — pretvaraju u članove srednje klase, postaje u svetlosti naših redova jedna veoma sporna ideja.

Da bi se to mišljenje proverilo na zadovoljavajući način bila bi potrebna dopunska empirijska istraživanja. Postoji međutim jedan način da se ponovo postavi pitanje opravdanosti naših zaključaka: može se posumnjati da li je slučaj koji smo proučavali tako kritičan kao što smo mislili. Tu je nesumnjivo reč o jednom osnovnom pitanju, povodom kojeg smo mi već dali *in extenso* naše argumente. Treba ovde ipak ponoviti da smo u svom izboru mesta i ljudi našeg uzorka bili rukovođeni načinom na koji je *teza o buržujizaciji bila formulisana i dokazivana u radovima koji su joj posvećeni*. Moguće je, dakle, da naša anketa u Lutonu izgubi svoj status kritičnog slučaja prilikom neke revizije te teze koja bi istakla neke nove faktore kauzaliteta ili relativno izmenila značaj onih koje poznajemo; ali ta konstatacija nimalo ne umanjuje značaj naših rezultata, bar u vezi sa prvobitnom formulacijom.² Izgleda nam inače malo verovatno da se naša anketa ne bi mogla prilagoditi, bar velikim delom, nekoj prepravci teze, ma koliko ona duboko zadirala. Nedostatak dokaza u prilog te teze imaće dakle vrlo verovatno implikacije koje prevazilaze običan pojedinačni slučaj.

² Treba takođe napomenuti sledeće: ako je *buržujizacija* često prikazivana kao neki početni proces koji se odnosi samo na „avangardu” radničke klase, uvek se isto tako smatralo da će ona postepeno da se razvije u najširim društvenim razmerama. Apsurdno je dakle nastojanje da se kao „kritičniji” slučajevi od našeg prikažu oni sa veoma lokalnim karakteristikama, ili takvi koji ne mogu da imaju veći uticaj na život radničke klase. Naši rezultati dozvoljavaju verovanje da bi najautentičniji kritični slučaj bio onaj koji bi maksimalno favorizovao afinite prema nameštenicima. Ali veoma je malo verovatno da bi se „objekti” za anketu mogli naći u odgovarajućim *sredinama* (male radne jedinice, susedi u većini kancelarijski službenici, itd.), a da se pri tome ne zanemare gore navedeni uslovi.

Takvi su dakle zaključci u vezi s problemom *buržujizacije*, koje smo smatrali da moramo izvući iz naših redova. Međutim, činjenica da su oni u suštini negativni navodi nas da s izvesnim skepticizmom gledamo i na opšta predviđanja o evoluciji zapadnog industrijskog društva, gde se pojava jednog društva „srednje klase” smatra centralnim procesom koji na manje-više automatski način proističe iz stalnog ekonomskog razvitka. Tačnije rečeno, pitamo se da li je opravdano pridavati veliku važnost porastu materijalnog blagostanja, napredovanju industrijske tehničke organizacije i evoluciji načina stanovanja u urbanoj zoni kao faktorima koji sami po sebi mogu da dovedu do jednog radikalnog restrukturisanja hijerarhije društvenih slojeva. Te promene nesumnjivo mogu veoma duboko da utiču na materijalne uslove i na životnu sredinu članova radničke klase, pa čak i pripadnika svih društvenih slojeva. Oni će, na primer, da izmene visinu prihoda, tipove kuća, mesta stanovanja, itd. ali u onom smislu kako ga mi shvatamo raslojavanje je pre svega pitanje društvenih odnosa, koji će neminovno morati da se promene ako dođe do velikih varijacija u domenima koje smo upravo pobrojali; to, međutim, neće *obavezno* dovesti i do promene u strukturi klasa i statusa, ni položaja koje zauzimaju pojedinci ili grupe unutar tih struktura. Fabričkom radniku može dvostruko da poraste životni standard a da on ipak ostane čovek koji prodaje svoj rad poslodavcu u zamenu za platu; on može da radi za jednim komandnim pultom, umesto kraj lančane trake, a da ipak ostane sporedan točič u organizaciji proizvodnje; on može da stanuje u sopstvenoj kući, u kvartu ili predgrađu u kome preovladava srednja klasa, a da se pri tome ne uklopi u društveni svet administrativnih službenika. Ukratko rečeno, klasni odnosi i odnosi u društvenom položaju ne evoluišu neizbežno uporedo s promenama u ekonomskoj, tehnološkoj i ekološkoj infrastrukturi društvenog života; oni naprotiv imaju znatnu autonomiju koja im omogućuje da se prilagode velikim promenama u toj infrastrukturi, a da se pri tome sami bitno ne menjaju.

Pošto smo podvukli da *teza o buržujizaciji* i opšta teorija o industrijalizaciji u koju i ona spada ozbiljno precenjuju promene u društvenom raslojavanju koje su pratile razvitak industrijske ekonomije, nalazimo da treba naše čitaoce da upozorimo na dve stvari. Pre svega, mi nemamo nameru da poreknemo mogućnost temeljitih promena do kojih bi došlo u nekom doemijeni stadijumu

tog raslojavanja, promena koje bi, što je lako zamisliti, dovele i do proširenja srednjih klasa. U vezi s tim smatramo da takvi preobražaji verovatno zavise od radikalnih institucionalnih promena — industrijske organizacije, sistema obrazovanja, itd. — takve vrste koja se još nije pojavila u većem stepenu, a teško da će se i pojaviti ako neka odlučna akcija političkog karaktera ne bude preduzeta u tom smislu. S druge strane, što je još važnije, ako ne prihvatimo verovanje da se *buržujizacija* uklapu u izvesnu logiku industrijalizacije, mi apsolutno ne tvrdimo da ekonomski razvitak nije imao nikakve reperkusije na društveni život radničke klase. Naprotiv naša anketa veoma jasno otkriva da porast materijalnog blagostanja i njegovi korelativi mogu da imaju mnogobrojne i važne posledice, bilo ugrožavajući živonost ili privlačnu moć postojećih načina života, bilo ohrabrujući ili čineći neophodnim pojavu novih vrsta društvenih stavova, ponašanja i odnosa.

U vezi s tim čini nam se da se treba još jednom osvrnuti na pojam „normativne konvergencije” između izvesnih grupa manuelnih i nemanuelnih radnika, koji nam je izgledao kao prihvatljivije tumačenje od *buržujizacije* — onih promena do kojih dolazi u perifernim zonama radničke klase i srednjih klasa. Kod administrativnih službenika taj proces je u suštini značio jednu evoluciju njihovog tradicionalnog individualizma u pravcu većeg poverenja u kolektivna sredstva za ostvarenje njihovih ekonomskih ciljeva; kod manuelnih radnika taj se proces manifestovao u smislu napuštanja društvenog života orijentisanog ka zajednici, tako da su porodica i njena budućnost onda postajali njihova glavna briga. Što se tiče tačnosti ovog poslednjeg, naši rezultati ne ostavljaju mesta nikakvoj sumnji: privatizacija načina života potpuno usredsređenog na porodicu postala je zaista pravilo kod radnika koje smo proučavali; isto tako ekonomski napredak njihovih porodica neosporno je predstavljao primordijalno pitanje za njih. Videli smo doduše da iakođe postoje znatne razlike u modelima društvenog povezivanja između bračnih parova naše anketirane grupe, administrativnih službenika i parova u grupi manuelnih radnika, ali da su ove grupe imale kao zajednička obeležja sasvim izričit interes za domaće ognjište i porodični život.

Što još više iznenađuje, konstatovali smo kod tih radnika odsustvo solidarističke orijentacije ne samo u njihovim modelima socijalizacije van rada, već i u nji-

hovom profesionalnom životu, u stvari, u samom načinu na koji tumače društveno uređenje uopšte. Kao što smo to već ranije opisali, oni su radnim aktivnostima i odnosima davali u suštini instrumentalni smisao; rad je pre svega definisan i shvatan kao sredstvo da se dostignu ciljevi koji nemaju s njim veze i koji su se uglavnom odnosili na standard porodičnog života. Klasna svest je u isti mah kod njih bila još manje razvijena od svesti o statusu. Ako je postojala neka kompletna koncepcija klasne strukture, ona je najčešće bila zasnovana na „novčanim” kriterijumima. Raslojavanje je u njihovim očima bilo odraz spoljnih razlika u kupovnoj moći. Oni uopšte nisu vodili računa o međuljudskim odnosima, koji otkrivaju neuravnoteženost u vlasti ili u prestižu.

Prema tome, ako rezultati koje nam je pružio naš kritični slučaj vrlo malo podupiru ideju o radniku „srednje klase”, oni zato predstavljaju jedan novi podatak dovoljan da definiše bar izvesne aspekte te dosad dosta nejasne siluete koju nazivaju „novim” radnikom. U kojoj će meri druge studije da potvrde naše rezultate u specifičnim pojedinostima (kao suprotne sa, uglavnom, negativnim zaključcima do kojih smo došli u pogledu *buržujizacije*), to je pitanje na koje ne možemo da odgovorimo. Ne bi, međutim, predstavljalo veliku teškoću pronalaženje dokaza koji bi ukazali na težnju za privatizovanim načinom života u drugim grupama-uzorcima nove radničke klase koje su dosad proučavane.³ S druge strane, mi smo već izneli razloge koji nas uveravaju da bi naši anketirani radnici mogli da postanu „prototipovi” u svojim industrijskim stavovima i ponašanju, mada možda i nisu veoma karakteristični za sadašnju epohu.⁴

Ako neko pretpostavlja da naši radnici nisu potpuno karakteristični, u nastavku ovog poglavlja treba da razmotri neke od opštijih reperkusija koje mogu da imaju naši najpozitivniji rezultati. Biće posebno zanimljivo da se osvrnemo na perspektive hipoteza koje radničku klasu ne prikazuju kao neki sloj u klasnoj hijerarhiji shvaćenoj na statički način, nego kao jednu društvenu snagu ili kao istorijski delotvorni faktor, bremenit potencijalom industrijske akcije i radikalne politike, i samim tim sposobnu da preobrazi društvo u

³ Videti na primer radove Kleina u *Samples from English Cultures*, knj. I, pogl. 5.

⁴ To ne znači da su indicije jedne instrumentalne orijentacije naročito retke kod industrijskih radnika.

kome se razvila. Nasuprot činjenicama da sada stvarno prisustvujemo nekom opadanju solidarnosti u radničkoj klasi, bilo na fabričkom nivou bilo u okviru komunalne zajednice, i da rad dobija isključivo vid sredstava za održavanje načina društvenog života u kome dominiraju dom i porodica, mogu da se istaknu dve opšte mogućnosti, koje se međusobno ne slažu.

1. Mada *buržujizacija* nije neki fenomen do koga dolazi u znatnom obimu, ipak je moguće da se radnička klasa sve manje i manje služi kolektivnim sredstvima za postizanje svojih ciljeva. Posebno se može konstatovati da opada interesovanje za sindikalizam, isto kao što u okviru nacionalne politike slabi podrška dosad davana „radničkim” ciljevima Laburističke partije. Drugim rečma, može se očekivati da će novi radnik, pošto je uspeo da osetno poboljša svoju situaciju u postojećem sistemu, evoluirati u političkom i ekonomskom domenu više ka jednom konzervativnom individualizmu nego ka radikalnom kolektivizmu.

2. Druga moguća hipoteza: činjenica da rad ne pruža nikakvo unutarnje zadovoljstvo, privatizacija života izvan fabrike i značaj koji se daje materijalnim težnjama, mogu se smatrati znacima koji otkrivaju izvesno duboko otuđenje i nedostatak slobode u okviru „potrošačkog društva”, što bi moralo — ili, u svakom slučaju, moglo — da na kraju izazove jedan pokret masovnog protesta i pobune. Drugim rečima, novi radnik, sistematski prikraćivan u svojim stvarnim potrebama usred jednog društva izobilja radi održavanja sadašnjeg sistema, može se uvek smatrati objektivno — čak i ako to još nije subjektivno — u fundamentalnom sukobu s tim sistemom.

Razume se, naša anketa, usled svojih ograničenja, ne pruža osnova da formuliramo neki definitivni sud o te dve hipoteze. Ali ona može da bude osnova koja će nam omogućiti da razmotrimo neke od mnogobrojnih pretpostavki i propozicija koje iz njih proističu. Razmotrićemo redom svaku od ovih hipoteza u sledećim rečima.

Ideja da sindikati pod uticajem ekonomskih i društvenih uslova jednog industrijski razvijenog društva počinju da gube svoje funkcije — a time i svoju privlačnost za radničke mase — ideja je koja u sadašnjem trenutku ima izvestan broj pristalica u američkoj sociološkoj literaturi. Iznosi se, na primer, da efektivna zaštita radničkih interesa postaje sve nepotrebna, naro-

čito kad je reč o modernim preduzećima velikih dimenzija. Tvrdi se takođe da su radnici izobilja sve više pristalica individualne nezavisnosti, a da nameštenici na svim položajima imaju sve jaču tendenciju identifikovanja sa svojim preduzećem i njegovim upravljačima.⁵ U Engleskoj se, nasuprot tome, uglavnom izenađujuće malo diskutovalo o reperkusijama koje može da ima „izobilje” na sindikate i na sindikalni pokret uopšte. Kao što smo ranije napomenuli, sociolozi su svoju pažnju više usredsredili na eventualne posledice te nove situacije na politiku raznih partija i na ponašanje prilikom izbora; njih je posebno zanimala, u periodu između 1955. i 1965, mogućnost jednog opšteg opadanja izborne podrške Laburističke partije.⁶ Razočarenje radničke klase u pogledu sindikalizma izazvalo je međutim nedavno izvestan broj komentara, koji većinom zastupaju gledište da je ta pojava prouzrokovana time što sindikati, čak i u očima svojih članova, često izgledaju nazadni u svojoj politici i protivni svakoj saradnji s preduzećima. Na primer, na osnovu jedne ankete, sprovedene među radnicima nekoliko engleskih gradova, dva sociologa su dokazala da su sindikati — mada još uvek uglavnom smatrani nužnim oruđem odbrane — „retko bili hvaljeni sa stvarnim oduševljenjem, a često kritikovani za najrazličitije greške i neuspehe”. Autori zaključuju da je „odobravanje sindikalnih ciljeva — to jest poboljšanje sudbine malih ljudi — samo retko sinonim

⁵ Ove argumente s mnogo snage razvija Galbraith u *The New Industrial State*, pogl. 22 i 24. Videti u vezi s tim i Blaunera: *Aleination and Freedom*, str. 154, 162—165 i 181; a u jednoj malo drukčijoj perspektivi, S. Barkin: *The Declin of the Labor Movement*, ed. Andrew Hacker, kao i *The Corporation Takeover* (Njujork, 1964). U svojoj studiji *Industrialism and Industrial Man*, str. 292; 293, Clark Kerr iznosi mnogo složeniju teoriju: on misli da se sindikati pretvaraju u grupe sa posebnim interesima koje evoluišu u kontekst jedne birokratske organizacije. Galbraith, koji čvrsto veruje da se industrijska društva razvijaju u konvergentnim pravcima, nedvosmisleno predviđa da će njegova analiza danas—sutra moći da se primeni i na druga društva, a ne samo na američko.

⁶ Ako je tok događaja nesumnjivo mogao da se shvati kao priloga toj hipotezi, s druge strane ne postoji nepobitan dokaz da bi izobilje moglo da predstavlja ozbiljnu pretnju za sindikalizam uopšte. Za vreme perioda o kome je reč, broj članova sindikata bio je u stalnom porastu (mada je njihova zbijenost po kategorijama rada malo opala). Najočigledniji napredak pokazao je broj kancelarijskih službenika koji su pristupili sindikatu. Taj proces sugerira više neku „proletarizaciju” od neke *buržujizacije*. SAD, nasuprot tome, broj članova sindikata od 1957. godine neprekidno opada, mada je porastao broj zaposlenih van poljoprivrede.

odobravanja sindikata kao institucija ili političkih organizacija".⁷

U kojoj je meri taj tip tumačenja potvrđen rezultatima naše ankete? Pošto se radnici koje smo mi proučavali mogu smatrati u izvesnom smislu „avangardom“, postavlja se pitanje da li naši rezultati ukazuju na neko opadanje sindikalne angažovanosti ili na pristajanje radnika uz principe i ciljeve sindikata? (...) Dokazi kojima raspolažemo nedvosmisleno odgovaraju na to pitanje otkrivajući ne samo apatiju nego i odbojnost naših anketiranih radnika u odnosu na sindikate i na sindikalni pokret. U kontekstu visokih plata i stalnosti zaposlenja moglo bi se očekivati da prisustvo instrumentalnih stavova prema radu i postojanju načina života koncentrisanog na porodicu predstavljaju efektivnu pretnju za uticaj sindikata i za interes koji im radnici pokaljanaju. Ali i tu se izvesni aspekti naših rezultata loše slažu s takvim tumačenjem. Intervjui sa radnicima učlanjenim u sindikat otkrivaju isto tako — a to je veoma značajna činjenica — da oni na nivou svog radnog mesta osećaju živo interesovanje za sindikalne probleme i, u stvari, veoma brojno učestvuju u izborima pogonskih delegata (...). Dok je malo naših radnika osećalo neku simpatiju za opštu politiku sindikata na državnom nivou i dok je većina njih bila potpuno ravnodušna prema delatnosti lokalne sekcije, njihov je interes za sindikalnu angažovanost bila naprotiv vrlo velika u oblastima u kojima im je izgledala najkorisnija i najpotrebnija.⁸ (...) Oni imaju tendenciju da svoj sindikat smatraju organom namenjenim da im čini usluge, da brani njihove ekonomske interese i da im služi u neposrednim okolnostima njihovog svakodnevnog posla. U tome se može videti, a to je i naše mišljenje, indikacija da se značajne promene događaju i u samom karakteru sindikalizma i u značenju koje dobija svako učlanjenje u neki sindikat.⁹ Ali ništa

⁷ Robert de McKenzie i Allan Silver: *Angels in Marble: Working Class Conservatives in Urban England* (London, 1968) str. 135. Situacije na koje mi ukazujemo odnose se na grupe radnika raznih političkih tendencija, a ne samo na radnike koji su pokazali izvesnu konzervativnu tendenciju.

⁸ Treba napomenuti da su se u anketi koju su sproveli McKenzie i Silver postavljena pitanja odnosila naročito na sindikate i njihove delatnosti, i to na jedan vrlo uopšten način. Naši rezultati daju osnova da verujemo kako bi ti autori dobili pozitivniji i uravnoteženiji model odgovora, bar kod članova sindikata, da su sindikalizam ispitivali i na nivou radnog mesta. Sve veći značaj fabričkog sindikalizma u velikoj je meri potvrdila „Komisija Donovan“ (kraljevska komisija zadužena da prouči radničke sindikate i udruženja poslodavaca). Neosporno

od toga ne dovodi neizbežno do nekog slabljenja privrženosti radnika sindikalizmu; isto tako njihovo implisitno poverenje u ta kolektivna sredstva akcije nije time obavezno ugroženo. Drugim rečima, mi ne vidimo zašto bi sindikalizam izgubio svoju privlačnu moć i svoju snagu ako bi postajao sve više „zainteresovan“ i „partikularistički opredeljen“ u svojim bitnim preokupacijama. Te promene se zapravo mogu smatrati funkcionalnim prilagođavanjem promenama do kojih dolazi u uslovima rada, kao i u potrebama i nadama industrijskih radnika.¹⁰

Kao što je izobilje, sa psihološkim i društvenim reperkusijama koje mu se pripisuju, smatrano uzrokom raspadanja radničkog kolektivizma u domenu industrijskog života, tako ga u političkom domenu proglašavaju osnovnim uzrokom izvesne tendencije napuštanja Laburističke partije u korist jednog tipa konzervativizma svojstvenog novoj radničkoj klasi. Engleski radovi sadrže mnogobrojne primere argumenata koji su iznošeni u vezi s tim. Treba napomenuti da su bili formulisani na bar tri razna načina. Na prvom mestu, postojanje jednog fenomena *buržujizacije* često je smatrano vezom koja postoji između izobilja i poraza Laburističke partije na izborima između 1950. i 1960. godine. Branioци te interpretacije stvarno su tvrdili da je deo radnika, usvojivši način života srednjih klasa i poistovetivši se s njima, manifestovao svoju novu stalešku svest promenom političke pripadnosti.¹¹ Postoji jedna opštija verzija te teze po kojoj ukoliko je prihod radnika veći, utoliko je verovatnije da je on konzervativac — ili bar da nije laburista — po svojim shvatanjima i po političkoj pripadnosti.¹² Najzad, treća, razrađena hipoteza

je: 1) — da je broj pogonskih delegata u odnosu na broj članova sindikata u porastu, kao i broj njihovih intervencija u procedurama pregovaranja; 2) — da se sistemi industrijskih odnosa na nivou pogona spontano razvijaju u mnogim slučajevima i da funkcionišu veoma često na autonoman i samoupravni način; 3) — da je za veliku većinu članstva pogonski delegat glavni predstavnik sindikata; 4) — da je većina članova relativno zadovoljna funkcionisanjem sindikata na nivou pogona i sadašnjim procedurama pregovora. Videti naročito član 10 ove ankete: *Shop Stewards and Workshop Relations* (W. E. J. Mac Carthy i S. R. Parker, London, H. M. S. O., 1968).

¹⁰ One se mogu protumačiti, kao što smo već napomenuli, kao donji aspekt jedne normativne konvergencije između grupa manuelnih i nemanuelnih radnika, koji bi težio ka jednom neangažovanom i izrazito instrumentalnom sindikalizmu.

¹¹ Videti, na primer: Lipset, *The British Voter*, str. 11, t. I.
¹² Usporedi: Abrams, *New Roots of Working Class Conservatism*.

postavlja da izobilje i njeni korelativi stvaraju sve veći broj manuelnih, „društveno marginalnih“ radnika: oni su još obični članovi industrijske radne snage, ali raspolazu prihodima i kupovnom moći srednjih klasa. Tako će, prema toj hipotezi, nesigurna društvena identifikacija tih pojedinaca i protivurečni pritisci kojima su izloženi verovatno dovesti do slabljenja njihove podrške Laburističkoj partiji, slabljenja koje će se ispoljiti povećanjem broja apstinenata, ili možda glasanjem u korist Liberalne partije.¹³

U meri u kojoj rezultati naše ankete ukazuju na činjenicu da se pripadnici nove radničke klase još ne integrišu u srednju klasu, i da su retki oni koji takvu integraciju žele, ti rezultati demantuju i da je proces te prirode osnovni razlog prenošenja glasova radničke partije na konzervativnu partiju. Međutim, iako su u suprotnosti sa tezom o *buržujizaciji*, naši rezultati bi ipak mogli da pruže podršku jednoj ili drugoj od ovih dveju poslednjih hipoteza, ili čak obema. Da bismo raščistili to pitanje, mi ćemo se veoma često služiti podacima koje smo već detaljno objavili: zato ćemo usvojiti način sažetog izlaganja kada to bude potrebno.

1. Velika većina naših radnika izobilja bila je uglavnom i ranije pristalica Laburističke partije. To je u stvari njihova najvažnija karakteristika u političkom pogledu. Na opštim izborima 1959. godine 80% njihovih glasova pripalo je toj partiji (mi smo uzeli u obzir samo glasove za tri glavne političke partije). U vreme kada su naši intervjui ostvareni, to jest od maja 1963. do februara 1964, 79% radnika još uvek je nameravalo da na idućim izborima glasa u korist Laburističke stranke. Čak i ako se uzme u obzir da je naša grupa bila sastavljena od radnika najnižih godina starosti, odnos glasova u korist Laburističke partije svakako nije bio niži — čak je bio i nešto malo viši od onog koji su opšta ispitivanja u celoj zemlji utvrdila za celokupni broj manuelnih radnika. Postojala je svakako jedna slaba tendencija da se manje glasa za laburiste kod onih koji su smatrali da su znatno poboljšali svoj životni standard. Ali nije se mogla primetiti neka opšta evolucija prema

¹³ Vidi, na primer: Richard Rose, *Class and Party Divisions: Britain as a Test Case*, „Sociology”, sv. II, br. 2 (maj 1968), a u širem smislu bibliografiju koju je dao R. F. Hamilton u *Affluence and The French Worker in the Fourth Republic* (Princeton, 1967, str. 4, 135—136) o čitavoj literaturi koja je inspirisana sledećom teorijskom formulom: novac=zadovoljstvo=konzervativizam. Tu se pojavljuju imena autora kao što su Galbraith i de Kerr, a isto tako Daniel Bell, Lipset i David Riesman.

desnici za vreme perioda kada je trebalo da se politički efekti izobilja najviše osete. Mogla je naprotiv da se primeti *stabilnost* izborne podrška Laburističkoj stranici.¹⁴ Naši rezultati, dakle, ne odgovaraju onom što se može očekivati ako se pristaje uz teoriju koja postizanje izobilja vezuje za porast konzervativizma u radničkoj klasi. Oni se naprotiv slažu s rezultatima do kojih su došle ankete sprovedene u drugim razvijenim zemljama i koje takođe ukazuju da manuelni radnici mogu dostići relativno visoki životni standard a da pri tom i dalje podržavaju levičarske i radničke partije.¹⁵

2. Detaljnija analiza naših podataka pokazuje takođe da ne postoji nikakva neposredna veza između izobilja i glasanja. Među najbolje plaćene radnike naše grupe i među one koji su već posedovali svoju kuću (ili bili spremni da je kupe), broj glasova za laburiste bio je samo neznatno niži od razmere utvrđene kod drugih radnika. Nasuprot tome, postoji mnogo jasniji odnos između glasanja i povezanosti sa administrativnim službenicima. Kad je ovaj poslednji faktor bio izrazit i trajan, znaci koji ukazuju na izobilje prestajali su da se vezuju za glasanje na način koji bi se mogao smatrati sistematskim. Radnici koji su se najdoslednije družili sa službenicima bili su i najmanje skloni da glasaju za laburiste, nezavisno od svog životnog standarda i od činjenice da li su posedovali kuću ili nisu. U toj oblasti, kao i u drugim, oni naši radnici izobilja koji su najbliži srednjim klasama po svojim stavovima i ponašanju jesu oni isti koji su u prošlosti ili sada imali veze sa životnim navikama kancelarijskih službenika i koji su podlegli — ili podležu — njihovom ličnom uticaju.

U tom smislu naši rezultati, kao i rezultati više drugih socioloških studija, ne samo da dokazuju odsustvo direktne veze između izobilja i glasanja u korist

¹⁴ 95% radnika koji su glasali za laburiste 1955. godine glasali su za njih i 1959; 91% onih koji su glasali za laburiste na tim izborima izrazili su nameru da to učine i 1964. godine. U poređenju s tim, oni radnici naše anketirane grupe koji su glasali za konzervativce bili su mnogo manje dosledni u svojoj političkoj pripadnosti.

¹⁵ Videti, na primer, za SAD: A. Kornhauser, A. J. Mayer i H. L. Sheppard: *When Labor Votes: a Study of Auto Workers* (Njujork, 1965) i B. M. Berger, *Working Class Suburb* (Berklj, 1960) naročito pogl. 3. Što se tiče Francuske, videti: Hamilton, *Affluence and The French Worker in the Fourth Republic*, a za Nemačku — *Affluence and the Worker: The West German Case*, od istog autora.

Konzervativne partije (ili ne-glasanja za laburiste)¹⁶ — oni takođe sugerišu zašto bi jedno povezivanje te vrste, koje je zaista utvrđeno izvesnim ispitivanjima javnog mišljenja, lako moglo da bude i varljivo. U tim ispitivanjima se stvarno nije vodilo računa o važnim faktorima kao što su socijalno poreklo i profesionalno iskustvo anketiranih osoba, što je ponekad omogućavalo otkrivanje jednog dobrim delom veštačkog odnosa između materijalnog blagostanja i političke pripadnosti.¹⁷

U svakom slučaju, u odsustvu opravdavajućih dokaza, koji ne bi bili toliko podložni kritici, „glaslač prosperiteta“ ostaje veoma hipotetička ličnost.

3. Hipoteza koja opadanje glasova u korist Laburističke partije povezuje sa sve većom društvenom marginalnošću izvesnih grupa manuelnih radnika nalazi svoje empirijsko opravdanje u ponavljanju jednog rezultata do kojeg su sociološke ankete dolazile u više mahova. Stvarno je konstatovano da su radnici koji imaju status manuelaca ali ipak pretenduju da čine deo srednje klase manje skloni glasanju za laburiste od onih koji sami za sebe kažu da su pripadnici radničke klase. Taj odnos se pojavljuje i u našim podacima. Međutim, iako pružaju potvrdu u vezi s tim posebnim pitanjem, rezultati naših intervjuja podvlače i postojanje izvesnog broja prepreka koje se suprotstavljaju toj hipotezi.

¹⁶ Videti i Runciman, „*Embourgeoisement, Self-Rated Class and Party Preference*“, kao *Relative Deprivation and Social Justice* pogl. 9; E. A. Nonrdlinger, *The Working Class Tories* (London, 1967, pogl. 7); Cannon, „*Ideology and Occupational Community*“, i Mac Kenzie i Silver, *Angels in Marble*, pogl. 3.

¹⁷ U našoj grupi anketiranih radnika oni koji su bili najviše povezani s administrativnim službenicima imali su tendenciju da budu najbolje plaćeni i često su bili vlasnici ili kupci sopstvenih kuća (vidi *Political Attitudes and Behaviors*, autori Goldthorpe, Lockwood, Bechofer i Platt, str. 56, tabela 27). Rose sem toga primećuje — povodom hipoteze po kojoj su „najbolje nagrađeni radnici skloni da glasaju za laburiste“ — da ispitivanja javnog mišljenja ne pružaju nikakve neposredne podatke o prihodima i da se ovi mogu izračunati samo dedukcijom, polazeći od pitanja koja se odnose na posedovanje automobila i telefona. Takva procedura, dakle, znatno povećava rizik da se i drugi faktori, pored prihoda, umešaju u analizu. Rose stvarno mudro zaključuje „kako bi bilo razumnije verovati da visoke plate imaju manje neposredne veze s načinom glasanja od dobara kupljenih zahvaljujući tim platama i njihovom uticaju na način života“. On, međutim, kao da ne priznaje da je u krajnjoj liniji pružio malo dokaza u prilog ovoj hipotezi i da su neki od njih za nju i nepovoljni. Videti „*Class and Party Divisions*“, str. 146—147.

Može se pre svega videti da je 67% radnika naše grupe manuelaca verovalo da pripada „radničkoj klasi“ ili „nižoj klasi“, dok je samo 14% zahtevalo status „srednje klase“, a 8% je po sopstvenom mišljenju pripadalo koliko „radničkoj“ toliko i „srednjoj klasi“. S obzirom na prirodu naše anketirane grupe, osećanje neke društvene marginalnosti bilo je malo rašireno među tim radnicima, uasuprot onome što bi se moglo pretpostaviti na osnovu pomenutih argumenata, čak i ako se za trenutak složimo da je radnik svestan neke svoje marginalnosti kad misli da pripada „srednjoj klasi“.¹⁸ S druge strane, važno je imati na umu sledeće: činjenica da su oni radnici koji pretenduju na pripadnost srednjoj klasi možda manje od drugih skloni glasanju za laburiste ne otkriva nam apsolutno ništa o procesu kauzaliteta koji je tu delovao. Niko nije dokazao da radnik prvo postaje svestan sličnosti svog statusa sa statusom srednjih klasa, a *zatim* da menja svoj način glasanja. Moglo bi se isto tako pomisliti da će radnici koji iz bilo kog drugog razloga ne glasaju za laburiste imati, upravo iz tog razloga, tendenciju da se smatraju društveno superiornim nad onim svojim radnim drugovima koji glasaju za laburiste. U tom pogledu posebno su zanimljivi podaci koje prikazuje tabela 22. Oni otkrivaju da je identifikacija sa srednjom klasom bila povezana s obimom veza između tih radnika i nameštenika. Inače, kad se kontroliše ova poslednja promenljiva vrednost, odnos između načina glasanja i koncepcije koju radnik ima o svom statusu postaje mnogo manje očigledna. Između onih koji imaju porodične i profesionalne veze s nameštenicima i onih koji te veze nemaju ne postoji neka znatna razlika u postotku glasova za Laburističku stranku, dok ta razlika postoji između onih koji se identifikuju sa srednjim klasama i onih koji se identifikuju sa radničkom klasom. Samo u grupi između te dve postoji osetno razilaženje. Jedna dopunska analiza sem toga otkriva da oni radnici koji su se identifikovali sa srednjim klasama

¹⁸ 22% radnika koji veruju da pripadaju „srednjoj klasi“ nesumnjivo je nešto manje od procenta koji je utvrdila većina anketa zasnovanih na širokoj, nacionalnoj bazi. Martin („*Some Subjective Aspects of Social Stratification*“) je došao do 26%, Abrams do 40%, Runciman do 33%, Nordlinger do 23%, a Mac Kenzie i Silver do 12%. Razlike u sastavu grupa i u metodima korišćenim da se dođe do ličnog mišljenja radnika čine da je značaj tih cifara dosta ograničen. Ali jasno je u svakom slučaju da radnici koje smo intervjuisali, uprkos svom materijalnom blagostanju i karakteristikama svoje društvene sredine, nisu pokazivali neku izrazitu tendenciju da precene svoj status.

i koji su imali nameru da glasaju za konzervativce ili liberale na izborima 1964. nisu *nikad*, sem jednog jedinog izuzetka, podržavali Laburističku partiju.¹⁹ Prema tome, ako su cifre kojima raspolažemo na žalost nedovoljne da bi nam omogućile donošenje definitivnih zaključaka, podaci o kojima je reč izgledaju u svakom slučaju dovoljni da bace sumnju na hipotezu koja u identifikovanju sa srednjom klasom vidi glavni *uzrok* nenaklonosti manuelnih radnika prema Laburističkoj partiji.

Najzad, kad neki radnik tvrdi da pripada srednjoj klasi, *ne može se* tvrditi da njegovo lično mišljenje uvek odražava postojanje jedne društvene marginalnosti i stečenu svest o njoj. Naprotiv, možemo da zapazimo da 58% onih koji se identifikuju sa srednjom klasom o sebi sude na osnovu novčanih merila. Oni u stvari imaju tendenciju da se smatraju pripadnicima jedne velike centralne klase koja obuhvata masu najamnih radnika. A kod onih koji se oslanjaju na takva merila odnos između lične koncepcije o statusu i političkih opredeljenja opet nije sasvim jasan: 67% onih koji su mislili da pripadaju srednjoj klasi imali su nameru da glasaju za laburiste, dok je taj procenat iznosio 77% kod onih koji su sebe smatrali članovima radničke ili „niže” klase.

Sve u svemu, čini nam se malo verovatno da u našoj grupi postoji više od šačice „novih” radnika koji svoju društvenu marginalnost izražavaju putem identifikovanja sa srednjom klasom i koji su tim razlogom navedeni da *odreknu* svoju podršku Laburističkoj partiji.

4. Da bismo kompletirali ovaj pregled raznih postojećih teza, možemo da napomenemo i jedan dodatni aspekt naših rezultata. Mi smo stvarno konstatovali da velika većina radnika koji glasaju za laburiste svoje ponašanje objašnjava „klasnim” terminima: Laburistička partija smatrana je *partijom* radničke klase, partijom za koju sasvim prirodno glasaju manuelni radnici. Drugim rečima, za naše radnike izobilja politika je još često bila povezana sa pojmom klase. Osnovni subjektivni razlozi podrške koju pružaju Laburističkoj partiji izgledaju dakle identični s onim čije se postojanje moglo dokazati u celokupnoj engleskoj radničkoj klasi.²⁰

¹⁹ Od 13 preostalih radnika 8 ih je bilo verno konzervativcima, 2 su prenela svoje glasove na konzervativce ili liberale, ili su apstinirali, 1 je prešao sa Liberalne partije na Laburističku, a 2 još nikad nisu glasala.

²⁰ Videti na primer: Abrams i Rose, *Must Labour Lose?* str. 12—14, i Mc Kenzie i Silver, *Angels in Marble*, str. 106—113.

Međutim, zahvaljujući jednoj detaljnijoj analizi prirode odanosti Laburističkoj partiji koju su naši radnici manifestovali, mi paradoksalno dolazimo do rezultata koji se najbolje uklapaju u hipotezu po kojoj izobilje i njegove propratne pojave postepeno podrivaju svaku autentičnu „laburističku” orijentaciju — ili bar ne mogu lako da koegzistiraju sa radikalnim političkim shvatanjima. U našoj grupi, na primer, mada su glasovi za Laburističku partiju često bili tumačeni u klasnim terminima, politika je retko shvatana kao manifestacija klasne borbe. Podrška koju su radnici pružali Laburističkoj partiji mnogo je češće tumačena veoma prostim razlogom. Oni su tu partiju smatrali sposobnijom od Konzervativne da služi interesima radničke klase: „sklonom da učini izuzetan napor u korist radnika”, — prema sopstvenim rečima jednog od njih. Utvrđeno je, i to je značajno, da posle „klasnih” razloga, slični po važnosti, dolaze razlozi otvoreno instrumentalnog i zainteresovanog tipa, koji ne dovode po svojoj prirodi ni do kakve stalne angažovanosti. Možda, dakle, postoji tendencija preterivanja u broju slučajeva u kojima način na koji radnička klasa tumači politiku Laburističke partije ispoljava klasni karakter. Neosporno je u svakom slučaju da kad radnici iz naše anketirane grupe podržavaju tu partiju, oni to retko čine iz te vrste razloga, bar ne svesno. Ovaj zaključak se dakle priključuje onome što smo prethodno rekli o njihovim društvenim shvatanjima.²¹

Najzad i uvek sa istog gledišta zanimljivo je znati mišljenje naših radnika o ulozi koju sindikati treba da imaju u političkom životu. Kao što smo već videli, većina radnika naše grupe, članova sindikata, nije se slagala sa saradnjom sa Laburističkom partijom, isto kao ni 43% onih koji su bili i članovi sindikata i naklonjeni laburistima i 44% onih koji su glasali za laburiste.²² Komentari koje smo uspeli da prikupimo izražavali su

²¹ Oslanjajući se na podatke koje je pružila jedna anketa na nacionalnom planu, Butler i Stokes klasifikuju 39% članova radničke klase koji glasaju za laburiste kao ljude za koje je politika jedna manifestacija *protivrečnih* klasnih interesa, dok 47% ne vide u politici *ništa drugo* do odraz klasnih interesa. Kod konzervativaca odgovarajući procenti dostižu 13% i 12%. Kao što napominju Butler i Stokes, ti se rezultati mogu dovesti u vezu sa postojanjem raznih društvenih shvatanja, dihotomičkih, suprotstavljenih i hijerarhizovanih. (Vidi D. Butler i D. Stokes, *Political Change in Britain*).

²² Kod kvalifikovanih radnika taj procenat pada na 32%, dok kod mehaničara i polukvalifikovanih radnika dostiže 49%.

mišljenje da sindikati „ne bi trebalo da se mešaju u politiku”. Ovaj stav bio je potvrđen činjenicom da je samo polovina članova sindikata koji su glasali za laburiste plaćala svoj politički doprinos znajući da to čini, dok je gotovo četvrtina među njima od toga unapred odustala. Izgleda prema tome veoma jasno da je malo njih odobravalno tradicionalnu koncepciju odnosa između Laburističke partije i sindikata. Oni verovatno nisu mogli da sagledaju nikakvo jedinstvo u njihovim filozofijama i ciljevima.

Koji je, u tim uslovima, najbolji način da se grupišu razna zapažanja do kojih smo došli u vezi s problemom načina delovanja koji će radnička klasa verovatno da usvoji u budućnosti, bilo u političkom, bilo u industrijskom domenu? Ako složenost pitanja čini opasnim svako tvrđenje, naši rezultati nam izgleda ipak omogućuju da dođemo do dva sledeća zaključka u odnosu na Englesku. Prvo, pogrešna je pretpostavka da će društvene i ekonomske karakteristike „avangardnih” grupa obavezno da ih odvrate da i dalje slede tradicionalne *oblike* kolektivizma u radničkoj klasi, to jest sindikalizam i izbornu podršku Laburističkoj partiji. Drugo, mada te grupe mogu i dalje smatrati da sindikati i Laburistička partija imaju posebno pravo na njihovu vernost, njihova bi odanost nesumnjivo *mogla postajati* sve više instrumentalna — pa prema tome i uslovna. To bi bila odanost iz koje bi nestao svaki smisao učestvovanja u klasnom *pokretu* koji teži da izmeni društvenu strukturu, ili čak nastoji da ostvari neke manje krupne ciljeve složenom klasnom akcijom.²³ Ukratko, ideja o neizbežnom opadanju kolektivizma radničke klase u društvu izobilja može da se odbaci i da se smatra lišenom teorijskog osnova. Ali smisao tog kolektivizma i prirode tih ciljeva sasvim očigledno ne mogu da ne podlegnu uticaju promena koje se sad događaju u okvirima radničke klase, a koje smo nastojali u ovoj studiji da analiziramo.

— nastavak u sledećem broju —

(John H. Goldthorpe, David Lockwood, Frank Bechhofer, Jennifer Platt: *Louvrier de l'abondance*. Ed. du Seuil, 1972.)

Prevela Frida Filipović

hronika

²³ Tu je reč o nesumnjivoj mogućnosti; mogla bi se pretpostaviti i jedna druga, veoma različita od ove (vidi kraj ovog poglavlja).

ŠTRAJKOVI

Štrajkački pokret u SR Nemačkoj. — Radnici i sindikati metalne industrije Baden-Virtemberga organizovali su krajem 1973. niz štrajkova zahtevajući ne samo povećanje nadnica nego pre svega uslova rada i veće socijalne sigurnosti. Osnovni zahtevi su bili: garantovane nadnice i zaštita od otpuštanja svih radnika starijih od 50 godina, garantovanje zarada radnicima na akord, uvođenje pauze od 6 minuta posle svakog sata rada na trakama, povećanje vremena za radne operacije na traci, proširenje prava odlučivanja u pitanjima akordnog rada i rada na traci. Postignuto je kompromisno rešenje: garantovane nadnice radnicima iznad 55 godina, zaštita od otpuštanja radnika od 53. godine, 5 minuta pauze za rad na trakama posle svakog časa rada i za rad na akord, priznato je pravo preduzeća da saodlučuje kod određivanja broja radnika koji treba da rade na traci, ritma radnih operacija za svako radno mesto, kao i potrebnog broja „uskakača“. Celokupna sindi-

kalna i radnička štampa ističe da je ovaj štrajk uneo nove akcente u štrajkačku borbu i proširio i zaoštrio klasnu borbu sa kapitalom. (*Marxistische Blätter*, Jan./Febr. 1974, 1, str. 98—100.)

Generalni štrajk u Italiji. — Ekonomska kriza koja je zahvatila Italiju, praćena istovremenim pokušajima poslodavaca da, navodno zbog krize, tokom kolektivnog pregovaranja najveći teret krize svale na pleća radničke klase, dovela je do niza delimičnih štrajkova u mnogim italijanskim fabrikama i preduzećima. Obično su to bili kratkotrajni (nekoliko časova) i naizmenični štrajkovi (odvijali se sukcesivno po pojedinim pogonima ili smenama), organizovani gotovo isključivo na inicijativu fabričkih saveta. Prvo su počeli da štrajkuju radnici FIAT-a, kao odgovor na pretnju direkcije da će smanjiti radno vreme i zatvoriti neke pogone. Posle kratkotrajnih štrajkova u pojedinim pogonima i fabrikama FIAT-a, štrajk je 25. januara

zahvatio sva FIAT-ova preduzeća na čitavoj nacionalnoj teritoriji. S obzirom da ističu kolektivni ugovori u metalnoj, hemijskoj, tekstilnoj i građevinskoj industriji, 7. februara održan je niz zajedničkih štrajkova metalaca, hemičara i tekstilaca, a 7. i 8. februara održan je u Napulju i Milanu opšti štrajk svih ovih struka radi objedinjavanja borbe za kolektivne ugovore. Sve te štrajkove, koji su se održavali širom Italije u većini su organizovali fabrički saveti i radnički delegati. Na svom sastanku od 13. februara, rukovodstva CGIL (Italijanska generalna konfederacija rada), CISL (Italijanska konfederacija slobodnih sindikata) i UIL (Unija rada Italije) saglasile su se da se za 27. februar zakaže četiričasovni generalni štrajk, koji je i održan. Međutim, u mnogim fabrikama, kao na primer, u Italsideru u Tarantu, FIAT-u, OMI-u iz Bari-a, radničke skupštine su

odlučile da štrajk traje osam časova. U znak protesta protiv napada na sindikalno sedište, zonski radnički savet u Breši (Brescia) odlučio je da štrajk traje dvadeset i četiri časa. Za vreme štrajka organizovane su velike manifestacije u mnogim italijanskim gradovima. Tako je u znak podrške štrajku, denovskim ulicama manifestovalo oko 40.000 ljudi, u Firenci 50.000, Bari-u 15.000, Palermu 25.000 itd. Po završetku štrajka održani su veliki narodni zborovi na kojima su govorili istaknuti sindikalni rukovodioci. Na zboru u Torinu, sekretar CGIL-a Luciano Lama okarakterisao je štrajk kao politički štrajk „protiv vladine i poslodavačke politike koja se mora promeniti“. Računa se da je u štrajku učestvovalo oko 13 miliona zaposlenih, a u manifestacijama širom Italije oko milion i 250.000 ljudi, većinom radnika i studenata. (*II Manifesto*, 28. februar 1974.)

KONGRESI I KONFERENCIJE PARTIJA I POKRETA

1—2. decembra 1973. — *Kongres Pokreta levih radikala*. Kongresu su prisustvovali i Georges Marchais (Zorž Marš), generalni sekretar KP Francuske i François Mitterrand (Fransoa Miteran), prvi sekretar Socijalističke partije Francuske. Levi radikali potvrdili su na Kongresu svoju personalnost u okviru Ujedinjene levice. Predložena su dva puta Pokreta: jedan, biti politički izražaj srednjih klasa i, drugi, biti jamac za vladinu odgovornost. Maurice Faure, bivši predsednik Radikalne partije izjasnio se za program zajedničke vlade levice, ukoliko ona dođe na vlast. Istakao je da levica treba da se pripremi za osvajanje vlasti, i istovremeno da misli kako da je sačuva. U „Radikalnim predlozima za budućnost“ istaknute su mere za rešenje socijalnih problema.

U vezi sa „demokratijom u preduzećima“, predloženom u programu zajedničke vlade levice, sugerisano je davanje radnicima kontrole nad upravljanjem u preduzećima. U odnosu na spoljnu politiku ističe se da Francuska ne može sama ništa da učini, što ne znači prihvatanje ideje o supranacionalnosti. Podvučeno je da nije zadovoljavajuće rešenje pitanja nacionalne odbrane u zajedničkom programu. Konstatovano je da Francuska ne raspolaže sistemom odbrane kojim bi se obezbedila njena nezavisnost i da ostaje potčinjena odlukama jedne strane sile, odlukama SAD. Predloženo je donošenje zajedničkog programa evropskih levo orijentisanih partija, bez obzira što one sve nemaju „istovremeno istu orijentaciju ulevo, što je neizbežno sa režimima demo-

kratske alternacije“. (*Le Monde*, Paris, 4. decembra 1973, s. 11.)

15—16. decembar 1973. — *Vanredni kongres Socijalističke partije Francuske o problemima Evrope*. Održan je u Bagnoletu. Usvojena je rezolucija u kojoj se konstatuje da je Socijalistička partija za nastavljane izgradnje zdanja Evrope, mada je svesna da ta Evropa ne može postati odmah socijalistička. Pri tome socijalisti se pridržavaju svojih osnovnih stavova: izgradnja Evrope i zajednička politika ne treba da dovedu do degradacije uslova života radnika u koristi kapitala; Evropa u izgradnji treba da ostane podložna razvijanju originalnog modela socijalizma, što pretpostavlja njenu stvarnu nezavisnost u odnosu na dva bloka kao i demokratizaciju njenih institucija; delegacije u evropskim institucijama ne mogu ograničavati slobodu delanja buduće vlade u osvarivanju njenog programa. Predložen je niz kratkoročnih i srednjoročnih mera za preobražaj Zajedničkog tržišta (borba protiv inflacije, stvaranje novog monetarnog sistema, tehnološka i naučna nezavisnost, privredno planiranje i radnička kontrola, kontrola multinacionalnih firmi). U završnom delu rezolucije „Za zajedničke akcije evropske levice“ predložene su teme zajedničkog programa evropske levice koje će SP uskoro dostaviti političkim i levo orijentisanim sindikalnim snagama zemalja-članica EEZ. (*Le Monde*, Paris, 18. decembra 1973, s. 8,10.)

8—12. januara. — *Regionalni (VIII) kongres partije BAAS — Iraka*. U kongresnom izveštaju je analiziran politički razvoj od održavanja poslednjeg, VII kongresa — pre pet godina — i postavljeni zadaci za sledeći period. Ovaj doku-

ment sadrži i preporuku za stvaranje čvršćih veza, na svim nivoima, sa Azijom i Afrikom i jačanje ekonomskih odnosa sa Japanom. Ističe se da će Partija i dalje nastaviti sa politikom pozitivne neutralnosti, učvrstiti kontrolu nad petrolejom i petrohemijomskom industriji „u najvećem mogućem stepenu“. Podvučeno je da je potrebno „izgraditi nacionalni i napredni front svih partija“ panarabista i nezavisnih nacionalista. Izveštaj ukazuje na potrebu pojačane aktivnosti Partije, čišćenja armije od „sumnjivih i avanturističkih elemenata“ i modernizacije armije i reorganizovanja obrazovanja. (*Arab Report and Record*, 5, 1974, s. 82.)

18—20. januara. — *Kongres (II) Avami lige Bangladeša*. Održan je u Daki. Kongresu je prisustvovalo preko 3.000 delegata i 12 inostranih delegacija, među kojima KPSS, PURP, SKJ i partija BAAS iz Iraka. Pozdravni govor održao je predsednik vlade i predsednik Avami lige Mudžibur Rahman, a referat je podneo generalni sekretar Lige Bhairab Zillur Rahman. Oba govornika su istakla rukovodeću ulogu Avami lige u narodnooslobodilačkoj borbi protiv Pakistana koja je dovela do stvaranja nezavisne države Bangladeša 1971. godine. Oni su takođe naglasili dosadašnje uspehe u unutrašnjoj i spoljnoj politici. U diskusiji je ukazano na ekstremističke levičarske grupacije koje vode antinarodnu delatnost u interesu tuđih i neprijateljskih snaga, a pre svega u interesu maoista. Zahtevano je da se zauzme odlučan stav prema pokušajima imperijalističkih i maoističkih agentura koje se suprotstavljaju politici „jačanja odnosa sa SSSR i žele da poseju nepoverenje između Bangladeša i susedne Indije“. Kongres je izabrao nove organe Avami lige. Za novog pred-

sednika izabran je Ahmed H. M. Kamaruzzaman, a za generalnog sekretara ponovo Žillur Rahman. Dosadašnji predsednik Mudžibur Rahman nije izabran, pošto na osnovu izmenjenog partijskog statuta, jedna ista ličnost ne može da zauzima rukovodeće položaje i u partiji i u vladi. (*Kronika*, Warszawa, 1974, No 1044, s. 164.A.)

18—21. januara. — *Kongres (XXII) Komunističke partije Austrije*. Održan je u Beču uz učešće 450 delegata i 16 delegacija komunističkih partija iz inostranstva. Izveštajni referat CK podneo je predsednik KP Austrije Franc Muri. Na kongresu su razmatrana i usvojena dva glavna dokumenta: „Ideološko-političke osnove borbe KP Austrije” i „Akcioni program KPA”. Prvi dokument sadrži analizu društveno-političke situacije u Austriji, a u pogledu perspektiva progresivnih preobražaja podvlači: neophodnost ujedinjavanja snaga levice za borbu protiv stranih monopola i njihovog uticaja na privredu zemlje. Akcioni program precizira aktuelne zadatke partije u borbi za rešavanje niza životnih problema radnih masa i zahteva suštinske promene u socijalnoj politici. Kroz program se partija izjašnjava protiv vezivanja Austrije za EEZ i podređivanja njene privrede stranim monopolima, a od vlade se zahteva vođenje aktivnije politike neutralnosti. Ovaj program treba istovremeno da posluži kao glavna smernica partije u pripremama za parlamentarne izbore 1975. Kongres je izvršio izmene u Statutu partije, izabrao novi CK, povećavajući istovremeno broj članova ovog tela sa 63 na 72. U sastav CK izabrano je 17 novih članova. Za predsednika KPA ponovo je izabran Franc Muri. (*Problemy mira i socializma*, Praga, 4/188, 1974, s. 12—17.)

24. februara. — *Konvencija demokratske partije Tajlanda*. Konvencija Demokratske partije Tajlanda (Prachatipat), na kojoj je prisustvovalo 5.000 članova prvi je politički skup na Tajlandu nakon tri godine. Političke partije bile su zabranjene od 1971. kada je vojni režim bivšeg predsednika vlade Thanom Kittikachorna izvršio državni udar i zabranio okupljanje više od pet osoba. Na konvenciji je za predsednika partije izabran Seni Pramoj koji je istakao da će politika partije biti zasnovana na „umerenom socijalizmu”. (*Asia Research Bulletin*, Singapur, Vol. 3, No 10, 31. III 1974, s. 2539.)

20—22. marta. — *Nacionalna konferencija Bugarske komunističke partije*. Razmatrala je pitanja koja proizlaze iz odluka X kongresa BKP na kome je usvojen „Program izgradnje razvijenog socijalističkog društva”. Referat na konferenciji podneo je prvi sekretar BKP Todor Živkov. On je izneo osnovne podatke o kretanjima u privredi i zadržao se na nekim propustima kao i nekim značajnim merama za dalji razvoj. Velika pažnja posvećena je u referatu i pitanjima uloge organa državne uprave i rukovođenja privredom, kao i pripremi kadrova i pitanjima radne discipline. I problemima partije — povećanju njene rukovodeće uloge, referent je posvetio dosta pažnje. Na kraju su razmatrana i neka pitanja međunarodnih odnosa. Posle opsežne diskusije o pitanjima postavljenim u referatu usvojena je „Odluka konferencije” u kojoj je pozitivno ocenjen rad CK BKP na mobilizaciji naroda za izvršenje direktiva X kongresa BKP. U Odluci se pozivaju komunisti i radni ljudi Bugarske da povećaju produktivnost rada i ubrzaju rast društvenog proizvoda. Konfederacija je odobrila unutrašnju i spoljnu politiku partije i podvukla značaj jedinstva partij-

skih redova u izvršavanju postavljenih zadataka. (*Pravda*, Moskva, 21—23. III 1974, s. 4.)

U Rimu je 14. marta održana *Skupština Seljačkog saveza*, na kojoj je učestvovalo pet hiljada poljoprivrednika iz cele Italije. Glavna tema o kojoj se na skupštini raspravljalo odnosila se na problem podsticanja nove agrarne politike i preduzimanje mera u korist povećavanja dohotka poljoprivrednika.

Skupština je u stvari predstavljala završnu tačku čitavog niza borbi u kojima je učestvovalo na stotine hiljada poljoprivrednih proizvođača, zahtevajući menjanje smernica nacionalne poljoprivredne politike. Skupština je predstavljala političku sintezu tog širokog borbenog pokreta italijanskih seljaka. Revanditivna platfor-

ma borbenog pokreta na italijanskom selu sadrži sledeće ciljeve: zaštitu seljačkih prihoda; borbu protiv špekulacija; ožvljavanje proizvodnje na osnovnim sektorima poljoprivrede (stočarstvo, povrtarstvo, ratarstvo); javnu kontrolu cena tehničkih sredstava neophodnih u poljoprivredi; na terenu socijalnog osiguranja zahtev za izjednačavanje položaja seljaka sa položajem industrijskog radnika; reformu zdravstvenog osiguranja.

U poruci koju je Federacija CGIL, CISL i UIL uputila skupštini ističe se podrška sindikata borbi seljaka i izražava uverenje da će se sindikati angažovati za „reformu napoličarstva, ustanova za razvoj i poljoprivredne kredite, za zaštitu prihoda poljoprivrednika kroz razvoj udruživanja i selektivnu podršku cena”. (*Avanti*, 14. marta 1974.)

REGIONALNI I MEĐUNARODNI SKUPOVI

7—9. januara. — *Savetovanje predstavnika komunističkih i radničkih partija o časopisu „Problemi mira i socijalizma”*. Održano je u Pragu. U radu savetovanja učestvovali su predstavnici 67 partija svih kontinenata. Na čelu 42 delegacije nalazili su se članovi politbiroa, prezidijuma i izvršnih komiteta CK. Savetovanje je otvorio član Prezidijuma i sekretar CK KPC V. Bilak, a referat je podneo glavni urednik časopisa K. I. Žaradov. U kominikeu o savetovanju ističe se da su učesnici pozitivno ocenili časopis i istakli njegov značaj kao kolektivnog teorijsko-informativnog organa komunističke i radničke partije i dali sugestije za njegovo dalje unapređenje. Istaknut je i značaj časopisa za borbu protiv imperijalizma, posebno američkog, za demokratiju i mir, za nacionalno i socijalno oslobođenje, za socijalizam i komunizam, za ujedinjavanje

komunističkog pokreta na principima marksizma-lenjinizma. Na savetovanju je prihvaćena „Izjava” kojom se izražava solidarnost sa čileanskim patriotima i postavlja zahtev za puštanje na slobodu sekretara KP Čilea Luisa Corvalana, kao i mnogo drugih demokrata i patriota. Učesnici savetovanja izrazili su protest protiv gonjenja komunista, boraca za progres i socijalnu pravdu u drugim zemljama Latinske Amerike, Azije, Afrike, Evrope. (*Pravda*, Moskva, 8. januara 1974, s. 4; 10. januara 1974, s. 4.)

8—9. januara. — *Kolokvij komunističkih partija zapadnoevropskih zemalja o položaju stranih radnika u kapitalističkim zemljama*. Kolokvij je održan u Esenu. Učestvovali su predstavnici 11 komunističkih i radničkih partija sledećih zemalja: Savezne Republike Nemačke, Belgije, Danske, Španije, Francuske, Velike Britanije,

Grčke, Italije, Portugala, Švedske, Švajcarske i Turske. Kolokvij je razmatrao položaj stranih radnika u kapitalističkim zemljama u vezi sa ekonomskom krizom i na tom planu pitanja saradnje i jedinstvenih akcija partija i sindikata. Objavljen je zajednički kominije u kome se konstatuje pogoršan položaj stranih radnika u vezi sa ekonomskom krizom i ukazuje na potrebu jačanja borbe partija i sindikata za osnovna prava stranih radnika, kao što su: pravo na rad, boravak i socijalno osiguranje; pravna, društvena i politička jednakost sa domaćim radnicima; pravo na sindikalno organizovanje; pravo na izbor vrste posla i na profesionalno usavršavanje; zabrana svake fašističke i militarističke aktivnosti u odnosu na strane radnike itd. Posebno je ukazano na značaj razmene iskustava, konsultovanja i saradnje komunističkih partija o ovim problemima. (*L'Humanité*, Paris, 12. januara 1974, s. 2.)

11—13. januara. — *Međunarodni kolokvij o situaciji inteligencije u zemljama Zapadne Evrope*. Učestvovali su predstavnici KP Nemačke, Ujedinjene socijalističke partije Zapadnog Berlina, KP Austrije, KP Španije, KP Francuske, Italijanske komunističke partije, KP Grčke, KP Norveške i Švajcarske partije rada. Ovo je prvi susret na kome se razgovaralo o mestu intelektualaca u društvu i materijalnoj bazi istraživanja, umetničke i literarne aktivnosti. Istaknuta je duboka kriza svih oblasti društvenog života u kapitalističkim evropskim zemljama: ekonomske, socijalne, političke, ideološke, moralne i kriza kulture. Mada ova kriza posebno pogađa radničku klasu napominje se da ona sve više zahvata i inteligenciju. Nesposobnost državnog kapitalizma da reši krizu usmerila je

interesovanje znatnog broja intelektualaca na ostvarenja socijalističkih zemalja, na socijalizam. Napomenuto je da je situacija u kapitalističkim zemljama stvorila objektivnu bazu za savez radničke klase i intelektualaca. Partije-učesnice kolokvija rezimirale su svoju politiku u kulturi, podvlačeći da je to za njih bitan i specifičan deo opšte politike jednog demokratskog društva. Naglašeno je da se komunisti bore i pozivaju intelektualce u borbu zajedno sa radnicima radi očuvanja kulture, obezbeđenja slobode stvaranja, istraživanja i izražavanja; odbrane nacionalnih, sada potlačenih, kultura; garantovanja moralnog i materijalnog statusa intelektualaca i umetnika; demokratizacije i obnove škola, sredstava informisanja; brzog razvoja istraživanja u svim oblastima u interesu radnika; decentralizacije aktivnosti u oblasti kulture. Upućen je poziv intelektualcima Evrope da učestvuju u svim borbama za slobodu, za širenje demokratskih režima, i to sa pozicija radničke klase. Razmatrane su mogućnosti bilateralnih i multilateralnih kontakata u cilju izučavanja planova krupnog kapitala. (*L'Humanité*, Paris, 15. januara 1974, s. 3.)

14—23. januara. — *Druga evropska regionalna konferencija Međunarodne organizacije rada (MOR)*. Održana je u Zenevi, 18 godina nakon prve konferencije. U skladu sa strukturom organizacije u radu konferencije učestvovali su predstavnici sindikata, poslodavaca i vlada iz oko 30 zemalja članica MOR. Konferencija je razmotrila osnovne društveno-ekonomske probleme radnih ljudi Evrope. Posebno je diskutovano o društvenim posledicama naučno-tehničkih i ekonomskih promena ostvarenih poslednjih godina u Evropi. Izvršena je razmena mišljenja o pravcima i putevima delatno-

sti MOR u pogledu socijalnog napretka, povećanja materijalne dobrobiti i obezbeđenja demokratskih prava i sloboda radnih ljudi. Konferencija je usvojila dve rezolucije. Jedna je posvećena pravima sindikata u Evropi i radnim odnosima, a u drugoj su istaknuti problemi koji treba da postanu osnova regionalne delatnosti MOR u Evropi. Na konferenciji je takođe naglašeno da je MOR osnovana u potpuno drugim uslovima i da zato mora biti izmenjena kako bi dobro ostvarivala svoju ulogu u svetu koji se menja. Preporučeno je i osnivanje Savetodavnog komiteta MOR i češće sazivanje regionalnih konferencija posvećenih određenim problemima. (*Głos pracy*, Warszawa, 15. I 1974, s. 1, 16. I 1974, s. 1, 2; 24. I 1974, s. 1, 2; *Przeгляд związkowy*, Warszawa, 2 (294), 1974, s. 50.)

22—23. januara. — *Savetovanje sekretara CK komunističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja*. Održano je u Moskvi. Savetovanju su prisustvovali predstavnici KP Bugarske, Mađarske socijalističke radničke partije, Jedinstvene socijalističke partije Nemačke, KP Kube, Mongolske narodno-revolucionarne partije, Poljske ujedinjene radničke partije, KP Rumunije, KPSS i KP Cehoslovačke. Uvodno izlaganje imao je član Politburoa i sekretar CK KPSS M. A. Suslov. U toku savetovanja razmenjena su mišljenja o aktuelnim problemima partijske izgradnje i njihovom rešavanju u praksi. Posebna pažnja posvećena je pitanju porasta partijskih redova i daljem poboljšanju kadrovskog sastava. Podvučena je važnost primene principa demokratskog centralizma kao „čvrste osnove idejnog i organizacionog jedinstva, i odlučujućeg uslova za akcionu sposobnost partije”. U toku savetovanja razmenjena su iskustva učesnika o razvijanju unutarpartij-

ske demokratije, kolektivnosti rukovođenja, aktiviranju članova partije i partijskoj disciplini. Razmatrana su i pitanja kadrovske politike, usavršavanja formi i metoda političkog rukovođenja privredom i kulturnom izgradnjom, državnim i društvenim organizacijama, jačanja veza partije sa radničkom klasom i svim trudbenicima. Na savetovanju je istaknut značaj bilateralnih i multilateralnih veza komunističkih i radničkih partija, važnost konsultovanja i razmene iskustava o organizaciono-partijskom radu i kolektivnom razmatranju aktuelnih problema partijske izgradnje. (*Pravda*, Moskva, 24. januara 1974, s. 1.)

26—28. januara. — *Konferencija komunističkih partija zapadnoevropskih zemalja*. Održana je u Briselu. Učesnici konferencije bile su komunističke partije Austrije, Belgije, Danske, Finske, Francuske, Savezne Republike Nemačke, Velike Britanije, Grčke, Irske, Italije, Luksemburga, Portugalijske, San Marina, Španije, Turske, Ujedinjena socijalistička partija Zapadnog Berlina, Progresivna partija radnog naroda Kipra, Švedska leva partija komunistička i Švajcarska partija rada. U svojstvu posmatrača bila je Komunistička partija Holandije. KP Norveške, iako je izrazila spremnost da učestvuje na konferenciji, nije poslala delegata. Na dnevnom redu konferencije bili su sledeći problemi: kriza kapitalizma u Evropi, akcije komunističkih partija u oblasti društvenog razvoja, demokratije, nacionalne nezavisnosti, mira i socijalizma i njihova borba za jedinstvo radničkih i demokratskih snaga. Tokom sastanka ispoljeni su različiti stavovi u odnosu na evropsku politiku, naročito između KP Francuske i Italijanske komunističke partije. Dok KPF ima ozbiljne rezerve u pogledu rada u okviru Evropske ekonomske zajednice, IKP

sioji na stanovištu da institucije Zajednice mogu koristiti interesima radničke klase. Sa stanak je zaključen usvajanjem političke deklaracije, rezolucije o problemima energetike i rezolucije o solidarnosti s narodima Indokine i Čilea. U političkoj deklaraciji se potvrđuje da će se komunističke partije zapadnoevropskih zemalja u uslovima duboke krize kapitalizma boriti za poboljšanje uslova života, podizanje životnog standarda, garantovanu zaposlenost, bolje uslove rada, smanjenje radnog vremena, kao i za proširenje prava i demokratskih sloboda, ukidanje zakona koji su protiv interesa radničkog i demokratskog pokreta i za ukidanje antikomunističke diskriminacije. U odeljku posvećenom Evropskoj ekonomskoj zajednici prihvata se činjenica o različitim situacijama u zapadnoevropskim zemljama, te zavisno od toga komunističke partije zemalja — prvobitnih članica vode borbu „protiv monopolističke orijentacije EEZ i za njenu demokratizaciju“, a zemalja koje nisu članice ili imaju statut pridruženih zemalja — „protiv pokušaja da se njihove zemlje uključe u sferu uticaja monopola koji dominiraju EEZ“. Uprkos ove razlike iskristalisano je stanovište da je moguće i nužno zajednički odgovor na politiku monopolističke ekonomske integracije, tj. iznalaženje takvih rešenja koja odgovaraju interesima svih ovih naroda kao i istinski demokratska evropska saradnja koja odgovara interesima svake od tih zemalja. Sve komunističke partije su se izjasnile protiv pristupanja ili pridruživanja fašističkih režima Evropskoj ekonomskoj zajednici, kao i osnivanja Evropske odbrambene zajednice. Kao dalji zadatak partija u Deklaraciji se ističe borba za duboki demokratski preobražaj (ograničenje i rušenje dominacije monopola nad nacijom, demo-

kratizacija političkog, ekonomskog i društvenog života, što uključuje nacionalizaciju osnovnih privrednih grana ili proširenje sektora pod demokratskom kontrolom i uz efektivno učešće radnika u upravljanju), suprotstavljanje pretenzijama američkog imperijalizma da svojim ekonomskim, političkim i strateškim interesima podredi ekonomski i društveni razvoj i političku opredeljenost evropskih nacija. Pored preciziranja stavova o nizu međunarodnih problema u Deklaraciji se kao neizbežan zadatak postavlja izgrađivanje novih odnosa zapadnoevropskih zemalja sa zemljama u razvoju, zasnovanih na poštovanju suverenih prava svake zemlje da raspolaze svojim bogatstvom. Saradnja sa tim zemljama bazirala bi se na potpunoj jednakosti i na likvidiranju kolonijalizma i neokolonijalizma. Osuđuju se kolonijalni ratovi i imperijalističke agresije i daje puna podrška oslobodilačkim pokretima. Deklaracija sadrži apel za ostvarenje potpunog saveza svih radničkih i demokratskih snaga, a komunističke partije zapadnoevropskih zemalja se pozivaju da usmere sve svoje napore na ostvarenje zajedničke akcije i inicijative sa socijalističkim, socijaldemokratskim i hrišćanskim demokratskim snagama. (*Bulletin d'Information*, Prague, XII, 3, 1974, s. 48—64; *Europa Archiv*, Bonn, XXVIII, 4, 1974, s. 50.)

9—10. februara. — *Zasedanje Komiteta Svetskog kongresa za mir*. Zasedanje je održano u Moskvi. Zadatak je Komiteta (osnovan krajem 1973. godine, posle Svetskog kongresa za mir) da nastavi kontakte i dijalog (otpočet na Kongresu) koji respektuje sva gledišta i nezavisnost i samostalnost svake organizacije. Na sastanku je izražena podrška borbi naroda arapskih zemalja, borbi radnih masa Čilea i zahtevana

neodložna realizacija ugovora o Indokini. Komitet je podvukao potrebu utvrđivanja principa zajedničke akcije u cilju očuvanja mira i učvršćenja međunarodnog popuštanja ostvarenog u novije vreme. Ukazano je na potrebu stvaranja jednog organa za pitanja razvoja saradnje međunarodnih i nacionalnih organizacija koje se bore za mir, nacionalnu nezavisnost, međunarodnu bezbednost, prava čoveka i društveni napredak. Istaknuto je da bi taj organ mogao da bude Komitet za saradnju i kontakte Svetskog kongresa za mir koji bi bio otvoren za sve organizacije koje se slažu sa principima i duhom Kongresa. (*Głos pracy*, Warszawa, 11. februara 1974, s. 2.)

Savetovanje pokreta „Hrišćani za socijalizam. — U Italiji je formiran levi pokret „Hrišćani za socijalizam“, sa pretenzijom da okupi sve leve katoličke disidentske grupe. Regionalno savetovanje pokreta održano je 16. i 17. februara u Bolonji (oblast Emilija). Na savetovanju je učestvovalo oko 500 članova, predstavnika osnovnih crkvenih zajednica. Slični sastanci održani su i po drugim oblastima, ali ovo u Bolonji je bilo najuspešnije.

Savetovanje je analiziralo sledeće teme: hrišćanska demokratija, istorijski kompromis, ekonomska i institucionalna kriza, problemi religiozne svesti, sindikalno jedinstvo. Predloženo je da pokret „Hrišćani za socijalizam“ postane mesto diskusije i konfrontiranja čitave leveice.

Savetovanje je poprimilo karakter jedinstva leveice, jer su na njemu učestvovali predstavnici svih levih grupacija, od krajnje do tradicionalne leveice. (*Il Manifesto*, 18. februara 1974.)

Savetovanje fabričkih delegata. — U Torinu je 19. februara ove godine, završeno savetova-

nje fabričkih delegata FIAT-a. Na savetovanju su učestvovali i rukovodioci FIM-a (Federacija metalaca Italije) Trentin i Carniti. Na savetovanju su razmatrani sledeći problemi: aktuelna situacija u raznim sindikalnim sekcijama FIAT-a; dosadašnja iskustva fabričkih saveta u borbi i njihova inicijativa u vezi organizacije rada. U odnosu na predloge FIAT-a oko skraćivanja radnog dana s obzirom na energetsku i uopšte ekonomsku krizu kao i koordinacije broja proizvedenih automobila godišnje u raznim FIAT-ovim fabrikama, savetovanje je u vezi s prvim problemom zauzelo negativan stav, a u vezi s drugim, istaklo da taj predlog predstavlja pokušaj ograničavanja troškova za poboljšanje radne sredine i radnih uslova. To, prema stavu savetovanja, izražava „volju direktcije FIAT-a da uslovljava čitavu dinamiku fabričkih saveta tokom kolektivnog pregovaranja“. Savetovanje je dalo podršku predlogu o generalnom štrajku, zakazanom za 27. februar 1974. (*Il Manifesto*, 20. februar 1974.)

16—19. februara. — *Zasedanje Svetskog saveta za mir*. Održano je u Sofiji uz učešće predstavnika 130 nacionalnih komiteta za mir i 34 međunarodne organizacije. Osnovni referat o novim zadacima i ulozi, kao i organizacionoj strukturi Svetskog saveta za mir u uslovima procesa popuštanja međunarodne zategnutosti, podneo je generalni sekretar Saveta Romesh Chandra. Ukazujući na promene u zadacima organizacije, generalni sekretar je naglasio da je pokret za mir u početku bio pokret branilaca mira, a da je sada postao i pokret njegovih graditelja. Zasedanje je radilo u četiri komisije: za probleme uloge Svetskog saveta za mir u novoj situaciji popuštanja međunarodne zategnutosti; za probleme saradnje Svetskog

saveta za mir sa drugim međunarodnim organizacijama; za probleme međunarodne bezbednosti, miroљjubive koegzistencije i razoružanja; za bliskoistočni i indokineski problem. Pored ovih komisija problematika zasedanja je razmatrana i u tzv. kontinentalnim komisijama. Komisija za Evropu bavila se pretežno pitanjima konferencije o bezbednosti i saradnje u Evropi. U radu komisije za azijski kontinent dominirali su problemi stvaranja sistema bezbednosti u tom regionu i saradnje zasnovane na jednakosti svih naroda i zemalja, uzajamnom poštovanju i neingerenciji u unutrašnje probleme. Pažnja komisije za Latinsku Ameriku bila je usmerena na situaciju u Čileu. Borba protiv raznih formi neokolonijalizma, protiv rasizma, za stvarnu nezavisnost i demokratiju, za pravo oslobođenih država na suverenitet, privrednu nezavisnost i samostalan razvoj u skladu sa društvenim potrebama, borba protiv gladi i bede, za razvoj nauke i prosvete — bili su glavni problemi razmatrani u komisiji afričkog kontinenta. Na zasedanju je usvojeno niz rezolucija: o bliskoistočnoj krizi, kao i o Vijetnamu, Laosu i Kambodži. Usvojen je i apel mira „Za trajan demokratski i pravedan mir“. Na zasedanju je izabran novi Svetski savet za mir, koji broji oko 1.000 članova, kao i Prezidijum od 100 članova, predstavnika 66 država i međunarodnih organizacija. Za generalnog sekretara Saveta ponovo je izabran Romesh Chan-

USLOVI DELOVANJA I KONSTITUISANJE NOVIH PARTIJA I POKRETA

9. decembar 1973. — *Konstituisanje Demokratsko-socijalističkog pokreta Francuske (MDSF)*. Pod predsedništvom Maxa Lejeuna sastali su se predstavnici četiri partije, čije

dra. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 17. II 1974, s. 1, 2; 18. II 1974, s. 1; 19. II 1974, s. 2; 20. II 1974, s. 1, 2; 26. II 1974, s. 1.)

februara. — *Konferencija lidera komunističkih partija Danske, Finske, Norveške i Švedske*. Održana je u Stokholmu. Konferenciji su prisustvovali i predstavnici Socijalističke narodne partije Norveške. U kominikeu o konferenciji poseban značaj je dat saradnji u cilju eliminisanja energetske teškoće, čiji uzroci se vide u kontroli međunarodnih monopola nad snabdevanjem petrolejom i njegovim cenama. Radi „okončanja svemoći multinacionalnih monopola“, što je sada „odlučujuće za nacionalnu nezavisnost malih zemalja i za borbu radničkog pokreta za socijalni razvoj u svim zemljama“, program predviđa nacionalizaciju monopolističkih preduzeća za preradu petroleja i zalaže se da skandinavske zemlje osnuju državne agencije za prodaju, uvoz i izvoz petroleja i drugih energetske izvora. Takve agencije bi, prema navodima programa, osigurale potpunu saradnju severnih zemalja baziranu uglavnom na upotrebi raspoloživih izvora energije. Program takođe poziva na direktne kontakte sa zemljama-proizvođačima petroleja i na međunarodnu saradnju na polju energetike zasnovanu na principu jednakosti. (*Information Bulletin*, Prag, XII, 5—6, 1974, s. 72.)

su pristalice bivši članovi Francuske sekcije Socijalističke internacionale ili Socijalističke partije Francuske koji ne prihvataju savez s Komunističkom partijom: Socijaldemo-

kratske partije (lider Emilie Muller), Demokratskog pokreta socijalista (lider Max Lejeune), pokreta Socijalizam i demokratija (lider Etienne Gagnaire) i pokreta Socijalizam i sloboda (lider Georges Donnez). Istaknuto je da članovi MDSF ostaju verni sami sebi i idealu socijalizma Jauresa (Žoresa) i Leona Bluma i odbili su da podrže program zajedničke vlade levice i tako svoju političku aktivnost vežu za aktivnost Komunističke partije. Za predsednika Pokreta izabran je Max Lejeune. (*Le Monde*, Paris, 11. decembar 1973, s. 12.)

17. februara. — *Nova politička partija u Maleziji*. U Maleziji je formirana nova politička partija Kaum Insaf Tanah Air (KITA). Među ciljevima novoformirane političke partije su i „agrarna reforma, ublaženje radničkih teškoća,

SAOPŠTENJA

22. februara. — *Saopštenje Polibiroa KP Francuske o zaoštavanju protivrečnosti u kapitalističkom svetu*. U saopštenju se konstatuje da je kriza koju sada preživljavaju buržoaska društva zaoštrila protivrečnosti koje potresaju kapitalistički svet, a pre svega Zapadnu Evropu. Posledice ove krize, podvlači se u saopštenju, sve se snažnije odražavaju na standard života radnika i ce-

KONGRESI I KONFERENCIJE SINDIKATA

5—6. februara. *Vanredno zasedanje (XLVII) Generalnog saveza japanskih sindikata (SOHYO)*. Nakon dvodnevne diskusije, ovaj najbrojniji radnički savez (broji 4,300.000 članova) usvojio je program akcije za ovogodišnju „radničku prolećnu ofanzivu“. Makoto Ichikawa, predsednik ovog saveza, u referatu je istakao po-

nacionalizacija izvesnih industrija u korist naroda“. (*Asia Research Bulletin*, Singapur, vol. 3, No. 10, 31. mart 1974, s. 2569—70.)

februara. — *Ukidanje dekreta o ograničavanju delatnosti političkih partija*. Vlada Argentine ukinula je dekret o zabrani rada političkih partija koji je donet za vreme vojnog režima 1971. Ovaj dekret je predviđao ingerenciju države u unutrašnje probleme partija. Partije su po dekretu bile obavezne da organima bezbednosti dostavljaju spiskove svojih članova. Na osnovu ovog dekreta bila je zabranjena svaka propaganda marksističke ideologije, a KP Argentine nije mogla da učestvuje na izborima sa svojom listom kandidata. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 23. februar 1974, s. 2.)

log francuskog društva, nanose štete nacionalnim interesima. Ukazujući na značaj solidarnosti radnika u borbi za stvarno demokratsku, nezavisnu i miroљjubivu Zapadnu Evropu, Polibiro KP Francuske podvlači da Francuska, posebno sada, treba da vodi doslednu spoljnu politiku zasnovanu na principima popuštanja zategnutosti, kolektivne bezbednosti i međunarodne saradnje. (*L'Humanité*, Paris, 23. II 1974, s. 1.)

trebu zajedničke i organizovane borbe radnika radi zaštite životnog standarda. Ichikawa je napomenuo da su neorganizovani radnici, siromašno stanovništvo i penzioneri glavne žrtve tekuće inflacije. Zato je u političkom programu sindikata traženo povećanje nadnice za 30.000 jena mesečno, veće olakšice za siromašno stanovništvo

i penzionere i pravo na štrajk službenika zaposlenih u vladnim i javnim ustanovama. Diskutovano je i o zajedničkoj borbi ove organizacije sa drugim radničkim organizacijama kao što su Japanska konfederacija rada (Domei) i dr. Na vanrednoj godišnjoj skupštini govorili su i Masashi Ishibashi, generalni sekretar japanske Socijalističke partije, Hiromitsu Kaneko, član Stalnog predsjedništva japanske Socijalističke partije, Junya Yano, generalni sekretar Komeito partije i Ryokichi Minobe, gradonačelnik Tokija. (*Mainichi Daily News*, Tokyo, 5—7. februara 1974.)

12—13. februara. — *Sastanak rukovodstva najvećih sindikalnih centrala Italije*. Zajednički sastanak su održala rukovodstva Italijanske generalne konfederacije (CGIL), Italijanske konfederacije radničkih sindikata (CISL) i Italijanske unije rada (UIL). Razmatrani su glavni zadaci italijanskog sindikalnog pokreta, problemi jedinstva sindikata i privredna situacija u zemlji. Referat je podneo generalni sekretar Italijanske konfederacije radničkih sindikata Bruno Strotti. Kritikovao je, između ostalog, korake koje preduzima vlada u oblasti cena i zapošljavanja, investicija u zaostalim regionima Juga. (*Głos pracy*, Warszawa, 13. februara 1974, s. 2.)

11—14. februara. — *Kongres (III) Vijetnamske generalne konfederacije rada*. Održan je u vreme proslave prve godišnjice pobjede nad imperijalističkom agresijom. Od prethodnog kongresa sindikata proteklo je 13 godina. Kongres nije sazivan ranije zbog ratne situacije u kojoj se zemlja nalazila. Kongres je otvorio predsjednik sindikata Hong Kuok Viet. Referat o radu podneo je generalni sekretar sindikata Nguen Dik Thuan. Na Kongresu je istupao i predsjednik DR

Vijetnama Ton Dik Thang. Sa referatom „Novi period revolucije i zadaci sindikata” istupio je prvi sekretar CK Vijetnamske partije rada, Le Duan. On je istakao da su odluke poslednjeg plenuma CK VPR konkretan program rada partije i naroda. One su usmerene na obnovu i razvoj privrede DR Vijetnama u periodu 1974—1975, na pripremu uslova za razvoj izgradnje socijalizma. Le Duan je govorio i o dostignućima DRV na političkom, društvenom i ekonomskom polju i naglasio da su ona bila moguća uz svestranu pomoć socijalističkih zemalja. Kao neposredne zadatke sindikata u sadašnjoj etapi razvoja Le Duan je istakao: takmičenje radnika i službenika za povećanje proizvodnje, za povećanje produktivnosti rada, za uštede, za uspešno izvršenje odluka poslednjeg plenuma CK VPR. Kongres je doneo rezoluciju u kojoj se sumiraju zadaci sindikata na sadašnjoj etapi razvoja. Prema rezoluciji sindikati će se boriti za očuvanje mira u Vijetnamu, za izvršenje Pariskih ugovora, za mirno ujedinjenje zemlje. Delegati Kongresa su podvukli važnost daljeg jačanja prijateljstva i solidarnosti sa sindikatima socijalističkih zemalja, jačanja međunarodnog radničkog i sindikalnog pokreta. U rezoluciji je upućen poziv radničkoj klasi (koja se povećala dva i po puta od prethodnog kongresa) za izvršenje privrednih planova. Kongres je doneo i novi Statut sindikata Vijetnama i izabrao novo rukovodstvo. Za predsednika Federacije ponovo je izabran Hoang Kuok Viet. (*Pravda*, Moskva, 12. februar 1974, s. 5; 15. februar 1974, s. 1.)

6—10. marta. — *Kongres (III) Generalne konfederacije radnika Perua (CGTP)*. Kongres je održan u vreme kada Peru doživljava snažan razvoj jedinstvenog revolucionarnog

narodnog pokreta i vidno jačanje radničke klase. Kongresu je prisustvovalo oko 300 delegata kao i predstavnici niza stranih sindikalnih federacija, među kojima iz svih socijalističkih zemalja, uključujući Vijetnam i Koreju, delegati iz Italije, Francuske i Latinske Amerike, sekretar Svetske sindikalne federacije i predstavnik Stalnog kongresa ujedinjenih sindikata Latinske Amerike. Najvažnija pitanja o kojima se diskutovalo na kongresu i o kojima su doneti zaključci i rezolucije su: jačanje revolucionarnog procesa u Peruu, jačanje CGTP i širenje njene aktivnosti, poboljšanje

životnog standarda radnika, borba protiv devijacija, problem sindikalnog jedinstva i organizacioni problemi, kao i izražavanje solidarnosti sa borbom protiv fašizma čileanske radničke klase. (*Noticias del Peru*, Boletín Internacional, Lima, 2/6, 1974, s. 4.)

marta. — *Organizovanje nove sindikalne centrale u Sri Lanke*. Nova sindikalna centrala nosi naziv Ujedinjeni savez sindikata Sri Lanke. Organizacija ima preko 200.000 članova okupljenih u 9 manjih sindikalnih centrala. (*Przegląd związkowy*, Warszawa, 5/297/, 1974, s. 51.)

REGIONALNI I MEĐUNARODNI SKUPOVI SINDIKATA

19. januara. — *Sastanak rukovodilaca sindikalnih centrala Evrope*. Održan je u Ženevi. To je prvi put u istoriji sindikalnog pokreta sastanak predstavnika sindikata celog evropskog kontinenta. Na sastanku su razmenjeni pogledi o zajedničkim problemima radnih ljudi Evrope. Istaknut je zaključak da je saradnja između evropskih sindikata moguća i da je to pokazala II evropska regionalna konferencija Međunarodne organizacije rada i njene zajedničke odluke. Učesnici sastanka izrazili su želju za proširenjem uzajamnih konsultacija, razmenom pogleda i iskustava evropskih sindikalnih centrala u cilju preduzimanja saradnje u oblastima koje su predmet zajedničkog interesovanja. Predstavnici sindikata su se saglasili da bi bilo korisno stvaranje mogućnosti za održavanje u budućnosti sličnih sastanaka evropskih sindikalnih predstavnika. Učesnici sastanka su izrazili spremnost da svojim sindikatima preporuča održavanje — ukoliko je to moguće krajem 1974 — evropske sindikalne konferencije posvećene humanizaciji radne sredine, a posebno pitanjima

bezbednosti rada, zdravlja i uslova na radnom mestu. Smatra se da je na sastanku učinjen odlučujući korak na putu ka jedinstvu akcije sindikalnog pokreta. Podvlači se, takođe, da je uspehu sastanka doprineo napredak u oblasti međunarodnog popuštanja, kao i naraštavanje u evropskom sindikalnom pokretu problema čije rešavanje treba zajednički preduzimati — počev od borbe za mir pa do pitanja bezbednosti rada. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 20—22. januara 1974, s. 2.)

7—9. februara. — *Zasedanje Generalnog saveta Panafričke sindikalne federacije*. Održano je u Bamaku. Usvojena je Deklaracija o jedinstvu afričkog sindikalnog pokreta. Konstatovani su uspesi snaga nacionalnog oslobođenja u Africi, što je izraženo i u proklamovanju Republike Gvineje-Bisao, u jačanju nacionalnooslobodilačkog pokreta na svim teritorijama koje se još nalaze pod jarmom kolonizatora, u solidarnosti cele Afrike koja je stala na stranu pravilne borbe naroda protiv imperijalizma i cionizma. U Deklaraciji se konstatuje da

se sve više razvija borba za privredni razvoj i društveni napredak i da narodi Afrike preuzimaju kontrolu nad svojim prirodnim bogatstvima. Deklaracija ukazuje na potrebu prevazilaženja rascjepkanosti u sindikalnom pokretu, u skladu sa parolom „jedna organizacija u zemlji — zajednički afrički sindikat“. Generalni savet je doneo odluku da u tom cilju obavi razgovore sa sindikalnim organizacijama i udruženjima, kao i sa Afričkom sindikalnom konfederacijom. Savet je ovlastio delegate iz 9 zemalja da najkasnije za 3 meseca obave razgovore u cilju sazivanja zajedničkog sindikalnog kongresa na demokratskim principima. (*Przegląd związkowy*, Warszawa, 4/296/, 1974, s. 56—57; *Głos pracy*, Warszawa, 11. februara 1974, s. 2.)

26—27. februara. — *Savetovanje predstavnika sindikata socijalističkih zemalja*. Održano je u Moskvi. Bilo je posvećeno

PARTICIPACIJA, SAMOUPRAVLJANJE

18. januara—15. februara. — *Izbori za radničke skupštine*. U Alžiru su održani prvi izbori za radničke skupštine u 11 velikih nacionalnih preduzeća sa više od 90.000 zaposlenih. Radničkim skupštinama namenjene

AKCIJE DRŽAVNIH ORGANA

31. decembra 1973—februara 1974. — *Nacionalizacija metalurških rudnika Cerro de Pasco u Peruu*. Posle nacionalizacije formirano je nacionalno preduzeće Centromin-Peru. Revolucionarna vlada je preduzela mere za nacionalizaciju u skladu sa prihvaćenim ekonomskim planom razvoja i Opštim zakonom o industriji. Do dana nacionalizacije Cerro de Pasca je, pored državnih preduzeća, bilo preduzeće koje je imalo

učešću sindikata u privrednom i društvenom planiranju. Na savetovanju su učestvovali predstavnici sindikata Bugarske, Mađarske, NDR, DR Vijetnama, Mongolije, Poljske, Rumunije, SSSR i Čehoslovačke. (*Pravda*, Moskva, 27. februara 1974, s. 4; *Głos pracy*, Warszawa, 27—28. februara 1974, s. 2.)

27—28. februara. — *Treća Međunarodna konfederacija arapskih sindikata (ICATU)*. Održana je u Rabatu, uz učešće delegacija iz 16 zemalja-česnica Arapske lige. Konferencija je razmatrala probleme koji se odnose na poboljšanje životnog standarda i uslova rada radnih masa, na razvoj privredne saradnje među arapskim zemljama, a takođe i probleme povezane sa odbranom prava Palestinaca zaposlenih na teritoriji okupiranoj od Izraela. (*Maghreb*, 62, 1974, s. 46; *Przegląd związkowy*, Warszawa, 5(297), 1974, s. 49.)

su važne kompetencije u odlučivanju, a uspostavljaju se na osnovu povelje o socijalističkom upravljanju preduzećima od 18. novembra 1971. godine. (*Maghreb*, 62, 1974, s. 41.)

najveći broj zaposlenih. U njemu je radilo 16.000 radnika. Cerro je ujedno bilo ekonomski najjače preduzeće u zemlji. Posle izvršene nacionalizacije kompleksa metalurških rudnika Cerro de Pasca u Peruu je izvršena nacionalizacija i drugih severnoameričkih preduzeća: ribarske industrije, petrolejske, industrije papira, alkohola i dr. Februara 1974. pod kontrolu države stavljena su četiri industrijska preduzeća

severnoameričke kompanije W. R. Grace koja su osnovana 1854. Računa se da ukupna vrednost eksproprijacije do sada iznosi 76 miliona dolara, a ne 300 miliona dolara kako to navodi vlada SAD. Po izjavi Revolucionarne vlade oružanih snaga Perua, ove mere su preduzete radi daljeg unutrašnjeg razvoja u skladu sa Nacionalnim planom razvoja zemlje kao i radi jačanja i razvijanja revolucionarnog procesa u Peruu. (*Noticias del Peru*, Boletín Internacional, Lima, 1/6. 1974, s. 5—6.)

2. marta. — *Novi ustav u Burmi*. U Ne Win je saopštio 2. marta da je Revolucionarni savet vratio vlast narodnoj

AKCIJE OMLADINE

2—28. januara. — *Strajkovi i demonstracije radnika i studenata u Indiji*. U indijskoj državi Maharaštri, levo krilo sindikata organizovalo je 2. januara generalni štrajk radnika u znak protesta, zbog nestašice hrane i naglog skoka cena. U većini gradova štrajk je prošao mirno, izuzev u malom gradu Vani gde je policija otvorila vatru na štrajkače i ubila šestoro ljudi. Istog dana, kada je na mitingu u gradu Nagipuru premijer Indira Gandi pokušala u svom govoru da objasni situaciju nastalu zbog nestašice hrane i povećanja cena, došlo je do ogorčenih protesta i pretnji učesnika skupa, zbog čega je Indira Gandi morala da prekine govor i napusti miting. U glavnom gradu države Gudžerat, Ahmedabadu, takođe je 10. januara došlo do demonstracija studenata, zbog povećanja cena ishrane u školama. Studentske demonstracije brzo su prerasle u masovni pokret koji su podržali sindikati i opozicione partije. Demonstranti su zahtevali od vlade da smanji

skupštini — 12 godina po njegovom dolasku na vlast 2. marta 1962. godine. Otvarajući prvo zasedanje Narodne skupštine koja ima 45 članova, U Ne Win je objavio da raspušta Revolucionarni savet, jer je vlast prenet na narod koji je „pravi gospodar nacije“. Nakon toga on je izabran za prvog predsednika Republike. Državni savet koji je najviši organ vlasti, a broji 28 članova, za svog predsednika izabrao je U Ne Wina. Po novom Ustavu predsednik državnog saveta postaje predsednik Republike. Narodna skupština je 4. marta izabrala novu vladu od 18 članova na čijem se čelu nalazi Sein Win. (*Asia Research Bulletin*, Singapur, Vol. 3, No. 10, 31. marta 1974, s. 2539.)

cene i osigura više hrane, kao i ostavku predsednika vlade države Gudžerata Chimanhai Petela, koga su optužili za korupciju. Demonstracije su se proširile i na druge gradove i pretvorile se u nered u kojima je zapaljeno i opljačkano preko 200 skladišta hrane i drugih trgovina. Vojska je 28. januara ugušila demonstracije i preuzela potpunu kontrolu u gradovima. U ovim neredima poginula su 42 lica. (*Keessing's Contemporary Archives*, 25. februara—3. marta 1974, s. 26372.)

14—17. januara. — *Demonstracije studenata u Indoneziji*. Desetodnevna poseta (od 7—17. januara) predsednika vlade Japana Kakuei Tanake zemljama Unije naroda jugoistočne Azije bila je propraćena studentskim demonstracijama u skoro svim zemljama koje je posetio (Filipini, Tajvan, Singapur, Malezija i Indonezija). Studentski neredi i hapšenja u Indoneziji poslednja tri meseca 1973. došla su kulminaciju u vreme posete predsednika Tanake Indoneziji. U toku masovnih de-

monstracija poginulo je 8 osoba, ranjeno 105, a 120 zgrada je oštećeno. Nakon toga došlo je u Indoneziji do velikih hapšenja, totalne zabrane političke aktivnosti na univerzitetu i u školama (univerziteti i škole su otvoreni tek 1. februara) i zabrane izlaska nekoliko listova. Ministar odbrane je izjavio 14. februara da je nakon ovih nereda ukupno 800 ljudi uhapšeno, uključujući i nekoliko profesora univerziteta i studentskih vođa. (*Asia Research Bulletin*, Singapur, Vol. 3, No. 8, 31. marta 1974, s. 2351—2363; No. 9, s. 2449—2450.)

20. februara. — *Studentske demonstracije na Tajlandu*. Nakon sprovedene istrage, grupa Narod za demokratiju (People for Democracy Group) optužila je vladine snage za spaljivanje i uništenje sela Ba Na Sai u provinciji Nong Khai na dan 24. januara i ubistvo 7 ljudi. Oni su poslali pismo predsed-

niku vlade dr Sanya Dhamasakdiju tražeći zvaničnu istragu. Tri najuticajnije grupe na Tajlandu — Nacionalni studentski centar, Federacija nezavisnih studenata Tajlanda i grupa Narod za demokratiju, organizovale su 20. februara zbor na kome je učestvovalo 20.000 ljudi i tražena „pravda“ za stanovnike sela Ba Na Sai. U zajedničkoj izjavi konstatuje se da su selo Ba Na Sai uništile provincijske vlasti u nameri da suzbiju „komunističke teroriste“. U toj akciji pričinjena je velika materijalna šteta, preko 1000 ljudi je ostalo bez svojih domova. Ova akcija je pokazala da ovakve okruštine mere nisu uspele da suzbiju aktivnost „komunističkih terorista“. U zajedničkoj izjavi ujedno se traži kažnjavanje odgovornih ljudi za tu akciju, kao i da se nadoknadi šteta stanovnicima sela Ba Na Sai. (*Asia Research Bulletin*, Singapur, Vol. 3, No. 10, 31. marta 1974, s. 2571.)

NACIONALNI I MEĐUNARODNI NAUČNI SKUPOVI

9—12. januara. — *Međunarodna naučna konferencija predstavnika socijalističkih zemalja*. Održana je u Varšavi povodom 50-godišnjice Lenjinove smrti, a na temu „Ideje Lenjina i međunarodni radnički pokret“. U radu konferencije učestvovali su naučnici iz Bugarske, Čehoslovačke, Mađarske, Demokratske Republike Nemačke, Poljske, Rumunije i SSSR.

Ključno pitanje konferencije predstavljali su problemi radničke klase, njene uloge u svetskom revolucionarnom procesu, a posebno u formiranju razvijenog socijalističkog društva. Razmatrani su i problemi klasne borbe u uslovima miroljubive koegzistencije, razvoja radničke klase u socijalističkom društvu, a posebno procesi nestajanja razlika između radničke klase i inteligencije i drugih društvenih slojeva. Zna-

čajna pažnja posvećena je ulozi radničke klase u naučno-tehničkoj revoluciji.

Osnovne referate na konferenciji podneli su J. Lukašević, sekretar CK PURP: „Lenjinski principi koegzistencije i aktuelni problemi ideološke borbe“ i T. T. Timofejev, direktor Instituta za međunarodni radnički pokret Akademije nauka SSSR: „Lenjinizam i problemi međunarodne klasne borbe“. U diskusiji je podvučeno da analiza istorije i savremenih iskustava međunarodnog radničkog pokreta potpuno potvrđuju aktuelnost lenjinske teorije i prakse za današnji i budući razvoj ovog pokreta, kao i da realizacija miroljubive koegzistencije i popuštanje zategnutosti stvara uslove za razvoj revolucionarnih i levih snaga u svetu. U ovom kontekstu učesnici su posebnu pažnju posve-

tili analizi značaja lenjinskih iskustava ideološke borbe protiv buržoaske ideologije i svih vidova revizionističkih deformacija.

Konferencija je razmotrila i dosadašnje rezultate rada Komisije za multilateralnu saradnju akademija nauka socijalističkih zemalja i utvrdila plan dalje saradnje. Njen program predviđa dalji razvoj integracije u oblasti naučnih istraživanja posvećenih radničkoj klasi u savremenom svetu. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 10. I 1974, s. 1, 4; 11. I 1974, s. 1; 12. I 1974, s. 1; 13. I 1974, s. 1.)

18—21. januara. — *Naučna konferencija povodom 50-godišnjice smrti Lenjina*. — Održana je u Moskvi. Konferenciju su organizovali Institut marksizma-lenjinizma, Akademija društvenih nauka, Viša partijska škola pri CK KPSS, Akademija nauka SSSR, naučni savezi i organizacije. Uvodno izlaganje na konferenciji imao je član Politbiroa i sekretar CK KPSS M. A. Suslov. Referat „V. I. Lenjin i međunarodni komunistički pokret“ održao je kandidat za člana Politbiroa i sekretar CK KPSS akademik B. N. Ponomarjov, a referat na temu „Izgradnja razvijenog socijalističkog društva u SSSR — trijumf ideja lenjinizma“ podneo je potpredsednik Akademije nauka SSSR, P. N. Fedosejev. Treći referat „V. I. Lenjin i socijalistička kultura“ podneo je sekretar Saveza književnika SSSR G. M. Markov. (*Pravda*, Moskva, 19. januara 1974, s. 3.)

29. januara—1. februara. — *Simpozijum naučnika zemalja članica SEV i Jugoslavije o naučno-tehničkoj revoluciji i društvenom progresu*. Održan je u Moskvi i predstavlja prve napore u cilju koordinacije istraživanja u oblasti uticaja naučno-tehničke revolucije na razvoj nauke, tehnike i društ-

venog napretka u socijalističkim zemljama. Na simpozijumu je podneto 169 referata. Simpozijum je radio u 8 sekcija u kojima su razmatrani kako problemi uticaja naučno-tehničke revolucije na usavršavanje socijalističkih društvenih odnosa, tako i na razvoj ekonomskih i tehničkih nauka. Istaknuta je potreba šire, svestrane saradnje u istraživanjima društvenih problema. (*Trybuna ludu*, Warszawa, XXVI, 30. januara 1974, s. 2; 2. februara 1974, s. 2.)

Diskusija o krizi države — časopis Socijalističke partije Italije „Mondo operajo“ organizovao je 15. marta 1974. diskusiju „okruglog stola“ oko problema krize države i njenih institucija. U diskusiji su učestvovali: Giuliano Amato (Đulijano Amato), docent za ustavno pravo na Univerzitetu u Perudi; Luciano Cafagna (Lučano Kafanja), docent za ekonomsku istoriju Univerziteta u Pizi; Giovanni Ferrara (Đovani Ferara), docent ustavnog prava na Univerzitetu u Napulju; Giuseppe Tamburano (Đezepe Tamburano), član CK PSI. U diskusiji je konstatovana opšta saglasnost u oceni da je u demokratiskim i narodnim masama Italije prisutno nepoverenje u sposobnost države da odgovori zahtevima za dubokom obnovom društva. U vezi s tim kao osnovna teza diskusije postavilo se pitanje da li se i pred italijanskom levicom postavlja potreba određene „samokritike“ i obnove sopstvenih metoda delovanja. Konstatovano je da dokle god sadašnji sistem vlasti, koji sve više karakteriše jačanje uzajamne povezanosti ekonomske i političke vlasti, ne bude zamenjen „novim snagama“ neće biti moguće izgraditi njegovu alternativu. Problem koji nastaje iz krize države sastoji se u činjenici što onaj koji vrši vlast ne vrši je radi rešavanja stvarnih problema zemlje i stoga se

kriza ne može prevazići reformisanjem institucija već zamenom sadašnje vladajuće klase u svim centrima novom klasom sposobnom i zainteresovanom za rešavanje problema zemlje. Ovu tezu je izneo Tamburano i polazeći od nje kritikovao komunističku koncepciju o „istorijskom kompromisu” koji se, prema njemu, svodi na „saradnju između najamnine i profita”. Nasuprot Tamburanu, Amato smatra da je u okviru postojećeg Ustava moguć susret između demohrišćana i komunista na terenu institucionalnih reformi i da će teren susreta verovatno biti izborni teren. Slažući se u suštini s

mišljenjem Amata, Cafagna je izneo svoj stav da će borba za političku promenu u smislu klasične alternative zahtevati od KPI još „jasniji revizionizam” od onoga koji je do sada manifestovao, ali, s druge strane, još dublji prevrat ekonomsko-društvenog sistema, od onoga na koji se ranije mislilo. (*Avanti*, 25. april 1974.)

Pripremili saradnici Instituta za međunarodnu politiku i privredu: *Vera Atanacković, Pavle Despotović, Belina Grasijani, Kosara Grujović, Mirjana Janković, Gordana Milosavljević, Senka Radulović, Danica Stambolić i Radmila Trifunović.*

prikazi

EIHGORN, Wolfgang: O TEORETIČESKIH VOPROSAH ISLEDOVANIA PROTIVOREČII PRI SOCIALIZME (O teorijskim problemima ispitivanja protivrečnosti u socijalizmu) — Voprosi filosofii, Moskva, 3, 1974, s. 67—73.

Članak je posvećen nekim osnovnim teorijskim problemima koji proističu iz diskusija o protivrečnostima u socijalizmu. Autor smatra da polaznu tačku ispitivanja treba da predstavljaju tri teze:

1) Dijaleksička protivrečnost je takav odnos strana, snaga, tendencija, odgovarajućih predstava, akcija i mišljenja ili opredeljenja u kome te strane uslovljavaju jedna drugu i istovremeno se nalaze u položaju suprotnosti; govori se takođe o jedinstvu i borbi suprotnosti.

2) Zakon jedinstva i borbe suprotnosti je sveopšti, univerzalni zakon razvitka; priznavanjem i primenom tog zakona moguće je naučno-materijalističko objašnjenje procesa razvoja. Samo na toj osnovi može se povezati princip materijalnog jedinstva sveta s principom razvoja i da se na taj način dá obrazloženje dosled-

nog dijaleksičko-materijalističkog pogleda na svet.

3) Dijaleksičke protivrečnosti u društvenom životu ljudi javljaju se u njihovoj praktičnoj socijalnoj delatnosti, a pre svega delatnosti klasnih snaga. Te protivrečnosti dobijaju karakter antagonizma ako predstavljaju nepomirljive klasne suprotnosti. Suprotnosti i antagonizam nisu jedno te isto. U procesu izgradnje socijalizma uporedo sa savlađivanjem suprotnosti među klasama iščezava antagonizam, dok protivrečnosti ostaju (Lenjin). Zakon o dijaleksičkim protivrečnostima takođe u potpunosti zadržava svoj značaj.

U pomenutim tezama ne upotrebljavaju se termini „antagonističke protivrečnosti” i „neantagonističke protivrečnosti”. Ovi termini prvenstveno se odnose na razlikovanje protivrečnosti u kapitalizmu i protivrečnosti u socijalizmu i sa-

mim tim služe za izražavanje nove vrste protivrečnosti u socijalizmu.

Ispitivanje protivrečnosti u socijalizmu treba da pokaže kakav smisao treba dati, kako objasniti, kako shvatiti razvoj socijalističkih proizvodnih odnosa i svih drugih oblasti društvenog života, proces sazrevanja društva u prvoj fazi komunističke formacije. Treba ispitivati za socijalizam karakteristične odnose između proizvodnih odnosa, kao i između baze i nadgradnje.

Marxove postavke o protivrečnostima u kapitalizmu ne treba mehanički prenositi na ispitivanje protivrečnosti u socijalizmu. Marxova istraživanja protivrečnosti u mnogome su bila uslovljena antagonizmom karakterističnim za kapitalizam. Međutim, Marxov prilaz i zaključci imaju fundamentalni značaj za rešavanje problema uopšte i taj metodološki prilaz je dragocen i za analizu protivrečnosti socijalističkog društva.

Ispitivanja protivrečnosti u socijalizmu i diskusije o tim pitanjima često idu istim pravcem, ali su potpuno protivrečne jedna drugoj. Jedne se ograničavaju na prostu konstataciju postojanja protivrečno-

sti u socijalizmu, a druge smatraju da protivrečnosti treba odmah da budu uklonjene.

Ekonomski razvitak u socijalizmu u odlučujućoj meri je određen procesom stvaranja, razvitka i rešenja protivrečnosti koje nastaju kao posledica činjenice da se komunistički način proizvodnje počinje da razvija u takvim materijalnim uslovima proizvodnje koji protivreče njegovim postavkama.

Veština rukovođenja u socijalizmu sastoji se u tome da se optimalno među sobom povežu protivrečnosti. U tome je i složenost problema savladavanja društvenih protivrečnosti u socijalizmu. Često se govori da je preimućstvo socijalizma nad kapitalizmom, pored ostalog, u tome što je on u stanju da obezbedi harmoničan razvoj svih oblasti društvenog života. Spojiti misao o harmoničnom razvoju sa mišlju o protivrečnostima nije lako.

Glavni problem na koji treba da se orijentiše teorijski rad o problemu protivrečnosti u socijalizmu treba tražiti ne na površini socijalističkog društvenog razvitka, već u njegovoj istorijskoj i ekonomskoj srži, ne u oblasti subjektivnih grešaka i zabluda, već u objektivnim osnovama i pretpostavkama procesa razvoja komunističke formacije.

Osnovni faktor kod određivanja pripadnosti konkretne socijalne grupe kategoriji objekta ili subjekta upravljanja jeste učešće u procesu donošenja upravnih odluka. One socijalne grupe koje organizuju proces upravljanja i imaju pravo da donose odluke obavezne za celo društvo ili njegove pojedine delove pripadaju subjektu upravljanja. Osta-

li deo stanovništva, koji praktično nema realnih mogućnosti da vrši uticaj na proces donošenja odluka, sadrži odlike objekta upravljanja.

U svim društvenim formacijama pre socijalističke, izuzev prvobitnog opštinskog uređenja, funkcije upravljanja vršila je vladajuća klasa, dok je ogromna masa stanovništva van domašaja faktičkog učešća u upravljanju. Sa ulaskom društva u epohu izgradnje socijalizma i komunizma započinje zakonomerni proces zbližavanja i uzajamnog prožimanja objekta i subjekta društvenog upravljanja. Iz osnove se menjaju karakter, funkcije i perspektive državne vlasti. Stvaraju se sve povoljniji uslovi za uvlačenje u upravljanje celog stanovništva. Na taj način upravljanje postepeno prelazi u samoupravljanje. To je dugoročni proces, koji prolazi kroz različite faze i doživljuje puni razvitak tek u uslovima zrelog komunizma.

Za teoriju i praksu upravljanja od posebnog je interesa analiza strukture subjekta društvenog upravljanja. U najopštijim crtama subjekt upravljanja može se podeliti na individualnu i kolektivnu (institucionalnu) strukturu. Individualni subjekt jeste rukovodilac sa svojim funkcijama i pravima koji su povezani sa donošenjem upravnih odluka. Na čelu svakog složenog sistema upravljanja nalazi se institucionalni subjekt. On nije bilo kakav mehanički zbir individuala, već složeni hijerarhijski sistem. U Bugarskoj u ovaj sistem ulaze: organi sa kompetencijama na nivou celog društva (Narodno sobranje, Državni savet, Ministarski savet); organi sa kompetencijama na nacionalnom nivou ali u određenim društvenim sektorima (ministarstva, državna preduzeća i dr.); organi sa regionalnim kompetencijama (okružni i opštinski narodni saveti).

Mogu se izdvojiti najbitnije karakteristike subjekta upravljanja. Prvo, u skladu sa opštim zakonitostima socijalističke izgradnje, rukovodeća snaga subjekta upravljanja jeste Komunistička partija. Uporedo sa Komunističkom partijom Bugarske subjekt upravljanja je i Bugarski zemljoradnički narodni savez. Drugo, subjekt upravljanja u Bugarskoj je strukturiran tako da obezbeđuje neophodnu podelu funkcija između predstavničkih i izvršnih organa državne vlasti. Treće, struktura subjekta upravljanja u Bugarskoj omogućava povećanje uloge socijalističke države kao glavnog instrumenta pomoću kojeg Partija organizuje, reguliše i koordinira različite oblasti društvenih odnosa. Podela funkcija između direktivno-administrativnih i privrednih organa zadržava se u izvesnim sektorima, ali se uporedo s tim razvija i tendencija spajanja ovih organa u jedinstvene kompleksne organe rukovođenja i upravljanja. Četvrto, bitna karakteristika globalne strukture subjekta upravljanja u Bugarskoj jeste postojanje društveno-državnih organa, kao što su Komitet za umetnost i kulturu, Komitet za nauku, tehnički progres i visoko obrazovanje, Komitet državne kontrole i sl. Društveno-državni organi su principijelno nova institucija koja otkriva široke mogućnosti za usklađivanje inicijative masa, čiji su pokretači društvene organizacije, sa organizacionom i operativnom delatnošću državnih organa.

Podela kompetencija i funkcija u složenom strukturiranom sistemu upravljanja neizbežno vodi specijalizaciji delatnosti njegovih sastavnih delova. Na toj osnovi preovlađujući značaj dobijaju funkcionalni i granski principi organizacije i upravljanja. S druge strane, u savremenim uslovima upravljanje može da dostigne najveći nivo efikasnosti ako se prime-

MARKOV, Marko: SUBJEKT SOCIALJNOGO UPRAVLJENJA PRI SOCIALIZME (Subjekt društvenog upravljanja u socijalizmu) — *Informacionij bjulleten*, Sofija, 5, 1973, str. 37—45.

Sa stanovišta upravljanja, strukture ljudskog društva u razvitku može se u najopštijem vidu podeliti na objekt i subjekt. Ove dve kategorije predstavljaju suštinu teorije o društvenom upravljanju. Podela društva na objekt i subjekt je rezultat objektivne potrebe upravljanja, koju je genijalno otkrio Karl Marx u „Kapitalu“.

ni dosledni kompleksni pristup. Delatnost pojedinih karika jedinstvenog institucionalnog subjekta upravljanja treba organizovati na način da izvršavanje odgovarajućih zadataka po granama i vršenje određenih funkcija u krajnjoj liniji sačinjavaju sastavni deo kompleksnog pristupa u upravljanju društve-

nim sistemom u celini. Shodno tome, ne negirajući i ne potcenjujući značaj funkcionalnog i granskog pristupa u upravljanju, potrebno je obezbediti kompleksnost upravljanja, harmonični i proporcionalni razvitak društvenog sistema.

V. Nikolova

HONEKER, Erih: ROL' RABOČEGO KLASA I EGO PARTII V SOCIALISTIČESKOM OBŠČESTVE (Uloga radničke klase i njene partije u socijalističkom društvu) — Misl', Moskva, 1973 (Knjiga — str. 400)

U knjizi je obuhvaćen širok krug problema socijalističke izgradnje u Nemačkoj Demokratskoj Republici. Znatno deo knjige obuhvata referat pripremljen za Osmi kongres partije.

U delu knjige o spoljnoj politici govori se o politici miroljubive koegzistencije što, prema autoru, ni u kom slučaju ne znači pomirenje sa imperijalizmom. U svim drugim oblastima sistem socijalizma i kapitalizma razvijaju borbu. Međutim, u mirnodopskim uslovima zemlje socijalizma još bolje će moći na pokazu svoja preimućstva. Međunarodna za-tegnutost ne deluje na unutrašnje protivrečnosti u kapitalizmu. Kriza društvenog sistema kapitalizma će se produžavati i zaoštrevati, pre svega, u oblasti protivrečnosti između rada i kapitala. Samim tim u povoljnijim uslovima će se razvijati borba radničke klase protiv kapitalizma.

Autor ukazuje na značaj zajedničkih, jedinstvenih akcija komunističkih i radničkih par-

tija u borbi protiv imperijalizma za mir i socijalni progres.

Analizirajući ekonomske probleme socijalističke izgradnje u DR Nemačkoj, autor ukazuje na potrebu veće efektivnosti nacionalne privrede putem naučno-tehničkog progressa, intenzifikacije proizvodnje, daljeg usavršavanja i planiranja.

U knjizi je velika pažnja posvećena problemima usavršavanja socijalističkih društvenih odnosa, ulogi radničke klase u društvu. Prema autoru, rukovođenje socijalističkim društvom od strane radničke klase niukoliko ne umanjuje ulogu i zasluge drugih radnih klasa i slojeva.

E. Honeker je dao analizu jačanja socijalističke državne vlasti i razvoja socijalističke demokratije u DR Nemačkoj.

U knjizi su izneti i problemi koji se odnose na propagandu marksističko-leninističke nauke.

Važno mesto u knjizi zauzima i analiza uloge partije radničke klase u izgradnji razvijenog socijalističkog društva u DR Nemačkoj.

RUTKEVIĆ, M.: SOCIALNAJA STRUKTURA RAZVITOGO SOCIALISTIČESKOG OBŠČESTVA (Socijalna struktura razvijenog socijalističkog društva) — Kommunist, Moskva, L, 2, 1974, s. 77—87.

Zrelo socijalističko društvo okarakterisano je u uvodnom delu članka kao neophodna etapa razvitka socijalizma, kao prva faza komunističke formacije. Stoga njega treba razmatrati, kaže autor, s jedne strane u poređenju s prethodnom etapom kada je socijalizam bio izgrađen u osnovi i, s druge — u istorijskoj perspektivi, što zahteva da se pažnja obrati na tendencije njegovog razvoja u pravcu potpune društvene jednakosti koja će biti svojstvena besklasnom komunističkom društvu.

U prvom delu članka autor razmatra klasnu strukturu SSSR koji je likvidirao eksploatatorske klase i izvršio kolektivizaciju poljoprivrede i podružljavanje privrede. Pošto iznosi u tabelarnom prikazu podatke o klasnoj strukturi stanovništva 1939. i 1972. godine, autor ih analizira i ističe da su sitna robna proizvodnja kao i kategorije inkosni seljaci i zanatlije prestale da postoje. Nagli porast radničke klase (od 3,5 puta za 35 godina) jedno je od najvažnijih obeležja društvenih promena u socijalizmu. Autor navodi podatke o promenama profesionalno-kvalifikacione strukture radničke klase SSSR izvanim naučno-tehničkim procesima, da bi zatim analizirao uzroke opadanja učešća seljštva u ukupnom stanovništvu (2,5 puta). Gradsko stanovništvo poraslo je od 33% u 1940. na 59% u 1973. Konstatuje se da su smanjene razlike između grada i sela, a posebno između umnog i fizičkog rada.

Pozivajući se na Lenjinove teorijske postavke o postepenom izgradnji besklasnog društva i da za uništavanje klasa nije dovoljno samo svrgnuti eksploatatore već ukinuti i

svaku privatnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju, razlike između grada i sela, između umnog i fizičkog rada, autor analizira društvene slojeve u socijalizmu. On govori o deli rada i iznosi podatke o slojevitosti sovjetskog društva, da bi ukazao da razlike u formi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju (državne i zadružne) određuju suštinu problema, da se danas na jednoj strani nalaze kolhoznici, a na drugoj radnici inteligencija i službenici.

U svom daljem izlaganju autor govori o približavanju svih klasa i socijalnih grupa, o postepenom prevazilaženju suštinskih razlika među njima i napominje da se ovaj proces koji je objektivno dat, neće odvijati stihijski, već će ga usmeravati partija i država. Proces približavanja je, prema autoru, već započeo, a kasnije će doći i do procesa slivanja klasa i socijalnih grupa. Autor podvlači razlike u terminima „približavanje” i „slivanje”.

Razmatrajući opšte zakonitosti razvitka socijalne strukture savremenog sovjetskog društva, autor ukazuje na tri osnovne tendencije koje se mogu uočiti. Prva je dalje približavanje svih klasa i slojeva trudbenika u odnosu na novi karakter sredstava za proizvodnju. Druga tendencija razvitka bila bi — približavanje klasa, grupa i slojeva trudbenika u odnosu na novi karakter rada (smanjenje razlika između umnog i fizičkog rada itd.). Treća je tendencija — približavanje klasa i socijalnih grupa. Ova tendencija se izražava u daljem jačanju jedinstva socijalističkog društva, pri očuvanju rukovodeće uloge radničke klase.

Autor napominje da jedinstvo društva u uslovima socija-

lizma ne znači apsolutno podudaranje interesa socijalnih grupa, ne znači da u okvirima jedinstva nema različitih interesa i samim tim izvesnih pro-

tivnečnosti. Međutim, tu je komunistička partija koja rešava probleme protivnečnosti i usmerava dalji razvoj.

KRIKA SAVREMENOG KAPITALIZMA

BOCCARA, Paul: ETUDES SUR LE CAPITALISME MONOPOLISTE D'ETAT, SA CRISE ET SON ISSUE (Studija o državno-monopolističkom kapitalizmu, njegovoj krizi i njenom ishodu) — *Editions sociales*, Paris 1973 (Knjiga — str. 451).

Paul Boccara spada u red onih savremenih francuskih marksista-politekonomista koji se mogu pohvaliti izuzetno velikim brojem objavljenih naučnih radova, i to radova koji su sa vidnim interesovanjem prihvaćeni u različitim sredinama — univerzitetima, političkim i drugim. U zapaženije Boccarine radove spadaju serije članaka objavljenih početkom šezdesetih godina o epistemologiji Marxovog *Kapitala* i o razvoju materijalističkog shvaćanja istorije. Međutim, najznačajniji Boccarin onus jesu njegovi članci objavljeni od 1966. g. pa sve do prošle, 1973. g. o državno-monopolističkom kapitalizmu. Neki od ovih članaka se u progresivnoj francuskoj inteligenciji smatraju „klasičnim“ marksističkim analizama pojedinih pitanja savremenog kapitalizma. Najveći broj tih članaka doživelo je ponovno objavljivanje upravo u knjizi koja je pred nama i koja, svojim najvećim delom, predstavlja zbornik ranije objavljenih Boccarininih članaka.

Centralno pitanje koje je Boccara u ovoj knjizi razmatra jeste kriza državno-monopolističkog kapitalizma. Međutim,

Boccara ipak u prvom delu knjige (knjiga je podeljena u tri dela), s namerom da čitaoca uvede u svu složenost i širinu razmatrane problematike, najpre daje analizu i teorijsko objašnjenje državno-monopolističkog kapitalizma kao određenog originalnog totaliteta. Ta analiza i to objašnjenje usmereni su u tri pravca: na državno-monopolistički kapitalizam kao fazu u razvoju kapitalizma, na marksističko-lenjinističko tumačenje državno-monopolističkog kapitalizma kao faze imperijalizma i na državnomonopolistički kapitalizam kao ekonomski totalitet.

U ovom delu knjige Boccara posebnu glavu posvećuje razmatranju problema hiperakumulacije kapitala i javnog finansiranja proizvodnje. Kao i na mnogim drugim mestima i ovde Boccara polazi od Marxove teorije hiperakumulacije i devalorizacije kapitala¹, dajući zatim hipotezu primene ove teorije u javnom finansiranju proizvodnje, nalazeći da koncept devalorizacije kapitala pruža element za objašnjenje istorijskih ishoda stanja hiperprodukcije kapitala, stanja koje karakteriše kapitalističku e-

konomiju mnogo dublje i dugotrajnije od krize izazvane cikličnim kretanjem privrede. Što se tiče problematike javnog finansiranja proizvodnje, Boccaru naročito interesuju domeni ovog finansiranja, ali takođe i izvori, organizacioni oblici finansiranja i dr. Citav kompleks javnog finansiranja može da bude predmet tri vrste kritika: reakcionarne (to su kritike onih koji su protiv bilo kakvog državnog intervencionizma u privrednom životu), reformističke i revolucionarne. Kao pristanica ove treće, Boccara posebnu pažnju pridaje objašnjenju realnosti kapitalističkih zemalja, u kojima je javno finansiranje prilagođeno interesima monopola i finansijske oligarhije i u kojima se produbljuju kapitalističke protivnečnosti između odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga, između rada i kapitala.

U drugom delu knjige data je analiza krize državnomonopolističkog kapitalizma, i to najpre analiza političkih manifestacija i tehnoloških uslova krize strukture državnomonopolističkog kapitalizma. Ta kriza strukture je rezultirala iz neophodnosti ogromno povećanih rashoda, kako u okvirima kapitalističkih (privatnih) preduzeća, tako i u okvirima javnog sektora. Iz ovoga je, po Boccaru, proizašlo zaoštavanje dileme kapitalističkih ekonomija, dileme da li prihvatiti inflaciju ili recesiju, dileme sa kojom su se sukobile i SAD, a koja ne može da bude razrešena bez veoma dubokih modifikacija ekonomskih struktura.

Tri glave drugog dela knjige posvećene su analizi savremene monetarne krize kapitalističkih ekonomija. Boccara najpre piše o krizi međunarodnog kapitalističkog monetarnog sistema, zatim o monetarnoj krizi u Francuskoj. Prvu od ovih kriza Boccara analizira u njenoj povezanosti sa intervencijama kojima kapitalisti-

ka država sistematski favorizuje monopolističke profite i akumulaciju kapitala, bilo time što učestvuje u investicijama velikih monopola, ili politikom javnih rashoda. U toj svojoj politici država koristi javne ili polujavne fondove finansijskih sredstava, ili kredite koje podržava svojim garancijama. Ovakvo finansiranje se odvija i na nivou svetske privrede i u tome naročito veliku ulogu igraju SAD, naravno u interesu supranacionalnih trustova. Ovaj sistem, koji je u suštini zasnovan na povećanoj eksploataciji radničke klase i svih slojeva proizvođača, doveo je do velikih porasta monopolskih kapitala.

Međutim, recesije i blage krize koje su se periodično pojavljivale obelodanjivale su teškoće prekomerne akumulacije kapitala, sa tendencijama hiperprodukcije koja je inherentna sistemu kapitalističke eksploatacije. Korišćenje manje ili više javnih kredita dovelo je do porasta profita na osnovu porasta cena. Inflacionistički karakter profita može da bude nametnut unutar nacionalnih granica određene ekonomije, ali ne uvek i spolja — među kapitalistima različitim zemalja. U okvirima hronične spore inflacije periodične krize hiperakumulacije kapitala se manifestuju kroz oštri inflacionistički pritisak, koji pogađa (u različitom obimu i u različitim momentima) različite kapitalističke zemlje. Zemlja koja je najviše pogodena doživljava opadanje spoljnotrgovinske razmene, a to opadanje rezultira iz porasta cena. Izlaz za tu zemlju je u devalvaciji nacionalne monete, ali ta devalvacija dovodi do, s jedne strane, poboljšanog međunarodnog položaja velikih monopola izvoznika, a, s druge strane, do pogoršanog položaja širokih slojeva stanovništva, koji sada moraju po višim cenama da kupuju uvoznu robu.

¹ O ovome je Marks pisao u trećem odeljku trećeg toma *Kapitala*, u glavi (XV) koja nosi naslov „Razvijanje unutrašnjih protivnečnosti zakona (tendencijskog pada profitne stope)“. Marks se služio izrazom hiperakumulacija kapitala ali ne i izrazom devalorizacija kapitala, koji izraz Boccara obilato koristi, podrazumevajući pod njim situacije kada se određeni kapital ne može oploditi — donosi profit jednak nuli (I), profit nizi od onoga koji donose drugi kapitali (II), ili, pak, gubitke (III).

Boccaro analizira čitav niz pitanja krize međunarodnog monetarnog sistema: inflaciju dolara, odliv zlata iz SAD, krizu sterlinške funte, krizu zlata, tržište evrodolara, „vruci novac“, specijalna prava vučenja. Sva ova pitanja, odnosno čitava monetarna kriza, jedno je ispoljavanje sveukupnosti krize državnomonopolističkog kapitalizma i posebno krize savremenih međunarodnih kapitalističkih ekonomskih odnosa. Boccarina razmatranja dosežu do analize određenih kretanja u kapitalističkim ekonomijama u poslednjih nekoliko godina. Tako Boccaro u svojoj analizi obuhvata i nove elemente politike SAD u odnosu na dolar i međunarodne ekonomske odnose iz 1971. godine (odluke predsednika Nixona od 15. avgusta 1971), reakcije drugih kapitalističkih zemalja (posebno zemalja Evropskog zajedničkog tržišta) na te odluke, međunarodne monetarne kompromise s kraja 1971. i početka 1972. g., zatim monetarne potrebe iz februara i marta 1973, njihov uticaj na međunarodne trgovinske odnose, sporazume unutar GATT-a iz septembra 1973, tzv. Nixonu rundu i dr.

Treći deo knjige u velikoj meri nosi karakteristiku zaključnih razmatranja. Tako, između ostalog, Boccaro ovde nastoji da sumira osnovne uzroke krize državnomonopolističkog kapitalizma. Ti uzroci su, po njemu, sledeći:

1) dugotrajna hiperakumulacija kapitala. Intervencija kapitalističke države dovodi do novog prekomernog rasta privatnih monopolskih kapitala, zbog čega, iako ta intervencija postaje sve razvijenija, ona ne može da eliminiše produbljavanje krize državnomonopolističkog kapitalizma;

2) u kapitalističkim zemljama je došlo do znatnog porasta organskog sastava kapitala, zajedno sa rashodima dovršenja industrijske revolucije

je i započinjanja tehničke revolucije vezane za automatizaciju. Ali, pored ovoga, za savremene razvijene kapitalističke zemlje karakteristični su i ogromni rashodi koji umanjuju višak vrednosti, posebno rashodi koji proizilaze iz razvoja neproductivnog rada. U okviru ovih rashoda značajnu stavku, između ostalih, predstavljaju i vojni izdaci;

3) ideološku i političku današnjicu razvijenih kapitalističkih zemalja karakterišu procesi snažnog razvoja radničkih organizacija i socijalističke ideologije. Državna intervencija u korist monopola izaziva u svim sferama društvenog života porast zahteva za demokratijom i borbom protiv monopola;

4) na planu međunarodnih odnosa odvijaju se procesi sveopšte borbe nerazvijenih zemalja za svoju nacionalnu emancipaciju. U odnosima među razvijenim kapitalističkim zemljama sve se više postavlja pitanje emancipacije od američkog „leadershipa“. Takođe, što je naročito značajno, progres socijalističkih zemalja i njihov prelaz u fazu razvijenog socijalizma sve više vodi k tome da kapitalizam više ni po čemu neće moći da bude kompetitivan socijalizmu.

Prelaz kapitalizma u socijalizam je jedini mogući ishod sve dublje krize u koju zapada državnomonopolistički kapitalizam. Ovo Boccaro široko obrazlaže, zasnivajući taj deo svojih razmatranja prvenstveno na ekonomskoj i političkoj situaciji u kojoj se nalazi državnomonopolistički kapitalizam u Francuskoj. Kao istaknuti član Komunističke partije Francuske, Boccaro i u ovoj knjizi viziju prelaska Francuske iz kapitalističkog u socijalističko društveno-ekonomsko uređenje sagledava u zajedničkom programu levice. Objasnjenju ciljeva i metoda ovog programa Boccaro posve-

ćuje dosta stranica knjige, naročito onome što on naziva „novom ekonomskom logikom“, pod kojom podrazumeva nove uslove i nova načela u ekonomiji, uslove i načela koji će omogućiti transformacije anti-monopolskih struktura, i to kroz širenje nacionalizacija. „Nova ekonomska logika“ ne

znači da će se nacionalizacije i druge bitne promene u ekonomiji ostvarivati automatski, već da će se nova ekonomska politika i intervencionizam radnika zasnivati na novoj koherentnosti društvenih ciljeva i ekonomskih sredstava.

Ivan V. Stojanović

HERZOG, Philippe: POLITIQUE ECONOMIQUE ET PLANIFICATION EN REGIME CAPITALISTE (Ekonomska politika i planiranje u kapitalizmu) — Editions sociales, Paris, 1972 (Knjiga — str. 280).

Knjiga sadrži uvod i četiri dela. U uvodu autor najpre govori uopšte o planiranju u monopolističkom kapitalizmu, zatim o naučnoj i političkoj potrebi proučavanja ekonomske politike i planiranja koji karakterišu taj stadijum razvoja kapitalizma, ciljevima tih proučavanja, teškoćama koje pred njima stoje („Svi koncepti planiranja koji se ne vezuju za razvoj monopola osuđuju se kao subjektivistički“, naravno od strane vladajuće ekonomske ideologije i vladajućih političkih snaga).

U prvom delu knjige, koji nosi naslov *Istorijski materijalizam, država i planiranje — teorijska pitanja*, najpre se istražuju fundamenti ekonomske politike i planiranja u monopolističkom kapitalizmu. „Osnovni zakon razvoja kapitalističkog načina proizvodnje je zakon tendencijskog padanja profite stope.“ Herzog to široko istražuje, upućuje posebnim poglavljem na neophodnost ponovnog čitanja Marxovog „Kapitala“, daje interesantna zapažanja o stadijumima kapitalističkog načina proizvodnje („klasičnom“ kapitalizmu, imperijalističkom, državnomonopolističkom), osvrće se

na stavove Lenjina i nekih savremenih autora, na primer Delileza, na dosta stranica piše o ulozi države u savremenom kapitalizmu, ukazujući na mnogostranost te uloge. „Ne treba se čuditi što državna intervencija u privredi razvija socijalnu polarizaciju između finansijske oligarhije i nemonopolskih kapitala, s jedne strane, i između oligarhije i radničke klase, s druge strane.“ U ovom delu knjige autor istražuje i proces monopolističkog planiranja (veoma sveobuhvatnu definiciju pojma monopolističko planiranje daje na početku knjige: „Monopolističkim planiranjem nazivamo proces koji započinje analizom rezultata i perspektiva ulaganja monopolskih kapitala, analizama koje vrše delovi finansijske oligarhije, koje sadrže izradu elastičnih parcijalnih programa razvoja tih delova oligarhije, prolaze kroz kanale neformalnih grupa, specijalizovanih institucija, vlasničkih udruženja i sindikata, sve do uspostavljanja neposrednih odnosa između političke vlasti i krupnog kapitala, prelaze preko međa vladajuće političke grupacije, prelaze kroz jedan određeni trenutak javnosti,

1 Ph. Herzog, op. cit. str. 19

2 Ibidem, str. 45.

3 Ibidem, str. 71

kroz tehničko-analitičko usavršavanje u administrativnim organima, kroz forme usaglašavanja i međusobne borbe između pojedinih grupa krupnih kapitalista, kroz manje ili više jaku ideološku i političku borbu da organizacijama koje predstavljaju srednje slojeve i radničku klasu, sve dok se ne izglasaju državnim intervencionizmom, a da u svemu tome nešto ostaje nevidljivo a nešto vidljivo, zavisno od aspekta sa kojeg sve to sagledavaju različite društvene kategorije.”⁴) „Ekonomska politika je politika klase, koja, što je moguće bolje, služi ekonomskim interesima monopola...”⁵ Zaključci Herzogovi su da u savremenim kapitalističkim društveno-ekonomskim sistemima postoji tesna povezanost državnih aparata sa interesima krupnih monopola. Međutim, državni ekonomski intervencionizam služi interesima određenih monopolističkih grupa, a ne svih, čak nekada služi interesima jednih grupa monopola u njihovoj ekonomskoj (ponekad i vanekonomske) borbi sa drugim grupama. Ponekad, kada se analizira ekonomska politika u državnomonopolističkom kapitalizmu, može se steći utisak da je ona u suprotnosti sa interesima svih grupa monopola. Takav utisak je pogrešan i Herzog podvlači da država u savremenom kapitalizmu uvek služi interesima dominirajućih monopolističkih grupacija. Ekonomija je politizovana, borba radnika protiv kapitala kao neprijatelja ima i država.

Kategorički treba odbaciti shvaćanje da je ekonomska politika jedan oblik globalnog regulisanja, shvaćanje koje povlači za sobom predstavu da je kapitalizam uspeo da prevaziđe svoje protivrečnosti. Razvoj kapitalističkog načina proizvodnje je anarhičan i neurav-

notežen, iako su česta shvaćanja o stabilnosti kapitalističkog privrednog rasta. Razvoj proizvodnih snaga i posebno proizvodnih kapaciteta nekad je kočen a nekad zaustavljan pobudama monopola da maksimiziraju profite. Sve protivrečnosti razvoja proizvodnje, sve krize, sektorske i regionalne neravnoteže, manifestuju se i na uslove života i egzistencije radnika. Postoji duboka potreba za jednim demokratskim planiranjem, u kojem bi radnici kolektivno programirali razvoj proizvodnje, s tim da taj razvoj bude usmeren na zadovoljavanje potreba radnih masa. Planiranje u državnomonopolističkom kapitalizmu tim potrebama uopšte ne odgovara, ono je, u svom načinu elaboracije i u svojoj primeni, antidemokratsko.

U drugom delu knjige Herzog istražuje problematiku ekonomske politike i monopolističkog planiranja u Francuskoj. Drugi svetski rat je imao negativne posledice po francuske kapitale, došlo je do kontrakcije proizvodnih kapaciteta i tržišta. Detaljno se iznosi niz karakteristika francuske poratne privrede. Dvama komplementarnim kretanjima daje se poseban značaj: monopolističkoj koncentraciji, sve većoj prisutnosti pojave da finansijska oligarhija kontroliše državu a da slabe demokratski oblici te kontrole. Za monopole se sve više javlja neophodnost da država interveniše u privrednim kretanjima. Krupni kapital sam sebi obezbeđuje izvore finansiranja i sredstava kontrole, oduzimajući ta sredstva iz ruku javnosti.

Herzog analizira probleme poratne obnove Francuske, stanje od kojeg se u toj obnovi pošlo, izradu i realizaciju prvog francuskog plana, njegove specifičnosti u odnosu na druge vrste planova, ekonomske

krize iz 1949. i godina koje su joj sledile. Sledi analiza razvojne politike, nejednakog razvoja, indikativnog planiranja, teze da Francuzi previše troše, kriznih situacija do kojih je u Francuskoj dolazilo u pedesetim godinama, kritika anticikličke politike. Ove strane Herzogovog rada se drže hronologije. On istražuje „novu etapu” politike monopola i državne industrijske politike — plan stabilizacije iz 1963, završavajući ovaj deo knjige opširnim argumentovanjem zahteva za demokratizaciju ekonomske politike i planiranja u Francuskoj, baziranim na stavovima i predlozima Komunističke partije Francuske.

Treći deo knjige nosi naslov „Teorijske osnove metoda i ideologije monopolističkog planiranja”. Te teorijske osnove Herzog nalazi i istražuje u neoklasičnoj školi ekonomske misli, kejnzijanskoj i neokejnzijanskoj doktrini. On široko kritikuje Baran-Sweezyjev model, ne samo u ovom već i u drugim delovima knjige, ocenjujući ga kao nemarksistički. I ovde Herzog upućuje na neophodnost „povratka marksizmu”, tačnije samom Marxu. Ono što izaziva njegovu posebnu pažnju jeste profit i sve ono što stoji s njim u vezi. te se kod ovoga ponovo vraća na razmatranje stavova neoklasične i kejnzijanske škole, posebno stavova Kaldora, zatim J. Robinson, i opet Barana i Sweezyja, vraćajući se i ovde Marxu.

U ovom delu knjige su i stranice u kojima je sadržana Herzogova analiza problematike privrednog rasta, njegove uravnoteženosti ili neuravnoteženosti. Poenta je na analiziranju teorije privrednog rasta; pažnja se posvećuje Fisherovim, Harrodovim i dr. koncepcijama.

Većina neoklasičnih koncepcija polazi od opšte tržišne

ravnoteže, „potvrđuje i poriče realnost regulisanog privrednog rasta, potvrđuje i poriče državnu i plansku efikasnost u opštem regulisanju kretanja kapitalističkog načina proizvodnje”⁶. I zbog ovoga, zaključuje Herzog ovaj deo knjige, neophodno je i u istraživanju savremenog kapitalizma vratiti se Marxu, što i široko obrazlaže.

U četvrtom delu knjige predmet istraživanja je tehnika procesa monopolističkog planiranja, a najviše pažnje je posvećeno nacionalnom, društvenom računovodstvu, problematičnom predviđanju, zastupljenosti nauke u buržoaskoj ekonomiji, sličnosti tehnika planiranja u kapitalističkim i socijalističkim zemljama (onim sa administrativno-centralističkim planiranjem), iako je i čitav niz drugih pitanja predmet istraživanja, nekad više a ponekad manje obuhvatnog.

Herzogova studija je deo, i to možda najbolji, mnogih diskusija i radova (kolektivnih) objavljivanih u časopisu Komunističke partije Francuske „Economie et Politique”. Kao rezultat tih diskusija i kolektivnih radova objavljeno je delo *Traité marxiste d'économie politique: le capitalisme d'Etat*, delo koje je i u Francuskoj i van nje izazvalo veliko interesovanje, naročito među snagama levice. Ono što predstavlja predmet Herzogove studije — planiranje i ekonomska politika — obuhvaćeno je i u navedenom *Traité marxiste...*, ali samo kao deo celine monopolističko-državnog kapitalizma.

Herzog je pre ove objavio dve knjige i niz članaka, naročito u „Economie et Politique”, afirmišući se kao jedan od vrsnijih ekonomista-teoretičara u Komunističkoj partiji Francuske. Sigurno je da su njegove ideje kudikamo interesantnije i značajnije nego

⁴ Ibidem, str. 14.

⁵ Ibidem, str. 15.

⁶ Ibidem, str. 227.

što smo to mogli prikazati. Najveći kvalitet ove njegove knjige leži u činjenici da ona predstavlja jednu od izuzetno retkih obuhvatnijih analiza ekonomske politike i planiranja u savremenom kapitalizmu, čak, koliko mi znamo, dosad najobuhvatniju marksističku analizu toga (neke druge studije o savremenom kapitalizmu, na primer Baran-Sweezyjeva, ili pak studije nekih ekonomista socijalističkih zemalja su sa širom tematikom, analizom celine monopolističkog kapitalizma, dok Herzog istražuje samo jedan aspekt — planiranje i ekonomsku politiku, a to je svakako jedan od najznačajnijih elemenata u funkcionisanju savremenog kapitalizma). I u ovome leži kvalitet Herzogove studije, u specifičnosti problema koje ona obuhvata.

Herzog je član KPF i više godina je radio u planskim institucijama Francuske, te je vrsan poznavalac i kritičar francuskog planiranja. U njego-

voj studiji jedan deo knjige je posvećen analizi planiranja u Francuskoj, što predstavlja poseban kvalitet te studije, iz dva razloga: prvo, francusko planiranje, izaziva veliku pažnju, posebno zbog svog karaktera „indikativnosti“ ne samo u kapitalističkim već i u socijalističkim zemljama. To isto važi i za ekonomsku politiku u Francuskoj, za njen karakter jedne „économie concertée“, ekonomije u kojoj se interesi delova međusobno i s celinom usaglašavaju. Herzogova studija predstavlja dosad najpotpuniju marksističku kritiku francuskog sistema planiranja i ekonomske politike. Drugo u čemu treba sagledati pozitivnost Herzogovog dela studije o Francuskoj je to da Herzog sa apstraktne analize savremenog kapitalizma prelazi i na jedan sasvim konkretan slučaj, i to slučaj koji je posebno interesantan.

Ivan Stojanović

JALEE, Pierre: L'IMPERIALIZME EN 1970 (Imperijalizam sedamdesetih godina) — F. Maspero, Paris 1973, (Knjiga — str. 231).

Pierre Jalée je autor više knjiga o eksploataciji nedovoljno razvijenih zemalja. Najpremu je 1965. godine objavljena knjiga *Pljačkanje Trećeg sveta (Le Pillage du Tiers Monde)*; ova knjiga je ponovo objavljena 1973), a zatim, 1968. knjiga *Treći svet u svetskoj ekonomiji (Le Tiers Monde dans l'économie mondiale)*. I u ovim knjigama imperijalizam je često spominjana reč i analizirani fenomen, ali je u njima, kako to i sam autor ističe, imperijalizam sagledavan „spolja“, u pojavama dominacije i eksploatacije koje se vrše nad nedovoljno razvijenim zemljama. U *Imperijalizmu sedamdesetih godina* Jalée, pak, postavlja sebi za cilj istraživa-

nje imperijalizma sa aspekta unutrašnjih snaga koje ga stvaraju i razvijaju, što znači da sve ove tri Jaléeove knjige zajedno predstavljaju prilično celovitu marksističku analizu savremenog imperijalizma u njegovoj sveukupnosti, bar onoj ekonomskoj.

Posle prvog dela, koji nosi karakteristiku uvođenja u razmatrani problem i u kojem Jalée najveću pažnju posvećuje Lenjinovoj analizi imperijalizma, odmah se prelazi na razmatranje značaja spoljnih sirovinskih izvora. U vreme Lenjina i Buharina, čijim stavovima, kao i onim Kauckog i Hilferdinga, Jalée takođe poklanja veliku pažnju, posjedovanje sirovinskih izvora pred-

stavljalo je jednu od najznačajnijih pobuda za imperijalističku podelu sveta. Međutim, u to vreme dominantan značaj u ekonomskim odnosima između imperijalističkih sila i njihovih kolonija imale su različite sirovine agrarnog porekla, dok je značaj sirovina mineralnog porekla bio znatno manje izražen. Danas je situacija obrnuta. Značaj sirovina poljoprivrednog porekla je znatno manji od značaja energetskih sirovina (naročito nafte) i mineralnih (naročito različitih metala), te je i značaj ekonomskih odnosa imperijalističkih sila sa pojedinim zemljama Trećeg sveta utoliko veći ukoliko su u tim odnosima više zastupljene one sirovine čiji značaj u međunarodnoj ekonomskoj razmeni raste. Već iz ovoga proizlazi potreba analize novih vidova i dimenzija imperijalističke eksploatacije i zato Jalée, u drugom delu knjige, detaljno razmatra problematiku izvoza energetskih sirovina i metala iz nedovoljno razvijenih u visoko razvijene kapitalističke zemlje, i to posebno, u okviru energetskih sirovina, izvoz nafte, uranijuma i torijuma, i, u okviru metalnih sirovina, izvoz gvožđa, mangana, hroma, kobalta, aluminijuma, bakra i kalaja. U najvećem broju slučajeva trgovina ovim sirovinama je u rukama krupnih monopolističkih kompanija iz industrijski najrazvijenijih zemalja a ne u rukama onih zemalja na čijim područjima se nalaze izvorišta sirovina. Brojnim primerima pojedinih nerazvijenih zemalja-izvoznica sirovina Jalée dokumentuje njihov podređen ekonomski i politički položaj u odnosu na najrazvijenije kapitalističke zemlje.

U trećem delu knjige, koji nosi naslov *Imperijalizam i međunarodna trgovina*, Jalée ide korak dalje, ne samo u odnosu na prethodna poglavlja već i u odnosu na svoje ranije objavljivanje radove. Naime, ov-

de Jalée ne analizira samo ekonomske odnose između imperijalističkih sila, s jedne strane, i zemalja-izvoznica sirovina s druge, već i trgovinske i druge odnose između samih imperijalističkih zemalja. Volumen razmene između imperijalističkih zemalja je u periodu posle drugog svetskog rata rastao znatno brže od razmene između razvijenih i nerazvijenih. No, što se tiče ove druge razmene, u njenoj strukturi (po proizvodima) i dalje dolazi do punog izražaja imperijalistička međunarodna podela rada: u strukturi izvoza iz zemalja Trećeg sveta sirovine i poluproizvodi učestvuju sa približno 90%; u izvozu iz imperijalističkih zemalja prerađivački industrijski proizvodi učestvuju sa približno 80%. Istovremeno u poslednje dve decenije je došlo do jednog novog, izuzetno značajnog fenomena u međunarodnoj razmeni. To je fenomen ekonomske integracije nekih najrazvijenijih kapitalističkih zemalja, koji je naročito doprineo velikom porastu njihove međusobne razmene.

Jedan od fenomena međunarodnih ekonomskih odnosa koji je u periodu posle drugog svetskog rata takođe sve više poprimao u svom značaju, jeste porast izvoza kapitala. I ovaj fenomen Jalée analizira sa tri aspekta: prvo, s aspekta izvoza kapitala iz razvijenih u nerazvijene zemlje; drugo, s aspekta izvoza kapitala iz jednih u druge razvijene zemlje; treće, s aspekta međusobne povezanosti izvoza kapitala i izvoza roba. Nekoliko bitnih karakteristika ovih procesa su: dominirajući položaj američkog kapitala i njegovih monopola, raskuća prisutnost internacionalizacije proizvodnje, rastući deficit u platnim bilansima nedovoljno razvijenih zemalja (godišnje ovi deficiti rastu za šest do sedam milijardi američkih dolara), sve veća zaduže-

nost ovih zemalja (više od dve trećine novih zajmova koje razvijene zemlje odobravaju nerazvijenim ove druge koriste za otplatu starih dugova), itd.

O novoj tehnološkoj revoluciji, o kojoj piše u petom poglavlju, Jaléeovo mišljenje se bitno razlikuje od nekih drugih. Za njega reći da je naučni progres u poslednjih četrdeset godina bio značajniji od onog u prethodnih četrdeset vekova, a to su reći koje se često čuju, više nose karakteristiku lirizma nego prave naučne ocene. Za Jaléea je od bitnog značaja činjenica da, kada je reč o kapitalističkim zemljama, tehnološki progres, uz pomoć snaga državnomonopolističkog kapitalizma, podiže na sve viši nivo dominirajući položaj najvećih industrijskih monopola, što dalje ostavlja čitav niz posledica i po unutrašnji razvoj samih kapitalističkih zemalja, i po odnose između njih i zemalja Trećeg sveta, čiji položaj, samim tim što su „udaljene” od tehničko-tehnološkog progressa, postaje sve teži.

Brojnim primerima iz priredne prakse SAD, zemalja Zapadne Evrope i Japana Jalée potvrđuje da marksistički zakon koncentracije i centralizacije kapitala i proizvodnje deluje i u savremenom kapitalizmu, s tim što sada sve veći značaj imaju multinacionalne koncentracije, a u okviru njih one heterogenog tipa — konglomerati, što znači da jačaju ne samo međunarodne već i međusektorske koncentracije. Što se tiče finansijske i industrijske oligarhije, najnoviji procesi pokazuju da hegemonija finansijskog kapitala nije više onako sveobuhvatna kao što je to doskora bila. Pozicije finansijskog kapitala slabe dok one industrijskog jačaju. No, sve je prisutniji i proces sjedinjavanja i međusobnog preplitanja ovih kapitala. Rezultat svega je da oligarhija drži svoje pozicije i u svom sjedinjavanju ih jača.

Kakva je uloga kapitalističkih država u svim ovim procesima? U uslovima borbe klase kapitalistička država je instrument vlasti vladajuće klase. Zatim, u uslovima imperijalizma, monopola, internacionalizacije privrednog života, kapitalistička država sve više interveniše kao instrument ekonomske suprematije finansijske i industrijske oligarhije. Istovremeno, odvija se i proces koji je E. Varga nazivao supranacionalnom organizacijom državnomonopolističkog kapitalizma, ali taj proces, po Jaléeu, ne predstavlja jednostavnu ekstrapolaciju državnomonopolističkog kapitalizma na nivou internacionalizacije, već tendenciju svetske imperijalističke integracije pod dominacijom američkog superimperijalizma.

U poslednje dve glave Jalée nastoji da utvrdi i rasvetli temeljne protivrečnosti savremenog imperijalizma. Temeljna protivrečnost ranijeg imperijalizma bila je sadržana u rivalitetu između imperijalističkih sila, u njihovoj borbi za političku i ekonomsku podelu sveta. Ta borba je u savremenim uslovima supstituirana borbom imperijalističkog tabora protiv kontrakcije imperijalističkog sistema. Naročito je u periodu posle drugog svetskog rata uočljiva sve veća međusobna zavisnost nacionalnih ekonomija, sve više nacionalne ekonomije postaju samo „stene jedne jedinstvene planine”, planine koju predstavlja svetska imperijalistička ekonomija, čije je funkcionisanje determinisano instrumentima međunarodnih ekonomskih integracija (Jalée pod integracijama ne podrazumeva samo one oblike kao što su, na primer, Evropsko zajedničko tržište, EFTA i sl., već i međunarodne organizacije kao što su Međunarodni monetarni fond, GATT i dr.). Kao što je u protivrečnosti konkurencija—koncentracija ova druga odnela prevagu (a to

je protivrečnost koja je i u novoj protivrečnosti rivalitet —integracija drugi elemenat postao važeći princip međusobnih odnosa imperijalističkih zemalja. Ponavljati u sedamdesetim godinama ono što je Lenjin govorio o suprotnostima između imperijalističkih sila znači, kako to Jalée kaže, izdaju Lenjina. Davati primat rivalitetima između imperijalističkih sila znači ne sagledavati činjenice savremenosti, iako, što Jalée ne zanemaruje, takvih rivaliteta ima i biće ih i u budućnosti. Primat je sadržan, to Jalée više puta ističe i nastoji da i detaljima potkrepi, u svetskoj integraciji imperijalizma.

Samo na nekoliko strana Jalée pokušava da ukaže na značaj koji sve izraženija uloga socijalističkih zemalja u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima ima po

razvoj imperijalizma. No očito je da ta pitanja prevazišale cilj koji je Jalée sebi postavio, pa i njegove mogućnosti ispravnog poznavanja i sagledavanja suštine procesa koji se odvijaju u socijalističkim zemljama. Jalée, naime, u ekonomskim reformama sprovedenim u evropskim socijalističkim zemljama u poslednjoj deceniji vidi izvesno odstupanje od principa socijalizma, a u politici međunarodnog popuštanja zategnutosti i sporazumevanja izvestan uzmak pred imperijalizmom. Upravo ove strane predstavljaju ono što je najpovršnije u ovoj inače pažnje vrednoj knjizi. Treba, takođe, izdvojiti ona poglavlja u kojima se govori o ekonomskim odnosima najrazvijenijih kapitalističkih i nedovoljno razvijenih zemalja kao najkvalitetnija u ovom radu.

Ivan V. Stojanović

OFFE, Claus: STRUKTURPROBLEME DES KAPITALISTISCHEN STAATES (Strukturni problemi kapitalističke države). Članci iz oblasti političke sociologije — Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1973 (Knjiga — str. 189).

Claus Offe je saradnik Maks Plank Instituta u Starnbergu, i pripada mlađoj generaciji nemačkih naučnika (rođen je 1940). U priloženim člancima autor opisuje protivrečnosti i dinamiku funkcionisanja kapitalističke države; zapravo, nakon pažljivijeg čitanja postaje jasno da je problem države samo „odskočna daska” autoru da se otisne u niz neistraženih problema savremenog društva koristeći ne samo političko-sociološki, već i filozofski i političko-ekonomski metodološki instrumentarij.

U knjizi su objavljeni sledeći tekstovi: „Kasni kapitalizam — pokušaj definisanja”;

„Odnosi razmene i političko upravljanje. O aktualnosti problema legitimnosti”; „Klasna vladavina i politički sistem. Selektivnosti političkih institucija”; „Politička dilema tehnokratije”; „Demokratska legitimnost planiranja”; „Građanska inicijativa i reprodukcija radne snage u kasnom kapitalizmu”, etc. Na kraju, priloženi su i članci u kojima je autor polemički pisao, u zimu 1970/71 protiv Wolfganga Müllera i Christela Neustüssa sa Slobodnog univerziteta u Berlinu, o nekim aspektima savremene države.

Prikazacemo uži krug iznetih pitanja, Offe polazi od znača-

ja Marxovih zakona kretanja kapitala i njihovog uticaja na socijalnu strukturu. Pod kapitalizmom se podrazumeva uređenje u kome su najvažnija sredstva za proizvodnju najvećim delom u privatnim rukama. Međutim, ta svojina je „privatno-pravno sankcionisana od nosilaca svojinskog prava” i, kao takva, ona je — „statički indikator”; ne samo legalna „moć odlučivanja”, već i „tipičan i konkretan način odlučivanja” čine suštinske elemente kapitalističke strukture. To su, zapravo, institucionalizovani programi izgradnje prioriteta objekata, vodeći strateški kriteriji i alternative, investicione odluke i njihove posledice, u kojima se moć odlučivanja konkretno ispoljava.

Autor ukazuje na dva moguća, polazna stanovišta u analizi osnovnih klasnih protivrečnosti. Prvo, u pitanju je slika odnosa između osnovnih protivrečnosti i pojavnih oblika klasne borbe, kao istorijski promenljivih činjenica; tačnije, može se poći od povezivanja određenog aktualizovanog „konfliktnog fronta” sa stepenom razvoja osnovne protivrečnosti.

Drugo, može se poći od konceptualizacije protivrečnosti kao svojevrsnog, povratnog zaostavanja odnosa „funktionalne nepomirljivosti između faktičkog podruživanja sredstava za proizvodnju i institucionalizovane „privatnosti” proizvodnih odnosa”.

Parcijalna „kanalizacija” protivrečnosti odvija se kroz organizaciju kapitala i, posebno, kapitalističkog državnog aparata, unutar kojih treba procese i granice adaptivnosti opšteg sistema — teorijski istražiti. Offe ukazuje na tri grupe kompenzatornih mehanizama i istražuje njihov uticaj u ravni „sistemskih problema”, zatim ukazuje na posledice i njihov teorijski izraz, razne teorije o savremenom društvu.

Za „preživljavanje” pojedinačnog (Einzel) kapitala, bitne su mere koje se odnose na organizaciju tržišta: oligopoli, monopoli, karteli, multinacionalne kompanije; eliminacija konkurencije cena i samofinansiranje, menadžersko planiranje, etc.

Kod opšteg (Gesamt) kapitala, kompenzatorni mehanizmi deluju prevashodno kroz institucionalizaciju tehničkog napretka: forsiranje nauke i tehnike kao „prve” proizvodne snage, njihova organizacija i priprema za proizvodnju. Kroz nove investicije dolazi do sistematske primene inovacija u funkciji očuvanja profita. U građanskoj teoriji, ti procesi su se izrazili kroz spekulativne apstrakcije kao što su: „post-moderno”, „post-industrijsko”, „tehnološko”, „tehnotronsko”, i slična „društva”. Pored Bella, Lipseta, Arona, tu spadaju i teoretičari „konvergenije” sistema.

I teća grupa kompenzatornih mehanizama ogleda se u državnom regulisanju opšteg kapitalističkog sistema, kroz intervencionističko savlađivanje teškoća u opštem sistemu razmene, kroz aktivno organizovanje klasnih kompromisa putem državnog aparata. Teorijski izraz su koncepcije o tehnokratiji (Schelsky), „mixed economy”, „planifikaciji”, novoj industrijskoj državi”, „aktivnom društvu”, „pluralističkom društvu”, „državi blagostanja”, etc.

Pogledajmo još neka pitanja. „Politizacija funkcija potretka” nije rezultat (isključivo) tržišne ekonomike, ali je u svakom slučaju nezaobilazno. „dvosoklo” i po sebi protivrečno rešenje problema koje konfrontira državni aparat sa više zadataka. Potrebno je usaglasiti empirijske interese pojedinačnog kapitala sa funkcionalnim pretpostavkama opšteg kapitala. Takođe, potrebno je usmeriti političke procese

sa kojima se to ostvaruje tako da sopstvenom „težinom” ne napuste granice kapitalističkog načina proizvodnje.

C. Offe analizira i strukturu radne snage koja učestvuje u stvaranju kapitalističkog viška vrednosti; poenta je u porastu udela rada koji ne podleže kapitalističko-tržišnim kriterijima. Nastajanje i proširenje rada koji se ne vrednuje kroz tržište počiva na porastu „nekapitalističkog načina odlučivanja”. Drugi moment je odstupanje od kapitalističkog načina podruživanja, koje je kroz anstrahovanje radne snage kao rabe de facto usmerava ka proizvodnji i akumulaciji viška vrednosti. Treće, naspram apstrakcije procesa tržišnog vrednovanja, nekapitali-

stičke pojave se javljaju i kao rezultati određenog života i formi proizvodnje, i kao takvi strana su tela dominantnim, apstraktnim formama tržišnog vrednovanja.

U suštini, protivrečnost između najamnog rada i kapitala ostaje osnov svih klasnih konflikata. Ono što je u suštini novo jeste suprotnost između društvenih funkcija koje su organizovane u skladu sa tržišnom strategijom kapitala, i „nekapitalistički” organizovanim strukturama.

Ta suprotnosti preteže kao osnovna materija, sadržina svih savremenih društvenih, klasnih konflikata.

Dorđe Popović

SENGHAAS, Dieter: IMPERIALISMUS UND STRUKTURELLE GEWALT (Imperijalizam i strukturirana moć) — edition Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1972 (Knjiga — str. 404).

Dieter Senghaas je izdao antologiju radova o savremenom imperijalizmu, odnosno skup analiza o „zavisnoj reprodukciji”. Johan Galtung je objavio „Strukturalnu teoriju imperijalizma”, K. J. Gantzel „O vladajućim sociološkim problemima odnosa zavisnosti” u savremenom društvu”, J. O'Connor „Značenje ekonomskog imperijalizma”, R. D. Wolff „Savremeni imperijalizam sa stanovišta metropola”, S. Hymer „Multinacionalni koncertni i zakon nejednakog razvoja”, T. dos Santos „O strukturi zavisnosti”, O. Sunkel „Transnacionalna kapitalistička integracija i nacionalna dezintegracija: slučaj Latinske Amerike”, C. Furtado „Eksterna zavisnost i ekonomska teorija”, U. Müller-Plantenberg „Tehnologija i zavisnost” i, napokon, A. Martinelli „Dualizam i zavisnost. Prilog kritici vladajućih teorija”.

U proteklim godinama primetno je oživljavanje naučnih analiza o strukturi i reprodukcijom mehanizmima oblika imperijalizma. Od stvaranja „klasičnih” priloga teoriji imperijalizma s kraja 19. veka do dvadesetih godina ovoga veka stagnira „liberalna”, ali i marksistička rasprava o ovoj temi. Dekolonizacija Trećeg sveta podstakla je naučne i političke rasprave. Marksistički prilog bile su uglavnom aktualizovane rasprave o klasičnim tekstovima. Nov impuls dala je građanska nauka, ukazujući na fenomen multinacionalnih kompanija, kao bitan činilac daljeg istraživanja. Pojavile su se i nove analize, marksistički inspirisane, u Francuskoj, Latinskoj Americi, a delom i u SAD.

Predmet pažnje je nova hijerarhija međunarodnog društva, koje se naglo razvijalo od 1945, a šezdesetih godina se

konsolidovalo. Raslojavanje međunarodne zajednice rezultiralo je političkim, ekonomskim, tehnološkim i vojnim disparitetima, i ispoljilo se u asimetričnim, „interakcionim i penetracionim procesima“.

Istraživanja u knjizi omogućavaju sagledavanje tri globalna domena imperijalističkih protivrečnosti:

— disparitete unutar kapitalističkog društva, bremenite konfliktima, politički neutralizovane kroz opšte „Interessenorganisationen“, u formi takozvanog „superimperijalizma“ (P. Jalée);

— odnosi kapitalističkih i socijalističkih društava, koji, uprkos autonomiji socijalističkih društava, omogućavaju delimično „asimetričnu penetraciju“, i

— odnosi dominacije i zavisnosti zapadnokapitalističkih država i zemalja Trećeg sveta.

U knjizi je, u prvom delu, ključno mesto posvećeno modelu imperijalizma Johana Galtinga.

Međunarodna zajednica se sastoji iz „nacija u centru i nacija na periferiji“, strukturno povezanih različitim tipovima „vladajućeg sistema“. Specijalan, visoko izdiferenciran tip vladajućeg sistema je imperijalizam, kao sistem u kome unutar dela „organizovanih kolektiva“ postoji „harmonija interesa“, dok u celini odnosa dominira „disharmonija“, ili — „konflikt interesa“.

Polazeći od kategorija „centra“, „periferije“, „harmonije“ i „konflikta“, Galting razvija teoriju imperijalizma ukazujući konkretno na svu raznolikost i složenost unutrašnjepoljavnih odnosa. Na prvi pogled „spekulativna“, teorija postaje višestruko zanimljiva kroz konkretnu analizu cirkulacije sirovina i industrijskih proizvoda, uspostavljanja političkih, tehnoloških, ekonomskih, vojnih i drugih „komunikacija“, etc.

Više autora razmatra različite aspekte ekonomskog, političkog, kulturnog, i drugih oblika imperijalizma.

Steven Hymer u analizi „zakona nejednakog razvoja“, ukazujući na tendenciju razvoja preduzeća — od radionice, preko fabrike i nacionalnog koncerna, ka „multidivisionalen Konzern“ i multinacionalnim kompanijama. Takav sistem ima tendenciju da funkcije sa odlučujućim kompetencijama održava na višem nivou, locirane u metropolama, dok se u drugom delu sveta, pored toga, ograničava delatni i dohodni nivo. Linija dohotka, statusa, autoriteta i oblika potrošnje, od centra ka periferiji, permanentno i naglo opada. Struktura ovih odnosa je složena kao i u privrednom preduzeću, ali je kvalitet osnovnih odnosa između više zemalja — različit. Kroz prikaz razvoja formi američkog, evropskog i japanskog kapitala, autor iznosi pesimističku ocenu da će u budućnosti protivrečni trend razvoja voditi ka daljoj „multinacionalizaciji“ svih džinovskih preduzeća, posebno u Evropi, delom zbog reakcije na prodor američkog kapitala na evropsko tržište, a delom zbog zakonitosti sopstvenog razvoja.

Oko 500 multinacionalnih koncerna SAD i Evrope utiču neposredno na kadrovsku politiku u nerazvijenim zemljama, raspodelu nacionalnog dohotka, zapošljavanje, produktivnost rada, etc. Od formi direktnog, vojnog pritiska, imperijalizam je u multinacionalnim kompanijama „otkrio“ i dealno sredstvo penetracije u sve pore ekonomskog i društvenog života u nerazvijenim zemljama.

U analizi „političke ekonomije multinacionalnih koncerna“ posebno mesto pripada latino-američkom regionu, gde procesi transnacionalne kapitalističke integracije i nacionalne

dezintegracije imaju više nego „buran tok“ (Osvaldo Sunkel).

Ne ulazeći u empirijske detalje priloženih analiza, može se reći da je u pitanju ozbiljna, značajna antologija, u te-

orijskom, apstraktnom smislu, ali i sa stanovišta konkretne, revolucionarno-dijalektičke kritike.

Đ. Popović

RISCHE, Fritz: REALLÖHNE UND PROFITE IN DEN GEGENWÄRTIGEN KLASSENAUSEINANDERSETZUNGEN (Realne nadnice i profiti u sadašnjim klasnim sukobima) — Marxistische Blätter, jan./febr. 1974, 1, str. 13—22.

Autor članka, rukovodilac ekonomsko-političke komisije pri Predsedništvu Nemačke komunističke partije, analizira razvoj realnih nadnica, tj. plata radnika, nameštenika i činovnika, profita poslodavaca i posebno velikih koncerna u SR Nemačkoj u 1973. godini. Konstatuje da je usled porasta cena za oko 7% i drugih davanja koja su teretila lična primanja posloprimaca, i pored nominalnog povećanja nadnica (u proseku za oko 8,7%), došlo do stagnacije realnih nadnica, a kod nekih kategorija radnika i nameštenika prvi put i do pada realnog dohotka. Ističe da su ukupna nominalna primanja povećana putem prekovremenog rada i rada nedeljom i praznikom, i da je jedan broj radnika na ovaj način stekao izvesnu veću realnu zaradu. Ukazuje da vladina zvanična statistika, uključujući i ove zarade od prekovremenog rada, tvrdi da je porast realnih nadnica iznosio u 1973. godini oko 4%; da se u Godišnjaku Saveta stručnjaka za 1973. godinu govori o povećanju za oko 3%, a stručnjaci Instituta za ekonomsko-socijalne nauke Saveza sindikata Nemačke iznose podatke o povećanju od oko 1%. Za stagnaciju i opadanje realnih nadnica nekih kategorija radnika autor okrivljuje „stabilizacionu politiku“ vlade Villia Brandta

i politiku rukovodstva Saveza sindikata Nemačke, koja je pružila punu podršku ovoj politici.

Analizirajući porast profita preduzeća u periodu 1966—1971, konstatuje da su neto profiti porasli za 70%, a da su neto nadnice porasle za samo 50%, pri čemu je broj preduzeća koja su ostvarila ovaj profit ostao isti, a broj novozaposlenih posloprimaca koji je učestvovao u sumi neto ličnih dohodaka se povećao za oko 4—5%. Prema podacima Nemačke Savezne banke, u 1972. godini oko 5.000 preduzeća ostvarilo je 13% veću dobit u odnosu na 1971. godinu, a podaci iste banke govore da je sve veći procenat samofinansiranja preduzeća u ukupnim bruto investicijama (u 1971 — 68,6%, 1972 — 73,7; prvoj polovini 1973 — 79,1%).

Autor zaključuje da postoje realni uslovi da se zaoštiri borba za veće realne nadnice, na račun sve većih profita poslodavaca, a naročito velikih koncerna i monopola; istovremeno treba voditi borbu i vršiti pritisak na vladu da smanji poreze, održi stabilne cene i poboljša socijalne uslove posloprimaca, i poziva Savez sindikata Nemačke na aktivnu politiku u borbi za ove ciljeve.

V. Pantić

STEINHAUS, Kurt: ZUR ENTWICKLUNG DES KAMPFES UND DES BEWUSSTSEINS DER ARBEITERKLASSE IN DER BRD 1973 (O razvoju borbe i svesti radničke klase u SR Nemačkoj u 1973) — *Marxistische Blätter*, jan./febr. 1974, 1, str. 49—55.

Autor, naučni saradnik Instituta za marksističke studije i istraživanja u Frankfurtu na Majni¹ analizira štrajkački pokret u SR Nemačkoj u toku 1973. Ističe da se odvijao za vreme socijaldemokratske vlade koja je, posle ubedljive pobe na izborima u jesen 1972, uživala veliki autoritet radnika i Saveza nemačkih sindikata. Podržavajući vladinu stabilizacionu politiku Savez nemačkih sindikata se u 1973. godini ograničio na postavljanje zahteva za povećanje nadnica u okviru porasta planiranog od strane vlade u iznosu najviše do 8,5%. Međutim, veći stepen povećanja cena od planiranog, dodatna fiskalna opterećenja ličnih primanja radnika i drugih posloprimaca, kao i intenziviranje rada izazvali su i mimo volje sindikalnih rukovodstava više štrajkova, naročito u metalnoj industriji. U štrajkovima su postavljeni zahtevi za povećanje nadnica za preko 10%; za posebne mesečne dodatke na skupoću (70 maraka); za poboljšanje uslova rada: garantovanje rada i zabrana otpuštanja radnika starijih od 50 godina, uvođenje 6-to minutne pauze posle svakog

časa akordnog rada i rada na lančanoj traci, 1,5-minutno najkraće trajanje radne operacije na lančanoj traci.

Autor zaključuje da su se štrajkovi u 1973. ne samo brojčano povećali već su poprimili i novi kvalitet u pogledu širine i dubine zahvata i izraženije borbene svesti učesnika. Štrajkom su zahvaćena neka velika preduzeća koja, kao što je to slučaj sa „Volkswageonom“, decenijama nisu učestvovala u štrajku. Štrajk je masovnije zahvatio i nameštene, posebno iz uslužnih delatnosti, zatim sve veći broj radnika malih i srednjih preduzeća koji su do sada vrlo retko štrajkovali. Sve je veće učešće — a u nekim preduzećima i presudna uloga — stranih radnika, zatim učešće žena. Autor smatra da sve to ukazuje na povećanu klasnu svest radničke klase u SR Nemačkoj i njenu spremnost da se sve organizovanije, disciplinovanije i jedintvenije bori za bitniju promenu svog društvenog položaja te apeluje na akciono jedinstvo radničke klase i svih posloprimaca.

V. Pantić

VAN Turmout, A.: KAPITALISTISCHE WINSTZUCHT EN GASTARBEIDERS (Kapitalistička eksploatacija i strana radna snaga) — *Politiek en Cultuur*, Amsterdam, XXXIII, 4, 1973, p. 155—168.

U toku poslednjih godina problem strane radne snage dolazi sve više do izražaja. U prvoj polovini 1973. bilo je u zemljama ranijeg ZET-a (is-

ključujući Italiju) više od 4 miliona stranih radnika. U Holandiji broj stranih radnika iznosi oko 450.000.

¹ Institut je pod uticajem KP Nemačke.

Stvarni problemi sa kojima je suočena strana radna snaga u Holandiji nisu poznati u dovoljnoj meri. Osnovna pitanja o kojima se sa zvanične strane ne govori sastoje se u eksploataciji, izolovanosti i obespravljenošću na mnogim poljima. Svi strani radnici u stvari su nezaštićeni. Dok poslodavci putem niskih nadnica besramno iskorišćavaju strance, država sa svoje strane putem poreza znatno umanjuje njihov dohodak.

Treba istaći da holandski sindikati nisu dosad posvećivali mnogo pažnje teškoćama na koje nailaze strani radnici. Tek u poslednje vreme, posle štrajkova u kojima su stranci aktivno učestvovali došlo je do izvesnog povećanja interesa od strane sindikalnih centrala.

U vezi s brojem nezaposlenih u Holandiji, koji se otprilike približava broju stranih radnika, potrebno je podvući sledeće:

1. Najveći broj poslova na kojima rade strani radnici nalazi se ispod prosečnog stručnog nivoa većine zaposlene holandske radne snage.

2. Holandski radnici nisu mobilni u onoj meri u kojoj je to potrebno monopolskim preduzećima.

3. Monopolska industrija sve više je koncentrisana na velike industrijske centre u kojima se zapošljava najveći broj stranih radnika. S druge strane, procenat nezaposlenosti holandskih radnika dostiže maksimum upravo u područjima van ovih centara.

Pored pomenutih faktora postoji još niz prednosti koje strana radna snaga predstavlja za holandski krupni kapital:

1. Strani radnici borave u zemlji imigracije najčešće u vreme najaktivnijeg perioda svog radnog veka, tj. između 18 i 35 godina života.

2. Poslodavci zemalja koje primaju stranu radnu snagu nisu uložili ni najmanji izdatak za osposobljavanje pomenutih radnika.

3. Poslodavci koriste situaciju što strani radnici dolaze uglavnom na privremeni rad i žele da u što kraćem periodu zarade što veću sumu novca. Na taj način poslodavci nemaju obavezu da se brinu za stambenu izgradnju radničkih stanova, stručno usavršavanje, itd.

V. Brzić

POLITIKA MIRA I SOCIJALIZMA

DOLGIN, V. G.: MIRNOE SOSUŠČESTVOVANIE I FAKTORI JEGO UGLUBLENIA I RAZVITIA (Mirosljubiva koegzistencija i faktori njenog produbljivanja i razvitka) — *Voprosy filosofii*, Moskva, 1, 1974, s. 57—68.

U uvodnom delu članka autor govori o osnovnim protivrečnostima savremene epohe — protivrečnostima između dva suprotna sistema — koje određuju njen sadržaj i od čijeg rešenja zavisi sudbina budućeg razvitka čitavog čovečanstva.

Dajući istorijat mirosljubive koegzistencije, autor prelazi

na analizu i značaj mirosljubive koegzistencije kao norme međudržavnih odnosa i ukazuje na zainteresovanost naročito socijalističkih zemalja u pogledu njenog ostvarenja.

Poluvekovno suprotstavljanje dvaju sistema prošlo je kroz različite faze — od oštrog konfrontacija i krvavih ratova, do mirnih dijaloga i uzajamno

korisnih sporazuma i čak saradnje država sa različitim društvenim sistemima, protiv zajedničkog neprijatelja. Autor ističe da istovremeno postoje dvaju društveno-ekonomskih sistema — kapitalizma i socijalizma — koji stoje jedan naspram drugog i koje, u isto vreme, logika života uvlači u široke ekonomske, političke i druge veze, potvrđuje dijalektički karakter razvitka ljudske istorije i nedeljivost mira. On naglašava da miroljubiva koegzistencija država sa različitim društveno-ekonomskim sistemima ne nastaje automatski, već je rezultat aktivne spoljne politike socijalističkih zemalja. Autor dodaje da ekonomska i vojna moć socijalističke zajednice stvara uslove za rešenje osnovnog problema današnjice — problema rata i mira — u korist snaga mira.

Pošto iznosi uporedne podatke o razvoju socijalističkih i kapitalističkih zemalja, autor govori o mogućnostima za veću ekonomsku razmenu i saradnju, o zainteresovanosti kapitalističkih zemalja za ekonomsku saradnju sa socijalističkim zemljama. Autor zaključuje da sve više jačaju osnove miroljubive koegzistencije između zemalja sa različitim sistemima, ukoliko je širi dijapazon ekonomskih, naučnotehničkih i kulturnih odnosa među njima. Autor ukazuje da i narodi zemalja u razvoju shvataju da mir stvara povoljne uslove za napredak njihovih zemalja, za sticanje ekonomske nezavisnosti.

Politika nesvrstavanja koju su prihvatile mnoge novooslobođene zemlje jeste, prema autoru, sredstvo za očuvanje njihove političke nezavisnosti od imperijalističkih država i njihovih vojno-političkih blokova.

Jedan od odlučujućih faktora koji potvrđuje princip miroljubive koegzistencije kao normu međudržavnih odnosa jeste, prema autoru, porast vojnog potencijala dvaju suprotnih sistema, zbog čega rešavanje sukoba vojnim putem postaje besperspektivno. Ipak, naglašava autor, opasnost od izbijanja rata automatski ne prestaje, jer imperijalizam po svojoj prirodi rađa ratni avanturizam. Nasuprot tome, uspostavljanju principa miroljubive koegzistencije doprinose SSSR i socijalističke zemlje, kao i široke narodne mase svih zemalja i javno mnjenje sa kojim moraju da računaju rukovodeći krugovi kapitalističkih zemalja. Stoga, zaključuje autor, princip miroljubive koegzistencije predstavlja međunarodno-pravni i politički izraz fundamentalnog stanja savremene svetske istorije.

Autor govori i o ideološkoj borbi koja se javlja u uslovima opadanja međunarodne zategnutosti, kao i o njenim formama. On tvrdi da imperijalizam regrutuje pristalice svoje ideologije među raznim otpadnicima, levim i desnim oportunistima, kao i da pokušava da smanji snagu ideološkog uticaja socijalizma.

Na kraju, autor ističe da politika miroljubive koegzistencije i smanjenje međunarodne zategnutosti nailaze i na protivljenje maoističkih krugova, za koje smatra da su se našli na istoj strani sa agresivnim i reakcionarnim krugovima međunarodnog imperijalizma.

Zaključak autora je da je miroljubiva koegzistencija neophodnost današnje epohe, s obzirom da je mir u svetu nedeljiv.

SEIDERER, Axel: FRIEDLICHE KOEGZISTENZ ALS GRUNDLAGE FÜR ENTSPANUNG UND SICHERHEIT DES FRIEDENS (Miroljubiva koegzistencija kao osnova za popuštanje zategnutosti i obezbeđenje mira) — Marxistische Blätter, Frankfurt am Main, XII, 2, 1974, s. 59—64.

U uvodnom delu autor ukazuje na kontroverzne stavove Lenjina, s jedne strane, i Trockog i Buharina, s druge strane, o pitanju odnosa Sovjetskog Saveza prema kapitalističkim državama posle pobedonosne oktobarske socijalističke revolucije i politici miroljubive koegzistencije. Autor ističe da je Trocki zastupao shvatanje da se sovjetska revolucija može i mora proširiti i eksportovati u kapitalističke zemlje, kao i to da se samo tako proletarijat Rusije može suprotstaviti nacionalnoj i internacionalnoj reakciji. Zbog toga se Trocki energično protivio zaključenju Brest-Litovskog mira s Nemačkom. Slično je mislio i Buharin, koji je isključivao mogućnost „miroljubive saradnje... između Sovjetske republike i međunarodnog kapitala“. Lenjin je, kaže autor, ukazivao na mogućnost politike miroljubive saradnje Sovjetske republike sa kapitalističkim zemljama u određenim konkretnim istorijskim situacijama. On je, naime, smatrao da će u budućnosti neminovno doći do oštrog sukoba između Sovjetske republike i buržoaskih država, ali je istovremeno naglašavao da će između ovih faza sukoba postojati realni uslovi i za miroljubivu saradnju sa imperijalističkim zemljama. Autor smatra da je istorijski, a naročito sadašnji razvoj međunarodnih odnosa u svetu potvrdio ispravnost Lenjinovog shvatanja.

Autor zatim analizira međunarodne odnose posle drugog svetskog rata i ističe da se bitno izmenio odnos snaga između imperijalizma i socijalizma — u korist socijalizma, i

da su imperijalističke snage najzad to shvatile i zato napuštaju politiku sile i orijentišu se na politiku pregovora. To otvara mogućnost da politika miroljubive koegzistencije postane trajnije prisutna forma odnosa između dva konkurentna sistema. U uslovima politike miroljubive koegzistencije područje borbe dva sistema premešta se sve više sa vojnog na ekonomsko i ideološko.

Autor posebno ukazuje na to da se politika miroljubive koegzistencije ne odvija sama od sebe, već da je ona u suštini klasna borba koju stalno mora da vode protivnici svetskog imperijalizma, tri velike antiimperijalističke snage naše epohe: svetski socijalizam, nacionalnooslobodilački pokreti Azije, Afrike i Latinske Amerike, kao i radnički pokreti naprednih kapitalističkih zemalja, i da se ovaj klasni karakter jasno ispoljava u „miroljubivoj ofanzivi država socijalističke zajednice“.

Osnovni zaključci autora su:

— da miroljubiva aktivna koegzistencija između država sa različitim društvenim uređenjem predstavlja danas osnovu za proces popuštanja i smirenja koji stalno napreduje, i da je ona u stanju da spreči ratove jer se oslanja na socijalne, ekonomske i vojne snage svetskog socijalizma i miroljubive snage u svetu;

— da miroljubiva koegzistencija prenosi sve više borbu oba sistema sa direktne vojne konfrontacije u oblast ideologije i ekonomije;

— da uprkos činjenici što je imperijalizam prinuđen da prihvati politiku miroljubive ko-

egzistencije, ne treba gubiti iz vida njegovu agresivnu prirodu koju će pokušati da ispolji u svakom pogodnom trenutku, kao što to pokazuju događaji u Vijetnamu, Čileu i Bliskom istoku;

— da bi se spričili agresivni pokušaji imperijalizma potrebna je budnost svih antiimperi-

jalističkih snaga i njihovo akciono jedinstvo, a posebno komunističkih i radničkih partija u svetu.

Autor se na kraju poziva na značaj savetovanja radničkih i komunističkih partija u Moskvi 1969. u formulisanju strategije politike miroljubive koegzistencije.

SPIRT, A. Ju.: LENINSKAJA POLITIKA MIRA I RAZVIVAJUŠČIESJA STRANY (Lenjinistička politika mira i zemlje u razvoju) — Narody Azii i Afriki, Moskva, 1, 1974, s. 9—21.

Autor članka objašnjava da je proces popuštanja međunarodne zategnutosti od izuzetne važnosti za zemlje u razvoju. U toku posleratnog perioda ratno pogađanje oko teritorija Azije i Afrike dovelo je do gubljenja miliona ljudskih života i ogromnih materijalnih šteta. Zemlje u razvoju na ostala tri kontinenta morale su da nose (i još uvek nose) u različitom stepenu teret militarizovanih privreda. To je odložilo rešavanje suštinskih problema povezanih sa uklanjanjem vekovne zaostalosti, nezaposlenosti, nepismenosti i s naporima da se podigne životni standard.

Povećana zategnutost u azijskim zemljama bila je proizvod aktivnosti vojno-političkih blokova koje su formirali imperijalisti radi suzbijanja nacionalnooslobodilačkih pokreta. Međudržavni i međuplemenski sukobi i separatistički pokreti bili su podstrekavani i potpirivani od strane imperijalista u kobne sukobe i unutraš-

nja ratovanja. U članku su dati podaci o ogromnim troškovima zemalja u razvoju za održavanje brojnih oružanih snaga.

Istaknuta je važnost predloga preduzetih od strane SSSR za zabranu upotrebe nuklearnog oružja i predloga za izgradnju sistema kolektivne bezbednosti u Aziji, pogodnog za zemlje Trećeg sveta, a sve u cilju popuštanja međunarodne zategnutosti. Autor je izložio suštinu spoljnopolitičke linije „maoiističkog rukovodstva“ prema kome se popuštanje međunarodne zategnutosti može postići jedino na račun osnovnih interesa zemalja u razvoju i njihovih naroda.

Autor zaključuje članak ističući da su popuštanje zategnutosti i uspostavljanje trajnog mira suštinski preduslov koji vodi ka totalnom eliminisanju zaostalosti u zemljama u razvoju i likvidaciji kolonijalizma i neokolonijalizma.

RADNIČKE PARTIJE

PRISCOTT, Dave: THE COMMUNIST PARTY AND THE LABOUR PARTY (Komunistička i Laburistička partija) — Marxism Today, januar 1974.

Teoretski časopis britanske Komunističke partije „Marxism Today“ u svom broju od januara 1974. godine objavljuje članak iz pera Davea Priscotta (Dejv Priskot) pod naslovom *Komunistička partija i Laburistička partija*. Članak je interesantan pre svega stoga što autor nastoji da pruži odgovor na jedno od ključnih pitanja svake komunističke partije u razvijenim kapitalističkim zemljama — kako formulisati i kako ostvariti strategiju jedinstva levice, u britanskom slučaju u posebnim uslovima postojanja masovne i veoma uticajne Laburističke partije. Članak zaslužuje pažnju i zbog toga što u nekim svojim nijansama odstupa od koncepta jedinstva levice prevlađujućeg u komunističkom pokretu zapadne Evrope.

Autor najpre daje kraću predistoriju odnosa između dveju partija. Ukazujući da je u Laburističkoj partiji od njenih prvih dana dominirala „desna“ ideološka orijentacija „fabijanskog reformizma i nemarksiističkog socijalizma“, autor ističe da je ova dominacija desnih snaga, posebno u rukovodstvu Laburističke partije, bila jedan od glavnih razloga neprekidnih nastojanja da se spreči svaki uticaj komunista unutar LP. Istorija odnosa LP prema KP puna je zabrana i proskribovanja, počev od odbijanja, u više navrata, zahteva o učlanjenju KP u LP, preko zabrana izbora komunista u tela LP, do proskribovanja svih organizacija koje uključuju i članove Komunističke partije. Ovakav odnos prema komunistima u biti se ni do danas nije mnogo izmenio.

Polazeći od postavke da se odnosi između KP i LP kao

celine ne mogu suštinski izmeniti dokle god u LP dominiraju desne snage, autor smatra da se akciono jedinstvo može ostvariti i da ga treba ponuditi „levici“ unutar Laburističke partije. Jedinstvo komunističke i nekomunističke, laburističke i sindikalne levice („svih snaga koje su počele da raskidaju sa desnim rukovodstvom i njegovom politikom“) treba da bude prvi neophodni korak ka pridobijanju radničke klase za reformizam ka socijalističkoj revoluciji.

Jedinstvo levice treba ostvariti pre svega preko zajedničkih akcija. Ono ni u kom slučaju ne treba da znači gubljenje nezavisnog identiteta i pogleda Komunističke partije i drugih snaga levice. Jedinstvo levice, smatra autor, treba da podrazumeva postojanje razlika i borbu mišljenja. U borbi koju treba da vodi jedinstvena leвица, Komunistička partija treba, smatra autor, da odigra odlučujuću ulogu. „Jedan od najvažnijih preduslova napretka čitave levice predstavlja postojanje snažnije Komunističke partije. Levici je potrebna Komunistička partija i bez nje ona (levica) neće izvojevati nijednu značajnu trajnu pobjedu.“

U ovom istorijskom trenutku najvažniji zadatak je, prema autoru, „razbiti dominaciju desnih snaga i osvojiti Laburističku partiju za levicu i njenu politiku“. Postoje povoljni uslovi da se ovaj zadatak i ostvari i već se ispoljavaju znaci jačanja levice u svim institucionalnim okvirima laburističkog i sindikalnog pokreta. U tome je ne malu ulogu odigrala i sama Komunistička partija, ističe Priscott.

Stvaranje jake i masovne Komunističke partije i osvajanje Laburističke partije za levičarsku (i eventualno socijalističku) politiku, ne predstavlja alternativu. Naprotiv. Ovo treba da predstavlja početak jednog dugog procesa (vizirano u Programu „Britanski put

u socijalizam”), koji će stvoriti mogućnosti za stvaranje „jedne jedinstvene marksističke partije — kada i ukoliko većina članova Laburističke partije prihvati marksističke ideje”.

B. M.

TAKACS, Istvan: A MOZGALMI JELLEG ERŐSITÉ-SÉÉRT (Ka jačanju pokreta) — *Pártélet*, Budapest, 1, 1974, s. 66—70.

Autor na početku svoje rasprave ističe da su partijske organizacije neuporedivo manje zaražene birokratizmom od drugih državnih, privrednih ili društvenih organizacija, jer se dinamički razvijaju kako u svojoj strukturi, tako i po sadržaju svog rada. Pa ipak, ne može se reći da nema formalizma u njihovom radu. Međutim, pogrešno je svoditi birokratizam na produkovanje pisanih tekstova, kao što se to često čini. Formalizam u partijskom radu ispoljava se tamo gde se na osnovu formalnih kriterija ocenjuje rad, umesto da se vrednuje na osnovu sadržaja odluka i stepena njihovog sprovođenja.

U partijskom radu je osnovno oceniti uzroke onih elemenata i pojava koje su strane pokretu. Birokratizam i formalizam su strani prirodni same partije, te se ne smeju tolerisati. Birokratizam nije vezan samo za način rada. On proizlazi iz samog sadržaja delatnosti i po mišljenju autora, predstavlja jednu vrstu pogrešnog stava i pogrešnog shvatanja politike i ciljeva partije. Birokratizam se često javlja tamo gde nema potrebne identifikacije su zadacima partije, gde se partijskom radu prilazi površno ili bar nedovoljno odgovorno. Među uzrocima treba pomenuti i spoljne uticaje. Nemoguće je uvek primenjivati na partijski rad iste

metode koji se primenjuju u nekim drugim oblastima društvenog života. Ponekad se birokratizam javlja i usled toga što se nisu dovoljno brzo razvili odgovarajući oblici rada. Tako je, na primer, dugo bio problem kako na različitim nivoima razviti adekvatne oblike idejno-političko^o usmeravanja. Partijske organizacije se moraju permanentno baviti usavršavanjem oblika i metoda svoje delatnosti.

Poslednjih godina partijski aparat rešio je ogromne zadatke i deluje u skladu s lenjinskim noimama. Aparat može uspešno da se bori protiv birokratizma samo ukoliko se pravilno postavi u odnosu na sopstvenu ulogu. Autor smatra da se birokratizam u aparatu javlja iz istih razloga kao i u organizaciji i ne slaže se sa uobičajenim sudovima da se to događa kada aparat postavi sebe iznad organizacije. Smatra da se to ne može dogoditi ako je aparat odgovoran svojim biračima. Postoje mnogi primeri da birači nisu prihvatili predloge koje su pojedini delovi aparata pred njih iznosili.

Protiv birokratizma kao kompleksne pojave može se boriti samo konkretno. Uopštene osude birokratizma prihvataju svi, ali one najčešće ostaju mrtvo slovo na papiru. Kada se govori o potrebi jačanja pokreta, ne misli se na nove i nepozna-

te zahteve, već na jačanje onih vidova partijskog rada koje smo do sada proklamovali. Povećanje samostalnosti, lične odgovornosti, promišljenija primena političkih sredstava, efikasnije angažovanje celokupnog članstva u rešavanju zadataka — to su samo neki vidovi partijskog rada koji će ojačati uticaj partije u rešavanju svakodnevnih problema. U partijskim organizacijama pokazatelj efikasnosti je isključivo sadržan u rešavanju konkretnih zadataka.

Nije svejedno ni to kako će se rešiti određeni zadaci. Bitno je da se članstvo subjektivno slaže i saživi sa rešenjima.

a to je moguće samo ukoliko se potpuno uključi u sve vidove rada i donošenja odluka. Još uvek se sreću slučajevi da je rukovodstvo preopterećeno, a da članstvo nije dovoljno angažovano partijskim radom. Trebalo bi hrabrije davati zaduženja pojedinim grupama članova u pripremanju predloga, jer će na taj način biti aktivniji i u njihovom sprovođenju. Unutrašnja demokratizacija partije i pospešivanje vaspitnog rada osnovne su pretpostavke jačanja pokreta. Samo tada se može s razlogom očekivati porast aktivnosti komunista u partijskom životu i u sprovođenju odluka.

U biblioteci „Marksizam i savremenost“ dosad objavljeno:

Karl Korš, MARKSIZAM I FILOZOFIJA

Andre Gorz, RADNICKA STRATEGIJA I NEOKAPITALIZAM

Serž Male, NOVA RADNICKA KLASA

Rože Garodi, VELIKA PREKRETNICA SOCIJALIZMA

Lelio Baso, IZGLEDI EVROPSKE LJEVICE

Radovan Rihta i saradnici, CIVILIZACIJA NA RASKRŠCU

Anri Lefevr, S ONU STRANU STRUKTURALIZMA

Najdan Pašić, POLITICKO ORGANIZOVANJE SAMOUPRAVNOG DRUŠTVA

Ivan Kuvačić, MARKSIZAM I FUNKCIONALIZAM

Zoran Vidaković, KORAK NAZAD, DVA KORAKA NAPRED

Edvard Kardelj, RAZVOJ SLOVENACKOG NACIONALNOG PITANJA

Dušan Bilandžić, IDEJA I PRAKSA DRUŠTVENOG RAZVOJA JUGOSLAVIJE 1945—1973.

U Stampi:

Alfred Smit — Dan-Enriko Ruskoni
FRANKFURTSKA SKOLA

Argiri Emanijel, NEJEDNAKA RAZMENA, I—II

Frank Depe, KRITIKA SAODLUČIVANJA

U biblioteci „Antologije“ dosad objavljeno:

I kolo

MARKSIZAM I UMJETNOST

PROMJENE U SUVREMENOM RAZVIJENOM KAPITALIZMU, I—II

SAMOUPRAVLJANJE I RADNICKI POKRET, I—III

U pripremi:

II kolo

ROBNA PROIZVODNJA U SOCIJALIZMU, I—II

RADNICKA KLASA I NJENA AVANGARDA, I—III

SOCIJALIZAM U AFRICI